

Регистрационный № 4188-Ж

№ 1, январь- март 2012

Основан в 1997 году

Выходит 4 раза в год

Ғылыми журнал

І. Жансүгіров атындағы
Жетісу мемлекеттік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Жетысуского государственного университета
им. И. Жансугурова

Научный журнал

Бас редакторы - главный редактор

Ә.Е. Бектұрғанов

ректор, доктор юридических наук, профессор

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

главный редактор – ректор, доктор юр. наук, профессор

А.Е. Бектурганов

зам. главного редактора – д.э.н. М.Т. Кантуреев
ответственный секретарь – к.ф.н. М.К. Бисенкулов

Члены редколлегии:

Л.К. Еркинбаева – д.ю.н., профессор
Е.Ш. Дусипов – д.ю.н., профессор
Д.Н. Нургабыл – д.ф.м.н., профессор
К.Б. Бопаев – д.ф.м.н., профессор
Г.Б. Блеутаева – д.э.н., профессор
Ш.Г. Гуллыев – д.и., профессор
Р.К. Дюсембинова – д.п.н., профессор
А.Н. Нугусова – д.п.н., профессор
Н.Н. Смаил – д.м.н., профессор
Т.С. Сыдыков – д.ф.н., профессор
А.С. Бахтаулова – к.б.н., доцент
А.Ж. Рахымбеков – к.ф.м.н., доцент
К.Б. Сарбасова – к.ф.н., доцент
Н.К. Байгабатова – к.и.н., доцент

**Регистрационное свидетельство издания № 4188-Ж выдано
Министерством информации и общественного согласия
Республики Казахстан от 12 сентября 2003 г.**

**Международный центр ISSN в Париже зарегистрировал
журнал «Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік
университетінің хабаршысы» под номером
ISSN 1813-1123**

**МАТЕМАТИКА, ФИЗИКА,
ИНФОРМАТИКА**

УДК 517.928.2

Д.Н. Нургабыл, Б.Б. Артыкбаев

Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова

**АСИМПТОТИЧЕСКИЕ ОЦЕНКИ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧИ ВОССТАНОВЛЕНИЯ
ДЛЯ СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННЫХ УРАВНЕНИЙ ВТОРОГО ПОРЯДКА**

Бұл статьяда (1), (2) есебі шешімінің аналитикалық түрі арқылы, шешімнің бар және жалғыздығы дәлелденген, туындалған есеп құрылған, $\varepsilon \rightarrow 0$ ауытқыған және ауытқымаған есеп шешімдерінің айырымы бағамдалды, секіріс құбылысы зерттелді.

The article deals with proving the existence, solution uicity on the basis of analytical presentation of the solving of (1) and (2) problems, degenerate problem formation, proving the nearest of solving of the initial & degenerate problems with $\varepsilon \rightarrow 0$, character of advance of derivative of (1) and (2) problems solving, condition of occurrence of leap & asymptomatic evaluation of (1) and (2) problems solving are set.

Постановка задачи. Пусть $R = (-\infty, +\infty)$, $J = [0, 1]$, Λ – некоторое ограниченное множество из R . Имея в виду дальнейшее приложение, поставим задачу об одновременном нахождении функции $y(t) \in C^2(J)$ и параметра $\lambda \in \Lambda$ из соотношений:

$$L_\varepsilon y \equiv \varepsilon y'' + A(t)y' + B(t)y = \lambda h(t), \tag{1}$$

$$y(0, \varepsilon) = \alpha_0, y(1, \varepsilon) = \beta_0(\lambda), y^i(1, \varepsilon) = \beta_1(\lambda), \tag{2}$$

с заданными $\alpha, \beta, \gamma \in R$ где $\varepsilon > 0$ - малый параметр. Пару (λ, y) назовем решением задачи (1), (2), если при $\lambda = \bar{\lambda} \in \Lambda$ функция $y(t, \varepsilon)$ является решением задачи (1) (2).

В данной статье на основе аналитического представления решения задачи (1), (2) доказывается существование, единственность решения, формулируется вырожденная задача, доказывается близость решений исходной и вырожденной задачи при $\varepsilon \rightarrow 0$, устанавливается характер роста производной решения задачи (1),(2), условие возникновения скачка и асимптотические оценки решения задачи (1),(2).

Пусть:

$$1^0. A(t), B(t), h(t) \in C^1(J);$$

$$2^0. A(t) \geq v > 0, t \in J;$$

$$3^0. \text{ уравнение } R_0(\lambda) = -\beta_0 \frac{B(1)}{A(1)} + \lambda \frac{F(1)}{A(1)} - \beta_1(\lambda) = 0 \quad \text{имеет единственное}$$

решение

$$\lambda = \lambda_0, \text{ причем } R'_0(\lambda_0) = \frac{F(1)}{A(1)} - \beta'_1(\lambda_0) \neq 0.$$

Рассмотрим однородное уравнение

$$L_\varepsilon y(\varepsilon) \equiv \varepsilon y''(\varepsilon) + A(\varepsilon) y'(\varepsilon) + B(\varepsilon) y(\varepsilon) = 0, \quad (3)$$

соответствующее неоднородному уравнению (1).

Согласно [1,2] справедлива следующая теорема:

Теорема 1. Пусть выполнены условия 1⁰ - 2⁰. Тогда для фундаментальной системы решений $y_1(\varepsilon), y_2(\varepsilon)$, однородного уравнения (1.63) справедливы следующие асимптотические представления при $\varepsilon \rightarrow 0$:

$$\begin{aligned} y_1(\varepsilon) &\approx y_0(\varepsilon) + O(\varepsilon), \\ y_2(\varepsilon) &\approx \frac{1}{\varepsilon^j} \exp\left(\frac{1}{\varepsilon} \int_0^t \mu(x) dx\right) u_0(\varepsilon)^j + O(\varepsilon^{-j}), \end{aligned} \quad (4)$$

Так же как и в [1,2] введем начальную функцию

$$K(t, s, \varepsilon) = \frac{W(t, s, \varepsilon)}{W(s, \varepsilon)}. \quad (5)$$

где определитель

$$W(t, \varepsilon) = \begin{vmatrix} y_1(t, \varepsilon) & y_2(t, \varepsilon) \\ y_1'(t, \varepsilon) & y_2'(t, \varepsilon) \end{vmatrix} = D(y_1, y_2) = \frac{1}{\varepsilon} \exp\left(\frac{1}{\varepsilon} \int_0^t \mu(x) dx\right) u_0(\varepsilon) y_0(\varepsilon) + O(\varepsilon^{-2}) \neq 0$$

является вронскианом фундаментальной системы решений $y_1(t, \varepsilon), y_2(t, \varepsilon)$ уравнения (3), $W(t, s, \varepsilon)$ - определитель второго порядка, получаемый из $W(s, \varepsilon)$ заменой второй строки строкой $y_1(t, \varepsilon), y_2(t, \varepsilon)$:

$$W(t, s, \varepsilon) = \begin{vmatrix} y_1(s, \varepsilon) & y_2(s, \varepsilon) \\ y_1(t, \varepsilon) & y_2(t, \varepsilon) \end{vmatrix}$$

Очевидно, функция $K(t, s, \varepsilon)$ удовлетворяет по t однородному уравнению (3) и начальным условиям

$$K(t, t, \varepsilon) = 0, \quad K_t'(t, t, \varepsilon) = 1.$$

и не зависит от выбора фундаментальной системы решений уравнения (4), т.е. начальная функция для уравнения (4) определяется единственным образом.

Лемма 1. Если выполнены условия 1), 2), то начальная функция $K(t, s, \varepsilon)$ при $0 \leq s \leq t \leq 1$ и достаточно малых $\varepsilon > 0$ представима в виде

$$\begin{aligned} K(t, s, \varepsilon) &= \frac{\varepsilon}{\mu(s)} \left(\frac{y_0(t)}{y_0(s)} + \frac{u_0(t)}{u_0(s)} \exp\left(\frac{1}{\varepsilon} \int_s^t \mu(x) dx\right) + O(\varepsilon) \right), \\ K_t'(t, s, \varepsilon) &= \frac{\varepsilon}{\mu(s)} \left(\frac{y_0'(t)}{y_0(s)} + \frac{1}{\varepsilon} \cdot \frac{u_0(t)\mu(t)}{u_0(s)} \exp\left(\frac{1}{\varepsilon} \int_s^t \mu(x) dx\right) + O\left(\varepsilon + e^{\frac{1}{\varepsilon} \int_s^t \mu(x) dx}\right) \right). \end{aligned} \quad (6)$$

Непосредственно, проверкой убеждаемся, что при фиксированном значении параметра λ общее решение неоднородного уравнения (1) представимо в виде

$$y(t, \varepsilon) = \tilde{c}_1 y_1(t, \varepsilon) + \tilde{c}_2 y_2(t, \varepsilon) + \frac{\lambda}{\varepsilon} \int_0^t K(t, s, \varepsilon) F(s) ds, \quad (7)$$

где \tilde{c}_1, \tilde{c}_2 - произвольные постоянные. Тогда краевая задача (1), (2) разрешима, и притом в виде (7), тогда и только тогда, когда коэффициенты \tilde{c}_1, \tilde{c}_2 можно выбрать так, что (7) удовлетворяет краевым условиям (2).

Введем граничные функции [1,2]:

$$\begin{aligned} \Phi_1(t, \varepsilon) &= \frac{1}{J(\varepsilon)} \begin{vmatrix} y_1(t, \varepsilon) & y_2(t, \varepsilon) \\ y_1(1, \varepsilon) & y_2(1, \varepsilon) \end{vmatrix} = \frac{J_1(t, \varepsilon)}{J(\varepsilon)}, \\ \Phi_2(t, \varepsilon) &= \frac{1}{J(\varepsilon)} \begin{vmatrix} y_1(0, \varepsilon) & y_2(0, \varepsilon) \\ y_1(t, \varepsilon) & y_2(t, \varepsilon) \end{vmatrix} = \frac{J_2(t, \varepsilon)}{J(\varepsilon)}. \end{aligned} \quad (8)$$

Они удовлетворяют однородному уравнению (3) и краевым условиям:

$$\Phi_1(0, \varepsilon) = 1, \quad \Phi_1(1, \varepsilon) = 0, \quad \Phi_2(0, \varepsilon) = 0, \quad \Phi_2(1, \varepsilon) = 1,$$

Справедлива следующая теорема:

Теорема 2. Пусть выполнены условия 1)-4). Тогда при достаточно малых $\varepsilon > 0$ граничные функции $\Phi_k(t, \varepsilon), k=1,2$ на отрезке $[0,1]$ существуют, единственны и выражаются формулой (8).

Лемма 2. Если выполнены условия 1)-4), то при достаточно малых ε для граничных функций $\Phi_i^{(q)}(t, \varepsilon)$ при $0 \leq t \leq 1$ справедливы следующие оценки:

$$\begin{aligned} \Phi_1(t, \varepsilon) &= u_0(t) e^{\frac{1}{\varepsilon} \int_0^t \mu(x) dx} + O(\varepsilon), \\ \Phi_2(t, \varepsilon) &= \frac{y_0(t)}{y_0(1)} + u_0(t) e^{\frac{1}{\varepsilon} \int_0^t \mu(x) dx} + O(\varepsilon), \\ \Phi_1'(t, \varepsilon) &= \frac{1}{\varepsilon} u_0(t) \mu(t) e^{\frac{1}{\varepsilon} \int_0^t \mu(x) dx} + O \left(\varepsilon + e^{\frac{1}{\varepsilon} \int_0^t \mu(x) dx} \right), \\ \Phi_2'(t, \varepsilon) &= \frac{y_0'(t)}{y_0(1)} + u_0(t) \mu(t) e^{\frac{1}{\varepsilon} \int_0^t \mu(x) dx} + O \left(\varepsilon + e^{\frac{1}{\varepsilon} \int_0^t \mu(x) dx} \right). \end{aligned} \quad (9)$$

Доказательство леммы следует непосредственно из представления (8) с учетом (4).

Легко убедиться, что при фиксированном значении параметра λ решение уравнения (1), удовлетворяющего первым двум краевым условиям из (2), представимо в виде

$$y = \alpha_0 \Phi_1(t, \varepsilon) + \beta_0 \Phi_2(t, \varepsilon) - \Phi_2(t, \varepsilon) \frac{\lambda}{\varepsilon} \int_0^1 K(1, s, \varepsilon) F(s) ds + \frac{\lambda}{\varepsilon} \int_0^t K(t, s, \varepsilon) F(s) ds \quad (10)$$

Теперь подставляя (10) в третье уравнение из (2), получаем относительно параметра λ уравнение

$$R(\lambda, \varepsilon) \equiv \alpha_0 \Phi'_{1t}(1, \varepsilon) + \beta_0 \Phi'_{2t}(1, \varepsilon) - \Phi'_{2t}(1, \varepsilon) \frac{\lambda}{\varepsilon} \int_0^1 K(1, s, \varepsilon) F(s) ds + \quad (11)$$

$$+ \frac{\lambda}{\varepsilon} \int_0^1 K'_t(1, s, \varepsilon) F(s) ds - \beta_1(\lambda) = 0.$$

Таким образом, для существования единственного решения краевой задачи (1), (2) необходимо и достаточно, чтобы уравнение

$$R(\lambda, \varepsilon) = 0 \quad (12)$$

относительно параметра λ имело единственное решение. Докажем, что это уравнение разрешимо относительно λ . С этой целью изучим асимптотическое поведение функции $R(\lambda, \varepsilon)$. Для функций $R(\lambda, \varepsilon)$ и $R'(\lambda, \varepsilon)$ при достаточно малых $\varepsilon > 0$, справедливы следующие оценки:

$$R(\lambda, \varepsilon) = \beta_0 \frac{y'_0(1)}{y_0(1)} - \lambda \frac{F(1)}{\mu(1)} - \beta_1(\lambda) + O(\varepsilon) = R_0(\lambda) + O(\varepsilon), \quad (13)$$

$$R'(\lambda, \varepsilon) = \frac{F(1)}{A(1)} - \beta'_1(\lambda) + O(\varepsilon) \approx R'_0(\lambda) + O(\varepsilon)$$

Отсюда в силу условия 3^0 заключаем, что точка λ_0 удовлетворяет уравнению (12) с точностью порядка $O(\varepsilon)$:

$$R(\lambda_0, \varepsilon) = O(\varepsilon)$$

причем при достаточно малых $\varepsilon > 0$ имеет место

$$R'(\lambda, \varepsilon) = R'_0(\lambda) + O(\varepsilon) \neq 0.$$

Следовательно, в достаточно малой окрестности точки λ_0 найдется единственная точка $\tilde{\lambda}(\varepsilon)$, для которой будет выполнено равенство $R(\tilde{\lambda}(\varepsilon), \varepsilon) = 0$, причем $|\tilde{\lambda}(\varepsilon) - \lambda_0| \leq K\varepsilon$.

Тем самым доказали, что существует единственное решение $(y(t, \varepsilon), \tilde{\lambda}(\varepsilon))$ краевой задачи (1), (2). Таким образом, справедлива следующая теорема:

Теорема 1.3. Если выполнены условия $1^0 - 3^0$, то краевая задача (1.61), (1.62) имеет единственное решение и это решение представимо в виде

$$y(t, \tilde{\lambda}(\varepsilon)) = \alpha_0 \Phi_1(t, \varepsilon) + \beta_0 \Phi_2(t, \varepsilon) - \Phi_2(t, \varepsilon) \frac{\tilde{\lambda}(\varepsilon)}{\varepsilon} \int_0^1 K(1, s, \varepsilon) F(s) ds +$$

$$+ \frac{\tilde{\lambda}(\varepsilon)}{\varepsilon} \int_0^t K(t, s, \varepsilon) F(s) ds. \quad (14)$$

Для решения (14) справедливо следующая оценка:

$$y(t, \varepsilon) = \beta_0 \exp\left(-\int_1^t \frac{B(x)}{A(x)} dx\right) - \lambda_0 \int_0^1 \exp\left(-\int_s^t \frac{B(x)}{A(x)} dx\right) \frac{F(s)}{\mu(s)} ds +$$

$$+ \lambda_0 \int_0^t \exp\left(-\int_s^t \frac{B(x)}{A(x)} dx\right) \frac{F(s)}{\mu(s)} ds + O\left(\varepsilon + \exp\left(\frac{1}{\varepsilon} \int_0^t \mu(x) dx\right)\right). \quad (15)$$

Теперь определим вырожденную задачу. Без каких-либо дополнительных умозаключений мы не можем сформулировать краевые условия для невозмущенного (вырожденного) уравнения

$$L_0 \bar{y} \equiv A(t) \bar{y}' + B(t) \bar{y} = \lambda F(t), \quad (16)$$

получаемого из (1.61) при $\varepsilon = 0$. Такое дополнительное умозаключение мы можем получить из оценки (1.85). Из (15) следует, что предельная функция для $y(t, \varepsilon)$ при $\varepsilon \rightarrow 0$ не содержит α_0 и β_1 . Следовательно, краевые условия для решения $\bar{y}(t)$ вырожденного уравнения (16) можно получить из (2) путем исключения 1-го и третьего уравнений из (2), т.е.

$$\bar{y}(1) = \beta_0(\lambda). \quad (17)$$

Решение задачи (16), (17) представимо в виде

$$\bar{y}(t) = \beta_0(\lambda) \exp\left(-\int_1^t \frac{B(x)}{A(x)} dx\right) + \lambda \int_1^t \exp\left(-\int_s^t \frac{B(x)}{A(x)} dx\right) \frac{F(s)}{\mu(s)} ds, \quad (18)$$

параметр λ определяется из уравнения (1.86) и условия $\bar{y}'(1) = \beta_1(\lambda)$:

$$-\beta_0(\lambda) \frac{B(1)}{A(1)} + \lambda \frac{F(1)}{A(1)} - \beta_1(\lambda) = 0,$$

что совпадает с уравнением из условия 3⁰. Следовательно, решение задачи (16), (17) окончательно представимо в виде

$$\bar{y}(t) = \beta_0(\lambda_0) \exp\left(-\int_1^t \frac{B(x)}{A(x)} dx\right) + \lambda_0 \int_1^t \exp\left(-\int_s^t \frac{B(x)}{A(x)} dx\right) \frac{F(s)}{\mu(s)} ds, \quad (19)$$

Теорема 4. Пусть выполнены условия 1⁰-3⁰. Тогда при достаточно малых $\varepsilon > 0$ справедлива следующая оценка:

$$y\left(t, \tilde{\lambda}(\varepsilon), \varepsilon\right) - \bar{y}(t, \lambda_0) = O\left(\varepsilon + \exp\left(-\frac{\gamma}{\varepsilon}\right)\right),$$

Доказательство следует из представлений (15), (19). Таким образом, из теоремы 4 непосредственно следует, что решение $y(t, \tilde{\lambda}(\varepsilon), \varepsilon)$ сингулярно возмущенной задачи (1), (2) при стремлении малого параметра ε к нулю стремится к решению $\bar{y}(t, \lambda_0)$ задачи (16), (17):

$$\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y(t, \tilde{\lambda}(\varepsilon), \varepsilon) = \bar{y}(t, \lambda_0), \quad 0 < t \leq 1 \quad (20)$$

Следовательно, задача (16), (17) является вырожденной. В силу теоремы 4 и предельного равенства (20) будем иметь:

$$\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y(0, \tilde{\lambda}(\varepsilon), \varepsilon) - \bar{y}(0, \lambda_0) = \Delta,$$

где Δ - величина скачка:

$$\Delta = \alpha_0 - \beta_0(\lambda_0) \exp\left(\int_0^1 \frac{B(x)}{A(x)} dx\right) + \lambda_0 \int_0^1 \exp\left(-\int_s^0 \frac{B(x)}{A(x)} dx\right) \frac{F(s)}{A(s)} ds.$$

Примечание. Предложенный алгоритм служит основой для построения асимптотических решений некоторых линейных и нелинейных сингулярно возмущенных краевых задач с параметрами для уравнений высокого порядка с более сложными дополнительными условиями типа $U_i(y) = 0, i = 1, \dots, n$, где $U_i(y)$ линейная форма от $y^{(j)}(0, \varepsilon), y^{(j)}(1, \varepsilon), j = \overline{0, n-1}$.

ЛИТЕРАТУРА

1. Касымов К.А. Нургабыл Д.Н. Асимптотическое поведение решений линейных сингулярно возмущенных общих неразделенных краевых задач, имеющих начальный скачок // Украинский. матем. журнал. 2003. т. 55. № 11- С 1496-1508
2. Касымов К.А. Нургабыл Д.Н. Асимптотические оценки решения сингулярно возмущенной краевой задачи с начальным скачком для линейных дифференциальных уравнений // Дифференциальные уравнения. 2004. Т.40. № 4 - С 597-607.

УДК. 517.9

К.Б. Бопаев, М.Д. Буланов

Жетысуский государственный университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган

УСТОЙЧИВОСТИ РАЗНОСТНЫХ ДИНАМИЧЕСКИХ СИСТЕМ (РДС) В СЛУЧАЯХ БЛИЗКИХ К КРИТИЧЕСКИМ

Жұмыста жұмсақ математикалық модельдерді айырымдық тендеулер динамикасы бойынша зерттеу қарастырылған.

This work shows the research of mathematical models by different dynamical system.

Постановка задачи об устойчивости РДС в случаях, близких к критическим, была сделана в [5], разработаны методы решения поставленных задач. В связи с тем, что мягкие дискретные математические модели описываются с помощью критических и близких к критическим РДС [1], у нас появилось желание поделиться некоторыми новыми соображениями, связанными с данными задачами.

Как следует из теоремы Ляпунова [1], если все корни x, y по модулю меньше единицы, то решения РДС устойчивы, а наличие хотя бы одного корня, по модулю больше единицы, достаточно для неустойчивости РДС. Однако в случаях, когда характеристические корни по модулю достаточно близки к единице, то есть имеют вид $1 \pm \varepsilon$, где $\varepsilon > 0$ достаточно малая величина, области неустойчивости или устойчивости также могут быть сколь угодно малы и для исследования устойчивости необходимо, так же, как и в критических случаях, привлекать нелинейные члены РДС.

Для пояснения сказанного рассмотрим пример. Пусть РДС имеет вид

$$\begin{aligned} u_{n+1} &= \left(+\mu \overline{e}^{i\varphi} u_n + g u_n |u_n|^2 \right) \\ \bar{u}_{n+1} &= \left(+\mu \overline{e}^{-i\varphi} \bar{u}_n + g \bar{u}_n |u_n|^2 \right) \end{aligned} \quad (*)$$

где черта комплексно-сопряженности.

Переходя к переменной r_n путем замены $r_n = |u_n|$, получим:

$$r_{n+1}^2 = r_n^2 \left(+\mu \overline{e} \right) + 2g \left(+\mu \overline{e} \right)^2 r_n^4 \cos \varphi + \dots$$

или

$$r_{n+1}^2 - r_n^2 = \left[\mu + \mu^2 + 2g \left(+\mu \overline{e} \right)^2 \cos \varphi \right] r_n^2 + \dots$$

при $-\frac{2\mu + \mu^2}{2 \left(+\mu \overline{e} \right) \cos \varphi} > 0$ имеет четкое решение $r_n = R^2$, которому соответствует

предельный цикл. При $\mu > 0$, $\frac{2\mu + \mu^2}{2 \left(+\mu \overline{e} \right) \cos \varphi}$ и $g < 0$ решения для начальных значений

r_0 , лежащих вне этого цикла – устойчивы. При μ достаточно малом радиус цикла будет достаточно малым. Нужно отметить, что в определении устойчивости решений РДС по Ляпунову [1], предполагается, что все начальные значения могут быть сделаны менее любого наперед заданного числа. Таким образом, предельное значение начальных значений есть нуль, что налагает на начальные значения весьма жесткие ограничения. Мы устойчивость решений РДС определим следующим образом:

Определение 1: Если в пространстве РДС можно указать замкнутую область G_1 , обладающую тем свойством, что решения РДС, рассматриваемые как функции дискретного аргумента n , не выходят за эту область для любых значений $n > n_0$, если

только их начальные значения при $n = n_0$ находились внутри или на границе этой области, то решение РДС устойчиво, в противном случае оно неустойчиво.

Может оказаться, и это общий случай, что внутри области G_1 существует другая замкнутая область G_1 , по отношению к которой решение может быть неустойчивым.

Не исключается и тот случай, когда имеется несколько вложенных друг в друга таких областей. Приведенное определение не нарушает смысла определения устойчивости решений РДС по Ляпунову, но исключает жесткие требования, предъявляемые к начальным значениям.

Данное определение по своему смыслу также близко к пониманию устойчивости дискретного множества, высказанному Ю.Н.Чеховой [5].

Для пояснения приведенного определения вернемся к системе (*). В случае $0 \leq \varphi \leq \frac{\pi}{2}$ при $\mu \geq 0, g > 0, \mu < 0, g < 0$ области G_1 не существует, при $\mu \geq 0, g < 0$ областью G будет круг любого радиуса R , а область G_1 - любой круг радиуса $R \leq \sqrt{\frac{2\mu + \mu^2}{2d(\mu + \mu^2)}}$, при $g \geq 0, \mu < 0$. Областью G_1 является круг радиуса R , а области G_1 не существует.

Из круга задач, которые могут возникнуть в связи с приведенным определением устойчивости, можно выделить следующие две.

Первая заключается в отыскании необходимых и достаточных условий существования замкнутой поверхности $V_n = c$ в некоторой конечной области $|x_n| < H$ такой, что решение устойчиво в области $(c, c+h)$ и неустойчиво в области $(c-h, c)$ для любых положительных значений h , как бы малы они ни были. Эта связано с отысканием периодических или стационарных решений РДС.

Вторая задача сводится к получению необходимых и достаточных условий, налагаемых на правые части РДС, чтобы область устойчивости G_1 , несмотря на наличие корней больше единицы или по модулю больше единицы, находилась в достаточно малой окрестности нулевого решения, и все решения, начинаясь в области G_1 , с увеличением аргумента приближались к нулевому решению.

Предполагая число H достаточно малым, при решении этой задачи необходимо установить для РДС существование области устойчивости. В противном случае необходимо показать, что в достаточно малой окрестности с указанными свойствами не существует устойчивого решения.

Существование области устойчивости G_1 , имеющей отмеченные свойства, можно связать с существованием асимптотически устойчивой области G_1 [3].

При наличии асимптотической области G_1 , будет существовать и область устойчивости G_1 . Область G_1 будет являться областью устойчивости с указанными выше свойствами, если в этой области существует знакоопределенная функция Ляпунова V_n со знакоопределенной первой разностью противоположного знака. Если в области, где определены правые части РДС, существует функция Четаева, то области G_1 не существует.

Предположим, что знак первой разности этих функций определяется формами не выше N -го порядка, независимо от форм более высокого порядка.

Основная теорема:

Рассмотрим РДС

$$\xi_{n+1} = A\xi_n + F(\xi_n) \quad (1)$$

где ξ_n – r -мерный вектор столбец, A постоянная $r \times r$ -матрица, $F(\xi_n)$ -вектор функция, аналитическая в области

$$|\xi_n|^2 < H \quad (2)$$

компоненты которой обращаются в нуль при $\xi_n = 0$. Разложения компонент вектор функции $F(\xi_n)$ не содержат форм ниже 2-го порядка; H -некоторое конечное положительное число.

Предположим, что среди собственных чисел матрицы A РДС (1) имеются p по модулю (или самих) мало отличающихся от единицы; m чисел по модулю (или самих) равных единице и q чисел по модулю (или самих) меньших единицы.

При таких предположениях относительно A РДС (1) может быть приведена к виду:

$$\begin{aligned} x_{in+1} &= \sum_{k=1}^p a_{ik} x_{kn} + X_i(\xi_n, y_n, z_n) \\ y_{jn+1} &= \sum_{h=1}^m b_{jh} y_{hn} + Y_j(\xi_n, y_n, z_n) \\ z_{in+1} &= \sum_{\tau=1}^q c_{l\tau} z_{\tau n} + Z_l(\xi_n, y_n, z_n) \end{aligned} \quad (3)$$

где уравнение $|a_{ik} - \delta_{ik} \lambda|_1^n = 0$ имеет корни больше единицы или по модулю больше единицы на малое число, уравнение $|b_{jk} - \delta_{jk} \lambda| = 0$ имеет единичные корни или по модулю равные единице, уравнение $|c_{l\tau} - \delta_{l\tau} \lambda|_1^q = 0$ имеет корни меньше единицы или по модулю меньше единицы.

В дальнейшем переменные y_{jn} будем называть критическими, а переменные x_n – близкими к критическим.

В [4] при $p = 0$ задача об устойчивости решений системы (3) сводилась к исследованию системы, содержащей только критические переменные.

Аналогично этому, исследование РДС (1) при $p \neq 0$ может быть сведено к исследованию устойчивости РДС, содержащей лишь критические и близкие к критическим переменные, которую в общем случае можно представить в виде:

$$\begin{aligned} \xi_{ln+1} &= \left(1 + \mu\right)_S \xi_{ln} + E_l(\xi_n, u_n, v_n, \eta_n; \mu) \\ \xi_{l+\sigma, n+1} &= \left(1 + \mu\right)_S \xi_{l+\sigma n} + \alpha_{l-S} \xi_{l-1, n} + E_{\tau+l}(\xi_n, u_n, v_n; \mu) \\ u_{m+1} &= \left(1 + \mu\right)_\tau e^{i\varphi_\tau} u_m + U_\tau(\xi_n, u_n, v_n; \mu) \\ v_{m+1} &= \left(1 + \mu\right)_\tau e^{-i\varphi_\tau} v_m + V_\tau(\xi_n, u_n, v_n; \mu) \\ \eta_{in+1} &= \eta_{in} + H_i(\xi_n, u_n, v_n, \eta_n; \mu) \\ \eta_{jn+1} &= \eta_{jn} + \gamma_{i-1} \eta_{j-1n} + H_l(\xi_n, u_n, v_n; \mu) \\ & \quad (\overline{\tau} = 1, \tau, \quad i = \overline{2, s}, \quad l = \overline{2, l_v}) \end{aligned} \quad (4)$$

где

$$1 + \frac{\mu}{s_1}, \dots, 1 + \frac{\mu}{s_r}, \left(1 + \frac{\mu}{11}\right)e^{i\varphi}, \dots, \left(1 + \frac{\mu}{i\sigma}\right)e^{i\varphi\sigma}$$

корни уравнения $|a_{sk} - \delta_{sk} \lambda|_1^p = 0$

в предположении, что каждый кратный корень повторяется столько раз, сколько соответствует ему групп решений;

Прежде, чем перейти к исследованию РДС (3), введем область, к которой принадлежит начало координат; будем предполагать, что любой луч, выходящий из начала координат, пересекает границу области лишь в одной точке. Обозначим через R_0 радиус-вектор точки ξ_0, u_0, v_0, η_0 - лежащей вне области G , через R_0^+ радиус-вектор точки ξ_n, u_n, v_n, η_n , определяемый РДС (3) при начальных значениях ξ_0, u_0, v_0, η_0 , обозначим через R_n , а радиус - вектор точки пересечения R_n с границей области G через R_n^* .

Определение 2. Область G будем называть устойчивой, если для любого наперед заданного достаточно малого ε -можно определить такое γ , что при любых значениях ξ, u, v, η лежащих во внешней окрестности границы области G и удовлетворяющих условию $R_0 - R_0^* < \gamma$, будем иметь $R_0 - R_0^* \leq \varepsilon$ для всех $n > n_0 + 1$. В противном случае область G будем называть неустойчивой.

Наибольший интерес для нашего исследования представляют устойчивые области G , обладающие тем свойством, что при малых, отличных по модулю (или самих) от единицы корнях уравнения

$$|a_{ks} - \delta_{ks} \lambda|_1^R = 0$$

расстояния от точек, лежащих на этих областях, до точки на единичной окружности являются также малыми и стремятся к нулю, когда числа $\frac{\mu}{s_1} \dots \frac{\mu}{s_r}$ стремятся к нулю.

Теперь для РДС (4) докажем следующую теорему.

Теорема: Если РДС (4) такова, что при всех $\frac{\mu}{s_1} \dots \frac{\mu}{s_r} = 0$ она допускает существование функции Ляпунова V_n , удовлетворяющей теореме об асимптотической устойчивости в смысле Ляпунова, причем уравнение $V_n = C$ представляет односвязную замкнутую область для всех ξ_n, u_n, v_n, η_n , принадлежащих области исследования, то эта система при $\frac{\mu}{s_1} \dots \frac{\mu}{s_r}$ отличных от нуля, допускает существование устойчивой области G , включающей в себе начало координат. При этом наибольший радиус-вектор области G стремятся к нулю когда $\frac{\mu}{s_1} \dots \frac{\mu}{s_r}$ стремятся к нулю.

Доказательство: Пусть $V_n = V(\xi_n, u_n, v_n, \eta_n)$ есть указанная в теореме определенно-положительная функция, а ΔV_n ее первая разность, вычисленная вдоль решения (4) при $\frac{\mu}{s_1} \dots \frac{\mu}{s_r} = 0$, будет иметь вид: $\Delta V_n = \Delta V_n^{\circ} + \mathbf{C} V_n$. Правая часть этого выражения при $\frac{\mu}{s_1} \dots \frac{\mu}{s_r} = 0$ принимает значение ΔV_n° . По условию теоремы для переменных ξ_n, u_n, v_n, η_n -удовлетворяющих условию $V_n = C$, будем иметь $|\Delta V_n^{\circ}| \leq \chi^2 \mathbf{C}$. Очевидно, что число χ независит от $\frac{\mu}{s_1} \dots \frac{\mu}{s_r}$. В силу непрерывной зависимости от μ значение ΔV_n будет менее нуля, если только $\frac{\mu}{s_1} \dots \frac{\mu}{s_r}$ достаточно малы.

Следовательно, решение РДС (4) пересекает поверхность $V_n = C$ вовнутрь. Отсюда следует, что в некоторой окрестности начала координат можно выделить область G , для любой внешней границы которой для заданного достаточно малого ε можно определить такое число γ , что при условии $R_0 - R_0^+ \leq \delta$ будет выполняться неравенство $R_0 - R_0^+ \leq \varepsilon$ для любых $n \geq n_0 + 1$.

При μ , стремящихся к нулю, граница области G будет стягиваться к началу координат $\xi_n = u_n = v_n = \eta_n = 0$. При наличии устойчивой области G можно указать замкнутую область, из которой решения ξ_n, u_n, v_n, η_n , рассматриваемые как функции дискретного аргумента, не выйдут для любого $n \in Z_{+,n_0}$ если они находились вне при $n = n_0$. Таким образом если решена задача асимптотической устойчивости по Ляпунову в каком-то критическом случае, то можно указать область устойчивости для соответствующего ему случая, близкого к критическому, когда характеристическое уравнение первого приближения имеет корни, мало отличающиеся от критических.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бромберг П.В. Матричные методы в теории релейного и импульсного регулирования. Изд. "Наука" М.:1967.
2. Арнольд В.И. Теория катастроф. М.Наука, 1990 г.
3. Gurnowski J. Rewrence and discrete Dynamic systems. Springer-Verlag 1880. Berline Heidelberg New-Work.
4. Бобаев К.Б. Устойчивость решения системы нелинейных разностных уравнений в одном критическом случае. Препринт №2 КазГУ и НГУ. Алматы-Новосибирск, 1995 г 45с.
5. Бобаев К.Б. Об устойчивости дискретных систем близких к критическим. В кн. "Качественная теория дифференциальных уравнений" Алматы 1979 г.

УДК 517.928

Е.Д. Нургабылов, Д. Бектегенкызы

Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова, г. Талдыкорган

ПОСТРОЕНИЕ АСИМПТОТИЧЕСКОГО РАЗЛОЖЕНИЯ РЕШЕНИЯ СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННОЙ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ

Бұл мақалада берілген үшінші ретті теңдеуде екінші ретті туынды айқын түрде кірмеген жағдайда ерекше ауытқыған шекаралық есеп шешімі зерттеледі

In this work the author study the singularly perturbed boundary value problem for the equation of the third order under the condition that this this equation clearly does not contain the second-order derivative.

Постановка задачи. Рассмотрим сингулярно возмущенную двухточную краевую задачу

$$L_\varepsilon y \equiv \varepsilon y''' + B(\overline{y})' + C(\overline{y}) = F(\overline{y}), \quad (1)$$

$$y'(\overline{0}, \varepsilon) = a_1, \quad y(\overline{1}, \varepsilon) = a_2, \quad y'(\overline{1}, \varepsilon) = a_3, \quad (2)$$

где $\varepsilon > 0$ - малый параметр, a_i ($i=1,2,3$) – известные постоянные.

В работе [1] были установлены следующие предельные равенства:

$$\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y(\varepsilon, t) = \bar{y}(t), \quad 0 \leq t \leq 1, \tag{3}$$

$$\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y^{(j)}(\varepsilon, t) = \bar{y}^{(j)}(t), \quad 0 < t < 1, \quad j=1,2,$$

где $y(\varepsilon, t)$ решение задачи (1), (2), $\bar{y}(t)$ решение соответствующей вырожденной задачи. Из (3) видно, что $\bar{y}^{(j)}(t), j=1,2$ можно использовать в качестве асимптотического приближения к $y^{(j)}(\varepsilon, t), j=1,2$ только на промежутке $0 < t_0(\varepsilon) \leq t \leq t_1(\varepsilon) < 1$, причем эти предельные равенства ничего не говорят о точности этих приближений. Естественно поставить вопрос о получении равномерного приближения с любой точностью по малому параметру.

Для построения асимптотики решения задачи (1), (2) потребуем выполнения следующих условий.

I. Пусть коэффициенты $B(t), C(t)$ и правая часть $F(t)$ уравнения (1)

достаточно число раз дифференцируемы на отрезке $0 \leq t \leq 1$.

II. Пусть $B(t) \neq 0$ при $t \in [0,1]$.

III. Дополнительное характеристическое уравнение

$$\mu^3 + B(t)\mu = 0 \tag{4}$$

имеет различные корни $\mu_1 = 0, \mu_2, \mu_3$, причем $\text{Re } \mu_2 < 0, \text{Re } \mu_3 > 0$.

IV. Пусть:

$$\beta_1 B(1) + \beta_0 C(1) = F(1), \tag{5}$$

$$\alpha_1 B(0) + \beta_0 C(0) \exp\left(\int_0^1 \frac{C(x)}{B(x)} dx\right) - C(0) \int_0^1 \frac{F(s)}{B(s)} \exp\left(-\int_s^1 \frac{C(x)}{B(x)} dx\right) ds = F(0).$$

Построение асимптотического разложения. Исходя из полученных в работе [1] оценок, заключаем, что асимптотическое разложение решения задачи (1), (2) следует искать в виде:

$$y(\varepsilon, t) = y_\varepsilon(t) + \varepsilon u_\varepsilon(t) + \varepsilon w_\varepsilon(t), \quad 0 \leq t \leq 1, \quad \tau = \frac{t}{\varepsilon} \geq 0, \quad s = \frac{t-1}{\varepsilon} \leq 0 \tag{6}$$

где

$$y_\varepsilon(t) = y_0(t) + \varepsilon y_1(t) + \varepsilon^2 y_2(t) + \dots, \tag{7}$$

$$u_\varepsilon(t) = u_0(t) + \varepsilon u_1(t) + \varepsilon^2 u_2(t) + \dots, \tag{8}$$

$$w_\varepsilon(t) = w_0(t) + \varepsilon w_1(t) + \varepsilon^2 w_2(t) + \dots \tag{9}$$

Подставим (6)-(9) в (1) и, приравнявая коэффициенты при одинаковых степенях ε , причем зависящие от t, s и τ по отдельности, получаем

$$B \overleftarrow{y}'_0 + C \overleftarrow{y}_0 = F \overleftarrow{} \quad (10)_0$$

$$B \overleftarrow{y}'_1 + C \overleftarrow{y}_1 = -y_0'''(t), \quad (10)_1$$

$$B \overleftarrow{y}'_k + C \overleftarrow{y}_k = -y_{k-2}''' \overleftarrow{} \quad (10)_k$$

$$\frac{d^3 u_0}{d\tau^3} + B(0) \frac{du_0}{d\tau} = 0, \quad (11)_0$$

$$\frac{d^3 u_1}{d\tau^3} + B(0) \frac{du_1}{d\tau} = \Phi_1 \overleftarrow{} \quad (11)_1$$

$$\frac{d^3 u_k}{d\tau^3} + B(0) \frac{du_k}{d\tau} = \Phi_k \overleftarrow{}, \quad k = 2, 3, 4, \dots, \quad (11)_k$$

$$\frac{d^3 w_0}{ds^3} + B(1) \frac{dw_0}{ds} = 0, \quad (12)_0$$

$$\frac{d^3 w_1}{ds^3} + B(1) \frac{dw_1}{ds} = P_1 \overleftarrow{} \quad (12)_1$$

$$\frac{d^3 w_k}{ds^3} + B(1) \frac{dw_k}{ds} = P_k \overleftarrow{}, \quad k = 3, 4, \dots,$$

(12)_k
где

$$\Phi_1 \overleftarrow{} = -\frac{B' \overleftarrow{\tau}}{1!} \dot{u}_0 \overleftarrow{} - C(0) u_0 \overleftarrow{} \quad (13)_1$$

$$\Phi_k \overleftarrow{} = -\sum_{j=1}^k \frac{B^{(j)} \overleftarrow{\tau}^j}{j!} \dot{u}_{k-j} \overleftarrow{} - \sum_{j=1}^k \frac{C^{(j-1)} \overleftarrow{\tau}^{j-1}}{(j-1)!} u_{k-j} \overleftarrow{} \quad (13)_k$$

$$P_1 \overleftarrow{} = -\frac{B' \overleftarrow{s}}{1!} \dot{w}_0 \overleftarrow{} - C(1) w_0 \overleftarrow{} \quad (14)_1$$

$$P_k \overleftarrow{} = -\sum_{j=1}^k \frac{B^{(j)} \overleftarrow{s}^j}{j!} \dot{w}_{k-j} \overleftarrow{} - \sum_{j=1}^k \frac{C^{(j-1)} \overleftarrow{s}^{j-1}}{(j-1)!} w_{k-j} \overleftarrow{} \quad (14)_k$$

Здесь точки сверху означают производные по τ и s .

Для однозначного определения $y_k \overleftarrow{}$, $u_k \overleftarrow{}$, $w_k(s)$ подставим разложения (7)-(9) в краевые условия (2) и приравняем выражения стоящих при одинаковых степенях \mathcal{E} , тогда имеем

$$y'_0 \llbracket \dot{u}_0(0) = a_1, \tag{15}$$

$$y_0 \llbracket a_2, y'_0 \llbracket \dot{w}_0 \llbracket a_3 \tag{16}$$

$$y'_1 \llbracket \dot{u}_1 \llbracket 0, \tag{17}$$

$$y_1 \llbracket w_0 \llbracket 0, y'_1 \llbracket \dot{w}_1 \llbracket 0, \tag{18}$$

$$y'_k \llbracket \dot{u}_k \llbracket 0, \tag{19}$$

$$y_k \llbracket w_{k-1} \llbracket 0, \\ y'_k \llbracket \dot{w}_k \llbracket 0. \tag{20}$$

Из уравнения $(10)_0$ и из первого условия (16) однозначно определяется $y_0(t)$ на отрезке $0 \leq t \leq 1$:

$$y_0(t) = a_2 \exp\left(-\int_1^t \frac{C(x)}{B(x)} dx\right) + \int_1^t \frac{F(p)}{B(p)} \exp\left(-\int_p^t \frac{C(x)}{B(x)} dx\right) dp. \tag{21}$$

Обратимся теперь к уравнению $(11)_0$ и равенству (15). В $(11)_0$ используя корень $\mu = \mu_2$, где $\text{Re } \mu_2 < 0$, получаем

$$\dot{u}_0 \llbracket (\alpha_1 - y'_0 \llbracket e^{\mu_2(0)\tau}, \tau \geq 0. \tag{22}$$

Откуда, используя требования,

$$u_0 \llbracket \rightarrow 0 \text{ при } \tau \rightarrow +\infty,$$

получим

$$u_0 \llbracket = \frac{\alpha_1 - y'_0 \llbracket}{\mu_2(0)} e^{\mu_2(0)\tau}, \tau \geq 0, \tag{23}$$

где

$$u_0 \llbracket = \frac{\alpha_1 - y'_0 \llbracket}{\mu_2(0)}. \tag{24}$$

Кроме того, из (22) находим

$$\ddot{u}_0 \llbracket = \mu_2(0)(\alpha_1 - y'_0 \llbracket) e^{\mu_2(0)\tau}, \tau \geq 0. \tag{25}$$

Аналогично из $(12)_0$ используя корень $\mu = \mu_3$, где $\text{Re } \mu_3 > 0$, а также требования $w_0 \llbracket \rightarrow 0$ при $s \rightarrow -\infty$, и второе условие из (16), получаем

$$\dot{w}_0 \llbracket = \mu_3(1)(\beta_1 - y'_0 \llbracket) e^{\mu_3(1)s}, \tag{26}$$

$$\dot{w}_0 \llbracket = (\beta_1 - y'_0 \llbracket) e^{\mu_3(1)s}, s \leq 0,$$

$$w_0 \llbracket \rceil \rceil = \frac{\beta_1 - y'_0 \llbracket \rceil \rceil}{\mu_3(1)} e^{\mu_3(1)s}, s \leq 0, \quad (27)$$

где

$$w_0 \llbracket \rceil \rceil = \frac{\beta_1 - y'_0 \llbracket \rceil \rceil}{\mu_3(1)}. \quad (28)$$

Из формул (22)-(27) для $w_0 \llbracket \rceil \rceil, \dot{w}_0 \llbracket \rceil \rceil, \ddot{w}_0 \llbracket \rceil \rceil, u_0 \llbracket \rceil \rceil, \dot{u}_0 \llbracket \rceil \rceil, \ddot{u}_0 \llbracket \rceil \rceil$ получаем следующие экспоненциальные оценки:

$$\left| u_0 \llbracket \rceil \rceil \right| \leq K e^{\bar{\mu}_2(0)\tau}, \tau \geq 0, \quad (29)$$

$$\left| w_0 \llbracket \rceil \rceil \right| \leq K e^{\bar{\mu}_3(1)s}, s \leq 0, \quad j = 0, 1, 2.$$

Итак, построены члены асимптотики нулевого порядка.

В свою очередь из уравнения (10)₁, с помощью первого условия (18) определяется $y_1(t)$ на отрезке $0 \leq t \leq 1$. Теперь, обратимся к уравнениям (11)₁, (12)₁ и равенствам (17), (18). Откуда получаем задачи:

$$\frac{d^3 u_1}{d\tau^3} + B(0) \frac{du_1}{d\tau} = \Phi_1 \llbracket \rceil \rceil \quad (30)$$

$$\dot{u}_1 \llbracket \rceil \rceil = -y'_1 \llbracket \rceil \rceil,$$

$$\frac{d^3 w_1}{ds^3} + B(1) \frac{dw_1}{ds} = P_1 \llbracket \rceil \rceil \quad (31)$$

$$\dot{w}_1 \llbracket \rceil \rceil = -y'_1 \llbracket \rceil \rceil,$$

где $\Phi_1 \llbracket \rceil \rceil = e^{\mu_2(0)\tau} \tilde{\Phi}_1 \llbracket \rceil \rceil, \tau \geq 0, \quad P_1 \llbracket \rceil \rceil = \tilde{P}_1 \llbracket \rceil \rceil e^{\mu_3(1)s}, s \leq 0,$ где $\tilde{\Phi}_1 \llbracket \rceil \rceil, \tilde{P}_1 \llbracket \rceil \rceil$ -многочлены первой степени относительно τ и s . Тогда в силу условия 3⁰ задача (30) имеет решение

$$u_1 \llbracket \rceil \rceil = -y'_1 \llbracket \rceil \rceil e^{\mu_2(0)\tau} + \tau x_1 \llbracket \rceil \rceil e^{\mu_2(0)\tau}, \tau \geq 0. \quad (32)$$

Здесь функция $x_1 \llbracket \rceil \rceil$ -многочлен первой степени. Отсюда, используя требования, $u_1 \llbracket \rceil \rceil \rightarrow 0$ при $\tau \rightarrow +\infty$, получаем

$$u_1 \llbracket \rceil \rceil = -\frac{y'_1 \llbracket \rceil \rceil}{\mu_2(0)} e^{\mu_2(0)\tau} - \int_{\tau}^{\infty} p x_1 \llbracket \rceil \rceil e^{\mu_2(0)p} dp, \tau \geq 0, \quad (33)$$

$$u_1(\tau) = -\frac{y_1'(\tau)}{\mu_2(0)} - \int_0^\infty p x_1(\tau) \varphi(\tau) e^{\mu_2(0)p} dp, \quad (34)$$

а также имеем

$$\ddot{u}_1(\tau) = -y_1'(\tau) \mu_2(0) e^{\mu_2(0)\tau} + \varphi_1(\tau) \tau x_1'(\tau) + \tau x_1(\tau) \mu_2(0) e^{\mu_2(0)\tau}, \tau \geq 0. \quad (35)$$

Аналогично из (31), используя требования, $w_1(s) \rightarrow 0$ при $s \rightarrow -\infty$, получаем

$$\ddot{w}_1(s) = -\mu_3(1) y_1'(s) e^{\mu_3(1)s} + \varphi_1(s) s z_1'(s) + s z_1(s) \mu_3(1) e^{\mu_3(1)s}, \quad s \leq 0.$$

$$\dot{w}_1(s) = -y_1'(s) e^{\mu_3(1)s} + s z_1(s) \mu_3(1) e^{\mu_3(1)s}, \quad s \leq 0, \quad (36)$$

$$w_1(s) = -\frac{y_1'(s)}{\mu_3(1)} e^{\mu_3(1)s} - \int_s^{-\infty} p z_1(\tau) \varphi(\tau) e^{\mu_3(1)p} dp, \quad s \leq 0,$$

$$w_1(0) = -\frac{y_1'(0)}{\mu_3(1)} - \int_0^{-\infty} p z_1(\tau) \varphi(\tau) e^{\mu_3(1)p} dp. \quad (37)$$

Здесь функции $z_1(\tau)$ - многочлен первой степени. Из формул (32)- (37) вытекают оценки для $w_1(\tau), \dot{w}_1(\tau), \ddot{w}_1(\tau), u_1(\tau), \dot{u}_1(\tau), \ddot{u}_1(\tau)$:

$$\left| u_1(\tau) \right| \leq K e^{\bar{\mu}_2(0)\tau}, \tau \geq 0, \quad (38)$$

$$\left| w_1(s) \right| \leq K e^{\bar{\mu}_3(1)s}, s \leq 0, \quad j = 0, 1, 2.$$

Таким образом, определены члены разложения (7)+(9) с номером 1.

Определение следующих членов асимптотики проходит по такой же схеме для любого $k \geq 2$. Допустим, что уже определены все члены с номерами до $k-1$ включительно, причем для функций $w_i(\tau), \dot{w}_i(\tau), \ddot{w}_i(\tau), u_i(\tau), \dot{u}_i(\tau), \ddot{u}_i(\tau), i = 0, 1, \dots, k-1$ и для $u_i(\tau), w_i(\tau)$ получаются выражения типа (2.36) - (2.41):

$$\ddot{u}_i(\tau) = -y_i'(\tau) \mu_2(0) e^{\mu_2(0)\tau} + \varphi_i(\tau) \tau x_i'(\tau) + \tau x_i(\tau) \mu_2(0) e^{\mu_2(0)\tau}, \tau \geq 0.$$

$$\dot{u}_i(\tau) = -y_i'(\tau) e^{\mu_2(0)\tau} + \tau x_i(\tau) \mu_2(0) e^{\mu_2(0)\tau}, \tau \geq 0. \quad (39)$$

$$u_i(\tau) = -\frac{y_i'(\tau)}{\mu_2(0)} e^{\mu_2(0)\tau} - \int_\tau^\infty p x_i(\tau) \varphi(\tau) e^{\mu_2(0)p} dp, \tau \geq 0.$$

$$u_i \llbracket \tau \rrbracket = -\frac{y_i' \llbracket \tau \rrbracket}{\mu_2(0)} - \int_0^\infty p x_i \llbracket \tau \rrbracket e^{\mu_2(0)p} dp. \quad (40)$$

$$\ddot{w}_i \llbracket s \rrbracket = -\mu_3(1)y_i' \llbracket s \rrbracket e^{\mu_3(1)s} + \llbracket s \rrbracket z_i' \llbracket s \rrbracket + s z_i \llbracket s \rrbracket \mu_3(1) e^{\mu_3(1)s}, \quad s \leq 0.$$

$$\dot{w}_i \llbracket s \rrbracket = -y_i' \llbracket s \rrbracket e^{\mu_3(1)s} + s z_i \llbracket s \rrbracket e^{\mu_3(1)s}, \quad s \leq 0. \quad (41)$$

$$w_i \llbracket s \rrbracket = -\frac{y_i' \llbracket s \rrbracket}{\mu_3(1)} e^{\mu_3(1)s} - \int_s^{-\infty} p z_i \llbracket s \rrbracket e^{\mu_3(1)p} dp, \quad s \leq 0.$$

$$w_i \llbracket \tau \rrbracket = -\frac{y_i' \llbracket \tau \rrbracket}{\mu_3(1)} - \int_0^{-\infty} p z_i \llbracket \tau \rrbracket e^{\mu_3(1)p} dp. \quad (42)$$

Отсюда последовательно получаем, что функции $w_i \llbracket s \rrbracket, \dot{w}_i \llbracket s \rrbracket, \ddot{w}_i \llbracket s \rrbracket, u_i \llbracket \tau \rrbracket, \dot{u}_i \llbracket \tau \rrbracket, \ddot{u}_i \llbracket \tau \rrbracket, i = 0, 1, \dots, k-1$ будут экспоненциально убывающими соответственно при $s \rightarrow -\infty$ и $\tau \rightarrow +\infty$:

$$\left| u_i \llbracket \tau \rrbracket \right| \leq K e^{\bar{\mu}_2(0)\tau}, \quad \tau \geq 0, \quad \left| w_i \llbracket s \rrbracket \right| \leq K e^{\bar{\mu}_3(1)s}, \quad s \leq 0, \quad i < k, \quad j = 0, 1, 2 \quad (43)$$

Тогда из (10)_k с учетом первого условия (20) получим задачу

$$B \llbracket y_k' \rrbracket + C \llbracket y_k \rrbracket = -A \llbracket y_{k-1}' \rrbracket - y_{k-2}'' \llbracket \rrbracket$$

$$y_k \llbracket \tau \rrbracket = w_{k-1}(0).$$

Отсюда однозначно определяется $y_k(t)$ при $0 \leq t \leq 1$.

Рассмотрим $\Phi_k \llbracket \tau \rrbracket, P_k \llbracket s \rrbracket$ из (13)_k, (14)_k, где $\Phi_k \llbracket \tau \rrbracket$ выражается через $u_i \llbracket \tau \rrbracket (j = 0, 1, 2; i < k)$, а $P_k \llbracket s \rrbracket$ выражается через $w_i \llbracket s \rrbracket (j = 0, 1, 2; i < k)$. Тогда с учетом (22), (23), (25), (26), (27), (32), (33), (35), (36), (39), (41), функции $\Phi_k \llbracket \tau \rrbracket, P_k \llbracket s \rrbracket$ записываются в виде

$$\Phi_k \llbracket \tau \rrbracket = e^{\mu_2(0)\tau} \tilde{\Phi}_k \llbracket \tau \rrbracket, \quad \tau \geq 0, \quad (44)$$

$$P_k \llbracket s \rrbracket = \tilde{P}_k \llbracket s \rrbracket e^{\mu_3(1)s}, \quad s \leq 0,$$

$\tilde{\Phi}_k \llbracket \tau \rrbracket$ - многочлен первой степени относительно τ , $\tilde{P}_k \llbracket s \rrbracket$ - многочлен первой степени относительно s .

С учетом (2.48) для $u_k \llbracket \tau \rrbracket, w_k \llbracket s \rrbracket$ получаем уравнение

$$\frac{d^3 u_k}{d\tau^3} + B(0) \frac{du_k}{d\tau} = e^{\mu_2(0)\tau} \tilde{\Phi}_k \quad \tau \geq 0, \quad (45)$$

$$\frac{d^3 w_k}{ds^3} + B(1) \frac{dw_k}{ds} = \tilde{P}_k e^{\mu_3(1)s}, \quad s \leq 0. \quad (46)$$

Решая (45), (46), принимая во внимание условия

$$y'_k + \dot{u}_k = 0, \quad y'_k + \dot{w}_k = 0$$

получаем решения

$$\dot{u}_k = -y'_k e^{\mu_2(0)\tau} + \tau x_k e^{\mu_2(0)\tau}, \quad \tau \geq 0, \quad (47)$$

$$\dot{w}_k = -y'_k e^{\mu_3(1)s} + s z_k e^{\mu_3(1)s}, \quad s \leq 0. \quad (48)$$

Решая (47), (48) с учетом требований

$$u_k \rightarrow 0 \text{ при } \tau \rightarrow +\infty,$$

$$w_k \rightarrow 0 \text{ при } s \rightarrow -\infty,$$

получаем решения

$$u_k = -\frac{y'_k}{\mu_2(0)} e^{\mu_2(0)\tau} - \int_{\tau}^{\infty} p x_k e^{\mu_2(0)p} dp, \quad \tau \geq 0, \quad (49)$$

$$w_k = -\frac{y'_k}{\mu_3(1)} e^{\mu_3(1)s} - \int_s^{-\infty} p z_k e^{\mu_3(1)p} dp, \quad s \leq 0.$$

и начальные условия

$$w_k = -\frac{y'_k}{\mu_3(1)} - \int_0^{-\infty} p z_k e^{\mu_3(1)p} dp, \quad (50)$$

$$u_k = -\frac{y'_k}{\mu_2(0)} - \int_0^{\infty} p x_k e^{\mu_2(0)p} dp,$$

Из (47), (48) будем иметь

$$\ddot{w}_k = -\mu_3(1) y'_k e^{\mu_3(1)s} + s z_k e^{\mu_3(1)s} + s z_k \mu_3(1) e^{\mu_3(1)s}, \quad s \leq 0, \quad (51)$$

$$\ddot{u}_k = -y'_k \mu_2(0) e^{\mu_2(0)\tau} + \tau x_k e^{\mu_2(0)\tau} + \tau x_k \mu_2(0) e^{\mu_2(0)\tau}, \quad \tau \geq 0.$$

Из (2.51), (2.52), (2.53), (2.55), вытекает справедливость следующих оценок

$$\left| \tilde{u}_k \right| \leq Ke^{\bar{\mu}_2(0)\tau}, \tau \geq 0, \left| \tilde{w}_k \right| \leq Ke^{\bar{\mu}_3(1)s}, s \leq 0, j = 0,1,2 \quad (52)$$

Таким образом, члены разложения (7) для всех $k = 1,2,\dots$ построены.

Доказательство справедливости асимптотического разложения решения краевой задачи. Для доказательства справедливости асимптотического разложения решения задачи (1), (2) определим члены разложения (7) - (9) до номера N включительно и образуем частичную сумму $Y_N \overset{\sim}{\epsilon}$ разложения (7):

$$Y_N \overset{\sim}{\epsilon} = \sum_{k=0}^N \epsilon^k y_k \overset{\sim}{\epsilon} + \epsilon \sum_{k=0}^N u_k \left(\frac{t}{\epsilon} \right) \epsilon^k + \epsilon \sum_{k=0}^N w_k \left(\frac{t-1}{\epsilon} \right) \epsilon^k. \quad (53)$$

Лемма 2.1. Пусть выполнены условия I^0 - A^0 . Тогда функция $Y_N \overset{\sim}{\epsilon}$, выражаемая формулой (2.57), удовлетворяет сингулярно возмущенную задачу (2.1),(2.2) с точностью порядка $O \overset{\sim}{\epsilon}^{N+2}$ при $\epsilon \rightarrow 0$:

$$L_\epsilon Y_N \overset{\sim}{\epsilon} - F \overset{\sim}{\epsilon} = O \overset{\sim}{\epsilon}^{N+2}, 0 \leq t \leq 1, \\ Y_N'(0, \epsilon) - \alpha_1 = O \left(e^{-\frac{\mu_3}{\epsilon}} \right), \quad Y_N(1, \epsilon) - \beta_0 = O \overset{\sim}{\epsilon}^{N+2}, \quad Y_N'(1, \epsilon) - \beta_1 = O \left(e^{\frac{\mu_2}{\epsilon}} \right), \quad (54)$$

Доказательство леммы непосредственно следует из самого способа построения функций $y_k \overset{\sim}{\epsilon}$, $u_k \overset{\sim}{\epsilon}$, $w_k \overset{\sim}{\epsilon}$.

Теорема 1. Пусть выполнены условия I^0 - A^0 . Тогда при достаточно малых $\epsilon > 0$ на сегменте $0 \leq t \leq 1$ решение задачи (1),(2) существует, единственно и удовлетворяет оценке

$$y \overset{\sim}{\epsilon} = Y_N \overset{\sim}{\epsilon} + O \overset{\sim}{\epsilon}^{N+2}, 0 \leq t \leq 1. \quad (55)$$

Доказательство. Положим $R \overset{\sim}{\epsilon} = y \overset{\sim}{\epsilon} - Y_N \overset{\sim}{\epsilon}$, где $y \overset{\sim}{\epsilon}$ решение задачи (1),(2), $Y_N \overset{\sim}{\epsilon}$ -частичная сумма (7). Подставим

$$y \overset{\sim}{\epsilon} = R \overset{\sim}{\epsilon} + Y_N \overset{\sim}{\epsilon} \quad (56)$$

в задачу (1), (2). Тогда для достаточного члена $R \overset{\sim}{\epsilon}$ получим задачу:

$$L_\epsilon R = \epsilon^2 R''' + B \overset{\sim}{\epsilon} R' + C \overset{\sim}{\epsilon} R = F \overset{\sim}{\epsilon} - L_\epsilon Y_N(t, \epsilon) \quad (57)$$

$$R'(0, \epsilon) = \alpha_1 - Y_N'(0, \epsilon) = O \left(e^{-\frac{\mu_3}{\epsilon}} \right), \quad (58)$$

$$R(1, \varepsilon) = \beta_0 - Y_N(1, \varepsilon) = O(\varepsilon^{N+2}), \quad R'(1, \varepsilon) = \beta_1 - Y'_N(1, \varepsilon) = O\left(e^{\frac{\mu_2}{\varepsilon}}\right),$$

где функция $F(\cdot, \varepsilon) = F(\cdot) - \left[{}^2 Y_N'' + B(\cdot) Y_N' + C(\cdot) Y_N \right]$ в силу (55) при достаточно малых ε удовлетворяет оценке:

$$F(\cdot, \varepsilon) = O(\varepsilon^{N+2}), \quad 0 \leq t \leq 1. \quad (59)$$

Задача (57),(58) удовлетворяет всем условиям теоремы 1 работы [1]. Применяя теперь утверждения этой теоремы так же как и в работе [2,3] к краевой задаче (57),(58) и учитывая оценку (59), получим, что при достаточно малых ε решение задачи (57),(58) существует, единственно и удовлетворяет оценке

$$\max_{0 \leq t \leq 1} |R(\cdot, \varepsilon)| = O(\varepsilon^{N+2}).$$

Теорема доказана.

Из доказанной теоремы следует, что в точках $t=0$ и $t=1$ производная $y''(\cdot, \varepsilon)$ имеет полюсы по ε :

$$y''(\cdot, \varepsilon) = O\left(\frac{\Delta_0}{\varepsilon}\right), \quad y''(\cdot, \varepsilon) = O\left(\frac{\Delta_1}{\varepsilon}\right)$$

а решение $y(\cdot, \varepsilon)$ обладает явлением начального скачка первого порядка:

$$\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y'(\cdot, \varepsilon) = y'_0(\cdot) = \Delta_0, \quad \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y'(\cdot, \varepsilon) = y'_0(\cdot) = \Delta_1,$$

где

$$\Delta_0 = a_1 - \frac{F(0)}{B(0)} + \frac{C(0)}{B(0)} \cdot \left[a_2 \exp\left(\int_0^1 \frac{C(x)}{B(x)} dx\right) - \int_0^1 \frac{F(s)}{B(s)} \exp\left(-\int_s^1 \frac{C(x)}{B(x)} dx\right) ds \right],$$

$$\Delta_1 = a_3 - \frac{F(1)}{B(1)} + \frac{C(1)}{B(1)} \cdot a_2,$$

причем

$$\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y(\cdot, \varepsilon) = y_0(\cdot), \quad 0 \leq t \leq 1, \quad \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y^{(j)}(\cdot, \varepsilon) = y_0^{(j)}(\cdot), \quad 0 < t < 1, \quad j=1,2.$$

ЛИТЕРАТУРА

1. Д.Н.Нургабыл, Д.Бектегенкызы. Предельный переход в сингулярно возмущенной краевой задаче с граничными скачками // Вестник ЖГУ им. И.Жансугурова. №4, 2011. С.3-8.
2. К.А. Kasymov, D.N.Nurgabul. Asymptotic Behavior of Solutions of Linear Singularly Perturbed General Separated Boundary-Value Problems with Initial Jump// Ukrainian Mathematical Journal. Vol. 55, No. 11, 2003. pp. 1777-1792.
3. К.А. Kasymov, D.N.Nurgabul. Asymptotic Estimates of Solution of a Singularly Perturbed Boundary Value Problem with an Initial Jump for Linear Differential Equations//Differential Equations, Vol.40, No.5, 2004, pp. 641-651.

УДК 517.928.2

Д.Н. Нургабыл, Г.Б. Молдакулова

Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г.Талдыкорган

АСИМПТОТИЧЕСКОЕ РАЗЛОЖЕНИЕ РЕШЕНИЯ СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННОЙ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ СИСТЕМЫ ЛИНЕЙНЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ

Бұл жұмыста туындының кіші параметріндегі сызықтық дифференциалдық тендеулер жүйесіне арналған шекаралық есептің асимптотиксы құрылған.

The article deals with the asymptotic form of boundary problem for the normal system of linear differential equations with small parameters by derivatives.

Постановка задачи. В работе [1] исследовано асимптотическое поведения решения краевой задачи

$$\varepsilon \frac{dz}{dt} = a_{11} z + a_{12} y + F_1 \tag{1}$$

$$\varepsilon \frac{dy}{dt} = a_{21} z + a_{22} y + F_2$$

$$L_1 z \equiv \delta_{10} \cdot z + \delta_{11} \cdot z = b_1, \tag{2}$$

$$L_2 y \equiv \delta_{20} \cdot y + \delta_{21} \cdot y = b_2,$$

где ε - малый положительный параметр, $\delta_{ij}, b_i - const$. Данная статья будет посвящена вопросу построения асимптотического разложения решения $z(\varepsilon), y(\varepsilon)$ задачи (1), (2) по малому параметру ε .

Наложим некоторые требования на коэффициенты уравнения (1) и на краевые условия (2).

Пусть :

- 1) $F_1, F_2 \in G, a_{ij} \in G^\infty, J = [1, 2]$
- 2) $|A| = a_{11} \cdot a_{22} - a_{12} \cdot a_{21} \neq 0;$
- 3) $\delta_{10} \cdot \delta_{20} \neq 0;$
- 4) уравнение $\lambda - (a_{11} + a_{22})\lambda + |A| = 0$ имеет различные корни λ_1 и λ_2 ,
причем $Re \lambda_1 < 0, Re \lambda_2 < 0.$

Построение асимптотики решения краевой задачи. Асимптотическое разложение решения задачи (1), (2) ищем в виде суммы

$$z(\varepsilon) = \bar{z}(\varepsilon) + u_\varepsilon(\varepsilon), y(\varepsilon) = \bar{y}(\varepsilon) + v_\varepsilon(\varepsilon), \tau = \frac{t}{\varepsilon} \tag{3}$$

где

$$\bar{z}(\varepsilon) = z_0 + \varepsilon \cdot z_1 + \dots + \varepsilon^k \cdot z_k + \dots, \quad \bar{y}(\varepsilon) = y_0 + \varepsilon y_1 + \dots + \varepsilon^k \cdot y_k + \dots \quad (4)$$

$$u_\varepsilon = u_0(\varepsilon) + \varepsilon \cdot u_1(\varepsilon) + \dots + \varepsilon^k \cdot u_k(\varepsilon) + \dots, \quad v_\varepsilon = v_0(\varepsilon) + \varepsilon \cdot v_1(\varepsilon) + \dots + \varepsilon^k \cdot v_k(\varepsilon) + \dots \quad (5)$$

Теперь, подставим (3)-(5) в (1) и приравнявая коэффициенты при одинаковых степенях ε , причем зависящие от t, s и τ по отдельности, получаем

$$a_{11}(\varepsilon)z_0 + a_{12}(\varepsilon)y_0 = -F_1(\varepsilon) \quad (6)$$

$$a_{21}(\varepsilon)z_0 + a_{22}(\varepsilon)y_0 = -F_2(\varepsilon)$$

$$a_{11}(\varepsilon)z_k + a_{12}(\varepsilon)y_k = -\frac{dz_{k-1}}{dt}, \quad (7)$$

$$a_{21}(\varepsilon)z_k + a_{22}(\varepsilon)y_k = -\frac{dy_{k-1}}{dt},$$

$$\frac{du_0}{d\tau} = a_{11}(\varepsilon)u_0 + a_{12}(\varepsilon)v_0, \quad (8)$$

$$\frac{dv_0}{d\tau} = a_{21}(\varepsilon)u_0 + a_{22}(\varepsilon)v_0,$$

$$\frac{du_k}{d\tau} = a_{11}(\varepsilon)u_k + a_{12}(\varepsilon)v_k + p_{1k}(\varepsilon) \quad (9)$$

$$\frac{dv_k}{d\tau} = a_{21}(\varepsilon)u_k + a_{22}(\varepsilon)v_k + p_{2k}(\varepsilon)$$

где

$$p_{1k}(\varepsilon) = u_0 \cdot \frac{a'_{11}(\varepsilon)\tau}{1!} + v_0 \cdot \frac{a'_{12}(\varepsilon)\tau}{1!}, \quad p_{2k}(\varepsilon) = u_0 \cdot \frac{a'_{21}(\varepsilon)\tau}{1!} + v_0 \cdot \frac{a'_{22}(\varepsilon)\tau}{1!}, \quad (10)$$

$$p_{1k}(\varepsilon) = \sum_{j=1}^k u_{k-j}(\varepsilon) \frac{a_{11}^{(j)}(\varepsilon)\tau^j}{j!} + \sum_{j=1}^k v_{k-j}(\varepsilon) \frac{a_{12}^{(j)}(\varepsilon)\tau^j}{j!}, \quad (11)$$

$$p_{2k} \llbracket \tau \rrbracket = \sum_{j=1}^k u_{k-j} \llbracket \tau \rrbracket \frac{a_{21} \llbracket \tau \rrbracket^j}{j!} + \sum_{j=1}^k v_{k-j} \llbracket \tau \rrbracket \frac{a_{22} \llbracket \tau \rrbracket^j}{j!}.$$

Из системы (6) и (7) однозначно определяются коэффициенты разложения (4) в виде:

$$\begin{aligned} z_0 \llbracket \tau \rrbracket &= \frac{1}{\Delta} \cdot \begin{vmatrix} -F_1 & a_{12} \\ -F_2 & a_{22} \end{vmatrix} = \frac{a_{12} \cdot F_2 - a_{22} \cdot F_1}{\Delta}, \\ y_0 \llbracket \tau \rrbracket &= \frac{1}{\Delta} \cdot \begin{vmatrix} a_{11} & -F_1 \\ a_{21} & -F_2 \end{vmatrix} = \frac{a_{21} \cdot F_1 - a_{11} \cdot F_2}{\Delta}, \\ z_k \llbracket \tau \rrbracket &= \frac{a_{12} \cdot y'_{k-1} - a_{22} \cdot z'_{k-1}}{\Delta}, \quad y_k \llbracket \tau \rrbracket = \frac{a_{21} \cdot z'_{k-1} - a_{11} \cdot y'_{k-1}}{\Delta}, \quad k = 1, 2, \dots, \end{aligned} \tag{12}$$

Для коэффициентов $z_k \llbracket \tau \rrbracket$, $y_k \llbracket \tau \rrbracket$ разложения (4) в силу условия 1) и 2), справедливы оценки

$$|z_k \llbracket \tau \rrbracket| \leq C, \quad |y_k \llbracket \tau \rrbracket| \leq C, \quad C - const.$$

Таким образом, определены все члены разложения (4). Для однозначного определения коэффициентов $u_k \llbracket \tau \rrbracket$, $v_k \llbracket \tau \rrbracket$ разложения (5) требуются дополнительные условия. С этой целью подставим (3)-(5) в краевые условия (2):

$$\begin{aligned} \delta_{10} \cdot \left[u_0 \llbracket \tau \rrbracket + \varepsilon \llbracket \tau \rrbracket u_1 \llbracket \tau \rrbracket + \dots + \varepsilon^k \cdot \llbracket \tau \rrbracket u_k \llbracket \tau \rrbracket + \dots \right] \\ \delta_{11} \cdot \left[z_0 \llbracket \tau \rrbracket + u_0 \left(\frac{1}{\varepsilon} \right) + \varepsilon \left(z_1 \llbracket \tau \rrbracket + u_1 \left(\frac{1}{\varepsilon} \right) \right) + \dots + \varepsilon^k \cdot \left(z_k \llbracket \tau \rrbracket + u_k \left(\frac{1}{\varepsilon} \right) \right) + \dots \right] = b_1, \end{aligned} \tag{13}$$

$$\begin{aligned} \delta_{20} \cdot \left[v_0 \llbracket \tau \rrbracket + \varepsilon \llbracket \tau \rrbracket v_1 \llbracket \tau \rrbracket + \dots + \varepsilon^k \cdot \llbracket \tau \rrbracket v_k \llbracket \tau \rrbracket + \dots \right] \\ \delta_{21} \cdot \left[y_0 \llbracket \tau \rrbracket + v_0 \left(\frac{1}{\varepsilon} \right) + \varepsilon \left(y_1 \llbracket \tau \rrbracket + v_1 \left(\frac{1}{\varepsilon} \right) \right) + \dots + \varepsilon^k \cdot \left(y_k \llbracket \tau \rrbracket + v_k \left(\frac{1}{\varepsilon} \right) \right) + \dots \right] = b_2. \end{aligned} \tag{14}$$

Допустим, что $u_k \llbracket \tau \rrbracket$, $v_k \llbracket \tau \rrbracket \rightarrow 0$ при $\tau \rightarrow +\infty$. С учетом этого допущения из (14) получим начальные условия для $u_0 \llbracket \tau \rrbracket$, $v_0 \llbracket \tau \rrbracket$, $u_k \llbracket \tau \rrbracket$, $v_k \llbracket \tau \rrbracket$:

$$\frac{du_0}{d\tau} = a_{11} \llbracket \tau \rrbracket u_0 + a_{12} \llbracket \tau \rrbracket v_0, \quad u_0 \llbracket \tau \rrbracket = \frac{b_1 - L_1 z_0}{\delta_{10}}, \tag{15}$$

$$\begin{aligned}
 \frac{dv_0}{d\tau} &= a_{21} u_0 + a_{22} v_0, & v_0 &= \frac{b_2 - L_2 y_0}{\delta_{20}}, \\
 \frac{du_k}{d\tau} &= a_{11} u_k + a_{12} v_k + p_{1k}, & u_k &= -\frac{L_1 z_k}{\delta_{10}}, \\
 \frac{dv_k}{d\tau} &= a_{21} u_k + a_{22} v_k + p_{2k}, & v_k &= -\frac{L_2 y_k}{\delta_{20}}.
 \end{aligned}
 \tag{16}$$

Решение задачи (15) можно записать в виде

$$\begin{aligned}
 u_0 &= \alpha_1 \cdot \left[\beta_2 \cdot \frac{b_1 - L_1 z_0}{\delta_{10} \cdot J} - \alpha_2 \cdot \frac{b_2 - L_2 y_0}{\delta_{20} \cdot J} \right] \cdot e^{\lambda_1 \cdot \tau} + \\
 &+ \alpha_2 \left[\alpha_1 \cdot \frac{b_2 - L_2 y_0}{\delta_{20} \cdot J} - \beta_1 \cdot \frac{b_1 - L_1 z_0}{\delta_{10} \cdot J} \right] \cdot e^{\lambda_2 \cdot \tau}, \\
 v_0 &= \beta_1 \cdot \left[\beta_2 \cdot \frac{b_1 - L_1 z_0}{\delta_{10} \cdot J} - \alpha_2 \cdot \frac{b_2 - L_2 y_0}{\delta_{20} \cdot J} \right] \cdot e^{\lambda_1 \cdot \tau} + \\
 &+ \beta_2 \left[\alpha_1 \cdot \frac{b_2 - L_2 y_0}{\delta_{20} \cdot J} - \beta_1 \cdot \frac{b_1 - L_1 z_0}{\delta_{10} \cdot J} \right] \cdot e^{\lambda_2 \cdot \tau},
 \end{aligned}
 \tag{17}$$

Используя условия 4) из (17) получаем оценки

$$|u_0| \leq c \cdot e^{-v \cdot \tau}, \quad |v_0| \leq c \cdot e^{-v \cdot \tau},
 \tag{18}$$

Используя результаты работы [1] решение задачи (16) можно записать в виде

$$\begin{aligned}
 u_k &= \alpha_1 \cdot \left[\alpha_2 \cdot \frac{L_2 y_k}{\delta_{20} \cdot J} - \beta_2 \cdot \frac{L_1 z_k}{\delta_{10} \cdot J} \right] \cdot e^{\lambda_1 \cdot \tau} + \alpha_2 \cdot \left[\beta_1 \cdot \frac{L_1 z_k}{\delta_{10} \cdot J} - \alpha_1 \cdot \frac{L_2 y_k}{\delta_{20} \cdot J} \right] \cdot e^{\lambda_2 \cdot \tau} + \\
 &+ \int_0^\tau K_{11}(\tau, \varepsilon) P_{1k}(s) ds + \int_0^\tau K_{12}(\tau, \varepsilon) P_{2k}(s) ds,
 \end{aligned}
 \tag{19}$$

$$v_k = \beta_1 \cdot \left[\alpha_2 \cdot \frac{L_2 y_k}{\delta_{20} \cdot J} - \beta_2 \cdot \frac{L_1 z_k}{\delta_{10} \cdot J} \right] \cdot e^{\lambda_1 \cdot \tau} + \beta_2 \cdot \left[\beta_1 \cdot \frac{L_1 z_k}{\delta_{10} \cdot J} - \alpha_1 \cdot \frac{L_2 y_k}{\delta_{20} \cdot J} \right] \cdot e^{\lambda_2 \cdot \tau} +$$

$$+ \int_0^{\tau} K_{21}(\epsilon, \tau, \epsilon) P_{1k}(\epsilon) ds + \int_0^{\tau} K_{22}(\epsilon, \tau, \epsilon) P_{2k}(\epsilon) ds.$$

где

$$K_{11}(\epsilon, \tau, \epsilon) = \frac{1}{W(\epsilon)} \begin{vmatrix} \alpha_1 \cdot e^{\lambda_1 \cdot \tau} & \alpha_2 \cdot e^{\lambda_2 \tau} \\ \beta_1 \cdot e^{\lambda_1 \cdot s} & \beta_2 \cdot e^{\lambda_2 \cdot s} \end{vmatrix};$$

$$K_{12}(\epsilon, \tau, \epsilon) = \frac{1}{W(\epsilon)} \begin{vmatrix} \alpha_1 \cdot e^{\lambda_1 \cdot s} & \alpha_2 \cdot e^{\lambda_2 s} \\ \alpha_1 \cdot e^{\lambda_1 \cdot \tau} & \alpha_2 \cdot e^{\lambda_2 \cdot \tau} \end{vmatrix};$$

$$K_{21}(\epsilon, \tau, \epsilon) = \frac{1}{W(\epsilon)} \begin{vmatrix} \beta_1 \cdot e^{\lambda_1 \cdot \tau} & \beta_2 \cdot e^{\lambda_2 \tau} \\ \beta_1 \cdot e^{\lambda_1 \cdot s} & \beta_2 \cdot e^{\lambda_2 \cdot s} \end{vmatrix};$$

$$K_{22}(\epsilon, \tau, \epsilon) = \frac{1}{W(\epsilon)} \begin{vmatrix} \alpha_1 \cdot e^{\lambda_1 \cdot s} & \alpha_2 \cdot e^{\lambda_2 s} \\ \beta_1 \cdot e^{\lambda_1 \cdot \tau} & \beta_2 \cdot e^{\lambda_2 \cdot \tau} \end{vmatrix};$$

$$W(\epsilon) = \begin{vmatrix} \alpha_1 \cdot e^{\lambda_1 \cdot s} & \alpha_2 \cdot e^{\lambda_2 \cdot s} \\ \beta_1 \cdot e^{\lambda_1 \cdot s} & \beta_2 \cdot e^{\lambda_2 \cdot s} \end{vmatrix} = e^{(\lambda_1 + \lambda_2) \cdot s} \cdot \begin{vmatrix} \alpha_1 & \alpha_2 \\ \beta_1 & \beta_2 \end{vmatrix} = e^{(\lambda_1 + \lambda_2) \cdot s} \cdot \bar{J} \neq 0.$$

Используя представления (16) и условия 4) из (15), методом математической индукции, получаем оценки

$$|u_k(\epsilon)| \leq c \cdot e^{-v \cdot \tau}, \quad |v_k(\epsilon)| \leq c \cdot e^{-v \cdot \tau}. \tag{21}$$

Асимптотика решения краевой задачи. Используя разложения (3) - (5) образуем частичные суммы

$$Z_N = \sum_{k=0}^N \epsilon^k \left(z_k(\epsilon) + u_k\left(\frac{t}{\epsilon}\right) \right), \quad Y_N = \sum_{k=0}^N \epsilon^k \left(y_k(\epsilon) + v_k\left(\frac{t}{\epsilon}\right) \right), \tag{22}$$

Коэффициенты которые определяются однозначно из (12), (17), (19).

Лемма. Пусть выполняются условия 1)-4). Тогда функции выражаемые формулой (22), являются приближенным решением сингулярно возмущенной краевой задачи (1), (2) с точностью порядка $O(\epsilon^{N+1})$.

$$\varepsilon \frac{dZ_N}{dt} - a_{11} Z_N - a_{12} Y_N - F_1 = O(\varepsilon^{N+1}) \quad (23)$$

$$\varepsilon \frac{dY_N}{dt} - a_{21} Z_N - a_{22} Y_N - F_2 = O(\varepsilon^{N+1})$$

$$L_1 Z_N - b_1 = O(\varepsilon^{N+1}), \quad L_2 Y_N - b_2 = O(\varepsilon^{N+1}) \quad (24)$$

Доказательство леммы непосредственно следует из самого построения функций z_k, y_k, u_k, v_k

Пусть $R_1 = z - Z_N, R_2 = y - Y_N$, где z, y искомого решения задачи (1), (2). Подставляя

$$z = R_1 + Z_N, \quad y = R_2 + Y_N \quad (25)$$

в (1), (2), получим для R_1, R_2 задачу:

$$\varepsilon \cdot \frac{dR_1}{dt} = a_{11} R_1 + a_{12} R_2 + H_1 \quad (26)$$

$$\varepsilon \cdot \frac{dR_2}{dt} = a_{21} R_1 + a_{22} R_2 + H_2$$

$$L_1 R_1 = O(\varepsilon^{N+1}), \quad L_2 R_2 = O(\varepsilon^{N+1}) \quad (27)$$

где

$$H_1 = F_1 - \varepsilon \cdot \frac{dZ_N}{dt} - a_{11} \cdot Z_N - a_{12} \cdot Y_N,$$

$$H_2 = F_2 - \varepsilon \cdot \frac{dY_N}{dt} - a_{21} \cdot Z_N - a_{22} \cdot Y_N.$$

Используя результаты работы [1] к задаче (26), (27) заключаем, что при достаточно малых $\varepsilon > 0$ на отрезке $[0, 1]$ решение задачи (26), (27) существует, единственно и имеет оценку

$$|R_1| \leq c \cdot \varepsilon^{N+1}, \quad |R_2| \leq c \cdot \varepsilon^{N+1}.$$

Тем самым доказана следующая теорема.

Теорема 1. Пусть выполнены условия 1)-4). Тогда при достаточно малых $\varepsilon > 0$ на сегменте $0 \leq t \leq 1$ решение z, y задачи (1), (2) существует, единственно и имеет оценку

$$z = Z_N + O(\varepsilon^{N+1}), \quad 0 \leq t \leq 1,$$

$$y = Y_N + O(\varepsilon^{N+1}), \quad 0 \leq t \leq 1.$$

Теперь определим величину начального скачка. Из теоремы 1 следует, что решение $z(\epsilon), y(\epsilon)$ задачи (1), (2) стремится к решению z_0, y_0 вырожденной системы (6) при стремлении малого параметра к нулю:

$$\lim_{\epsilon \rightarrow 0} z(\epsilon) = z_0, \quad \lim_{\epsilon \rightarrow 0} y(\epsilon) = y_0, \quad 0 \leq t \leq 1,$$

причем

$$\Delta_z = z(\epsilon) - z_0 = \frac{b_1 - L_1 z_0}{\delta_{10}}, \quad \Delta_y = y(\epsilon) - y_0 = \frac{b_2 - L_2 y_0}{\delta_{20}},$$

$$z'(\epsilon) = O\left(\frac{1}{\epsilon}\right), \quad y'(\epsilon) = O\left(\frac{1}{\epsilon}\right).$$

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Нургабыл Д.Н., Г.Б. Молдакулова Краевая задача для линейной неоднородной системы дифференциальных уравнений с малым параметром при производных // Вестник ЖГУ им. И.Жансугурова 2011 № 3-4.С.9-17
- 2 В.Н.Литвиенко, А.Г. Мордкович, Москва «Просвещение»1991. Практикум по элементарной математике

УДК 373.1.02:372.8:514

Р.Б. Тасболатова, Р.Е. Байжуманова

И.Жансугуров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ КЕЗІНДЕ КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше, сауатты, әрі жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру оқытушының интеллектуалды, кәсіптік, адамгершілік, рухани азаматтық және басқа да көптеген адам келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамыта отырып оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Педагогикалық жүйе құрылымы: оқу және тәрбиелеу мақсатында нақты жүйелі дидактикалық, педагогикалық зерттеу жүргізу; білімгерлер менгеруге тиісті ақпарат мазмұнын толықтыра отырып, жүйелеу; қажетті дидактикалық, техникалық оқу құралдарын кешенді қолдану және оны дұрыс қолдануын қадағалап отыру; тәрбиелеу және диагностикалық оқыту жүйесін дамыту; оқушыға жоғарғы деңгейде сапалы білім беруге кепілдеме беру мәселелерін қарастырады.

Болашақ мамандардың кәсіби даярлығын ақпараттық- технологияны меңгерту арқылы қалыптастыру проблемасы саласында да біраз ғылыми зерттеулер орындалған. Оларда болашақ мамандарды практикалық іс-әрекеттерде ақпараттық-компьютерлік технологияларды пайдалануға даярлау іс-әрекетін дамыту, болашақ мамандардың ақпараттық және зерттеу мәдениетін (Р.Ч.Бектұрғанов, Г.Г.Воробьев, С.Н.Лактианова, М.С.Мәлібекова, О.С.Сыздықов, А.Нұғысова, С.Маусымбаев және т.б.), мұғалімнің

ақпараттық-әдістемелік іскерліктері мен ақпараттық мәдениетін (С.Н.Лактионова, Л.Ю.Малай және т.б.), мұғалімдердің компьютерлік сауаттылығын қалыптастыру (С.Р.Доманова, Е.Н.Пасхин және т.б.), компьютерді қолдану арқылы студенттердің шығармашылығын арттыру (В.М.Блинов, Н.Н.Диканская және т.б.) және т.б. қарастырылады.

Болашақ мамандардың әдіснамалық мәдениетті негізін құрайтын жүйенің құраушы компоненттерін меңгеруі, оларға осының негізінде педагогикалық технологияның жобалау принциптеріне сәйкес жасаған технологиясын жобалауға мүмкіндік береді. Компьютерлік технология сатылары, соның ішінде білім беру технологиясы, педагогикалық технологияның жобалау принциптеріне сәйкес жасаған технологиясын жобалауға мүмкіндік береді. Компьютерлік технология сатылары, соның ішінде білім беру технологиясы, педагогикалық технология, оқыту технологиясы болашақ білімгерлердің компьютерлік технологиядан даярлық деңгейін бағалау барысында, проблемалық әдісті біртіндеп жоғарлату арқылы білімгерлердің оқыту әрекетінде репродуктивтік және шығармашылық әдістерінің үйлесімділігін қамтамасыздандыру; материалдық базаның оқытушылар біліктілігінің мүмкіндіктерін бағалаудың, оқу процесін дидактикалық тұрғыда қамтамасыздандыру арқылы ақпараттық технологияны бірізділікте ендіру; оқыту формасы мен оқу процесін ұйымдастырудың мазмұнына және жетекші әдістің тепе-теңдігін бақылау, рейтингі жүйесін пайдалану – білімгерлердің дербес жұмысын белсендендіруді саралап көрсетуде септігін тигізді.

Математикалық біліктілікке қойылатын осы заманғы талаптар математикалық пәндерді оқыту процесінде келесі мәселелерді алдыңғы орынға қояды: іргелі математикалық дайындық деңгейін көтеру; математика курсының қолданбалы бағытын күшейту; білімгерлерді қолданбалы есептерді шешуде математикалық әдістерді қолдануға үйренуге бағыттау білімгердің логикалық және алгоритмдік ойлау қабілетін дамытуға, математикалық білімді өз беттерінше кеңейтуге және тереңдетуге ынталы болуына қол жеткізу. Оқытудың барлық кезеңінде және тереңдетуге ынталы болуына қол жеткізу. Оқытудың барлық кезеңінде математикалық әдістерді пайдалану және жоғары оқу орнын бітірушілердің математикалық білімінің қолданбалылығын күшейту бағытындағы жұмыстар математикалық дайындық жоспары бойынша үздіксіз жүргізілуі тиіс. Математика инженерлік – техникалық зерттеулерде өте маңызды қызмет атқарады. Ол тек сандық есептің қаруы ғана емес, сонымен қатар дәл зерттеулердің әдісі және ұғымдар мен мәселелерді анағұрлым нақты қалыптастырудың құралы да болып табылады. Оқыту процесінде жаңа компьютерлік технологияны пайдалану: оқу-тәрбие процесінің барлық деңгейлерін белсендіруді, болашақ мамандары көп салада дамытуды, қоғамды ақпараттандыру жағдайында болашақ мамандарын өмірге даярлауды қамтамасыз етеді. Компьютерді кәсіби тапсырмаларды шешу үшін пайдалана біту маман даярлығының міндетті компонентінің біріне айнала бастады. Сондықтан білім беруде білімгерлерді компьютерлік технологияны кәсіби іс-әрекеттерде пайдалану міндеті қойылып отыр. Білімгерлерді математика пәні бойынша тапсырмаларды орындау барысы мен оған сәйкес кезеңдер туралы мәселелер қолдану әдістемесі білімгердің нақты бір мәселені тұжырымдап, оған сәйкес есепті айқындап, нәтижесінде сол есепті ЭЕМ көмегімен шешуінен тұрады. Ондай есептер, әдістер, көп уақытты, оның өңделу барысына жүйелі түрде қарауды қажет етеді және ЭЕМ көмегімен кез келген есепті шешу технологиясын бітуі тиіс: есептің қойылуына сәйкес мәселелерді, ішкі есептерді көре біту, одан есептің алгоритм мен программасын көшіп, алынған нәтижесін талдай бітуі, өтілген тақырыптар бойынша дәріс алу, есептер шығару, тест сұрақтары бойынша дәріс алу, есептер шығару, тест сұрақтары бойынша жауаптарын дұрыс бере алуы, ережелер, формуланы қорыту, формуланы пайдаланып есептерді түрлендіру, программалау

тілдерін жақсы меңгере білуі, бақылау сұрақтарына нақтылы жауап беру, лабораториялық және практикалық сабақтарда алған білімін өздік жұмыстарды ұйымдастыру арқылы нәтижесін көруге болады.

Математикалық пәндерді оқыту кезінде компьютерлік технологияны пайдалануда білімгерлер пән бойынша оқу материалдарын есептер шығара білу дағдыларын терең меңгере білуімен қатар олар мына төмендегі міндеттерді жетік бітулері тиіс.

- жоғарғы деңгейлі программалау тілдерін біту;
- ЭЕМ – де есеп шығару кезеңдерін толық меңгеру, алгоритмнің базалық структураларын ұйымдастыру жолдарын меңгеру;

- тақырыпқа сай тиісті айқындамаларын құру ерекшеліктерін біту;
- оқыту әдістемесінің ерекшеліктерін, бақылау әдістерін біту;
- жоғары оқу орнында информатика курсының мазмұнына сәйкес анықталған негізгі пәндер құрамына сәйкес қажетті бөлімдер бойынша білімдері мен тәжірибелерінің болуы;

- техникалық құрал жабдықтарды пайдалана біту.

Тақырыпқа қатысты білімгерлердің оқу материалын толық меңгеріп тапсырмаларды нәтижелі орындай алуы, оқытудың тиімділігін, арттыру процесінде қол жеткізуге тиісті мынандай нәтижелерден көрінеді:

- білімгер өзіне берілген тапсырманы орындау барысында пәнге қызушылығы артады және сол сала аймағындағы білімі молаяды;

- өзіне берілген тапсырманы орындау барысында білімгердің алған білімі қолданады, тереңдетеді және дамытады;

- тапсырма нәтижесіне жету арқылы білімгердің кәсіби мамандану тәжірибесі бекітіледі;

- өз бетінше жұмыс жасау қабілеті қалыптасады және дамиды;

- жұмыс жасау барысында шешім қабылдау, шешімге сәйкес ұсыныстар жасау және шығармашылық қабілеттері қалыптасады;

- тапсырмаларда орындау кезінде, мәселені шешуге қажетті тиімді де сапалы технологияны таңдауға қатысты ой - өрісі сараланады және дамиды;

- міндетті сезіну қабілетімен жауапкершілігі шыңдалады.

Компьютерлік технология кешенді ғылыми және жобалау, немесе арнайы пәндерден тұрады, ол шығармашылықтың, жобалаудың, ойлап табудың, баға беруді, жасап шығарудың, компьютерлік жүйені функционалдау (іске қосу), олардың әлеуметтік тәжірибедегі әсері мен қолдану аясының негізі болып табылады. Жаңа заман технологиясы бойынша білімгерлерден тест алу және тест түрінде тапсырмалар дайындау үшін «Автоматтандырылған интерактивті тестілеу жүйесі» бағдарламасы даярланды. Бұл жүйе мынадай жетістіктерге қол жеткізеді: әртүрлі пәндер бойынша тестер жасау; тестерде әртүрлі түстер, графикалар, формулалар, суреттер, сызбалар, сұлбалар қолдану; ағымдық тестілеу бойынша параметрлер қою; тапсырмаларды тәртіп бойынша орналастыру; тестілеу уақытын белгілеу; сынақ немесе баға түрін анықтау, бағалау өлшемдері бойынша тапсырмаларды объективті бағалау, бағаны реттеу; тапсырма жауабын бірнеше түрде енгізу; нақты бір жауапты таңдау; тестілеу нәтижесін журналға шығару және т.б. Білімгерлердің компьютерлік –технологиясы кәсіби іс-әрекеттерде пайдалану даярлығын қалыптастыру мазмұны көрініс алған оқу-әдістемелік құралдарда пәнаралық байланыстарға аса мән беріледі. Өйткені, компьютерде орындалатын бағдарламалардың қайсыбір түрінде болмасын (есептер шығару, бағдарламалар дайындау, кесте сызу, әр түрлі графиктер тұрғызу) көрініс алады. Экранда компьютерлік технологияның информатика, математика, физика, геометрия, экономика, менеджмент, маркетинг және т.б. пәндермен байланысына да аса назар аударылады.

Осыған орай нақты есептердің шығарылуына арнайы құрылған бағдарламалардың жасалу жолдары өрнектейтін мысалдар қарастырайық.

1. Шеңбердің элементтері келесі ретпен нөмірленген: 1 — радиус (R), 2 — диаметр (D), 3 — ұзындық (L), 4 — шеңбер ауданы(S). Бұл элементтердің бір нөмері мен оның мәні берілген. Шеңбердің қалған элементтерінің мәнін есептеу керек (берілген рет бойынша). Pi мәні ретінде 3.14-ті қолданыңыз.

Delphi

```

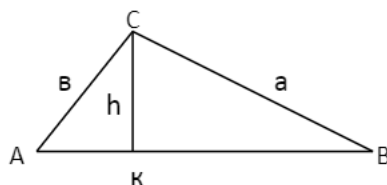
unit Unit1;
interface
uses
  Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics, Controls, Forms,
  Dialogs, StdCtrls;
type
  TForm1 = class(TForm)
    Edit1: TEdit;
    Button1: TButton;
    Edit2: TEdit;
    procedure Button1Click(Sender: TObject);
  private
    { Private declarations }
  public
    { Public declarations }
  end;
var
  Form1: TForm1;
implementation
{$R *.dfm}
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
var a:integer; r,d,l,s:real;
begin
  a:=strtoint(Edit1.Text);
  case a of
    1: begin r:=strtoint(Edit2.Text); d:=2*r; l:=2*3.14*r; s:=3.14*r*r;
        showmessage('r='+Floattostr(r)+'#13+'d='+Floattostr(d)+'#13+'l='+Floattostr(l)+'#13+'s
        =' +Floattostr(s));
        end;
    2: begin d:=strtoint(Edit2.Text); r:=d/2; l:=2*3.14*r; s:=3.14*r*r;
        showmessage('r='+Floattostr(r)+'#13+'d='+Floattostr(d)+'#13+'l='+Floattostr(l)+'#13+'s
        =' +Floattostr(s));
        end;
    3: begin l:=strtoint(Edit2.Text); r:=l/2*3.14;d:=2*r; s:=3.14*r*r;
        showmessage('r='+Floattostr(r)+'#13+'d='+Floattostr(d)+'#13+'l='+Floattostr(l)+'#13+'s
        =' +Floattostr(s));
        end;
    4: begin s:=strtoint(Edit2.Text); r:=sqrt(s/3.14); d:=2*r; l:=2*3.14*r;
        showmessage('r='+Floattostr(r)+'#13+'d='+Floattostr(d)+'#13+'l='+Floattostr(l)+'#13+'s
        =' +Floattostr(s));
        end;
  end;
end;
end;
end;

```

end.

1. Элементлы математикадан есептер жинағы Н.П.Антонов және басқалар
Планиметрия

№520 Мына берілгендері бойынша тік бұрышты үшбұрыштың қабырғаларын табындар, h биіктігі және $2p$ периметрі

Шешуі: Есептің шарт бойынша $\triangle ABC$ - тік бұрышты үшбұрыш

$$\angle C = 90^\circ, CK = h, a + b + c = 2p$$

$$a + b + c = 2p \Rightarrow a + b = 2p - c \text{ және}$$

$$a^2 + 2ab + b^2 = (2p - c)^2$$

Бірақ $a^2 + b^2 = c^2$ және $ab = ch$. Сондықтан $c^2 2ch = 4p^2 - 4pc + c^2$, бұдан

$$c = \frac{2p^2}{h+2p} \quad a + b = \frac{2p(2p-c)}{h+2p} \quad \text{және} \quad ab = \frac{2p^2}{h+2p} \cdot h;$$

Ендеше a және b мына теңдеудің түбірлері

$$x^2 - \frac{2p(2p-c)}{h+2p}x + \frac{2p^2 \cdot h}{h+2p} = 0$$

Жауабы:

$$c = \frac{2p^2}{h+2p}; \quad a = \frac{p}{h+2p} \left| h + p + \sqrt{(p-h)^2 + 2h^2} \right|,$$

$$b = \frac{p}{h+2p} \left| h + p - \sqrt{(p-h)^2 + 2h^2} \right|$$

Program tr;

Var

a,b,c: real;

p, h:real;

begin

 readln(p);

 readln(h);

 c := (2 * p * p) / (h + 2 * p);

 a := (p / (h + 2 * p)) * abs(h + p + sqrt(sqr(p - h) + 2 * h * h));

 a := (p / (h + 2 * p)) * abs(h + p - sqrt(sqr(p - h) + 2 * h * h));

 writeln(a);

 writeln(b);

 writeln(c);

end.

№1333 Тепе - теңдікті дәлелденіздер.

$$\frac{\sin^2 3\alpha}{\sin^2 \alpha} - \frac{\cos^2 3\alpha}{\cos^2 \alpha} = 8 \cos 2\alpha$$

Шешуі: Тепе- теңдікті теңдіктің сол жақ бөлігін түрлендіру арқылы оның теңдіктің оң жақ бөлігімен тепе-тең екендігін дәлелдейік. Дәлелдеу барысында тригонометриялық тепе- теңдік және т.б. көптеген формулалары пайдаланылады.

$$\begin{aligned} \frac{\sin^2 3\alpha}{\sin^2 \alpha} - \frac{\cos^2 3\alpha}{\cos^2 \alpha} &= \frac{\cos^2 \alpha \sin^2 3\alpha - \sin^2 \alpha \cos^2 3\alpha}{\sin^2 \alpha \cos^2 \alpha} = \frac{(-\sin^2 \alpha) \sin^2 3\alpha - \sin^2 \alpha \cos^2 3\alpha}{\sin^2 \alpha \cos^2 \alpha} = \\ &= \frac{\sin^2 3\alpha - \sin^2 \alpha \sin^2 3\alpha - \sin^2 \alpha \cos^2 3\alpha}{\sin^2 \alpha \cos^2 \alpha} = \frac{\sin^2 3\alpha - \sin^2 \alpha (\sin^2 3\alpha + \cos^2 3\alpha)}{\sin^2 \alpha \cos^2 \alpha} = \\ &= \frac{\sin^2 3\alpha - \sin^2 \alpha (\sin^2 3\alpha + \cos^2 3\alpha)}{\sin^2 \alpha \cos^2 \alpha} = \frac{(\sin 3\alpha - \sin \alpha) (\sin 3\alpha + \sin \alpha)}{\sin^2 \alpha \cos^2 \alpha} = \\ &= \frac{2 \sin \frac{2\alpha}{2} \cdot \cos \frac{4\alpha}{2} \cdot 2 \sin \frac{4\alpha}{2} \cos \frac{2\alpha}{2}}{\sin^2 \alpha \cos^2 \alpha} = \frac{\sin^2 2\alpha \cdot 2 \cos 2\alpha}{2 \sin \alpha \cos \alpha \cdot 2 \sin \alpha \cos \alpha} = \\ &= \frac{\sin^2 2\alpha \cdot 2 \cos 2\alpha}{4 \sin^2 \alpha \cos^2 \alpha} = \frac{4 \sin^2 2\alpha \cdot 2 \cos 2\alpha}{4 \sin^2 2\alpha} = 8 \cos 2\alpha \end{aligned}$$

Program a;

Var

Alpha, p1, p2, Res:real;

Begin

 Readln(alpha);

 P1 := (sin(3*alpha) * sin(3*alpha)) / (sin(alpha) * sin(alpha));

 P2 := (cos(3*alpha) * cos(3*alpha)) / (cos(alpha) * cos(alpha));

 Res := P1 - P2;

 Writeln(res);

End.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Орта мектепте компьютерлік технологияны қолданудың қазіргі жағдайы. – А.: «Математика және физика» журналы. №1, 2009.
2. Джадрина М. Ж. Дидактические основы построение содержания вариативного образования. Автореф. Дисс, на соиск, уч, ст, доктора пед, наук. – А., 2000.
3. Оқытудың жаңа технологияларының негізгі ерекшеліктері. Бастауыш мектеп, 2000. - №8-9. №3-7.

**ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ
И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ**

Ш.Т. Ақбергенова, З.М. Исабаева, Г.Қ. Жумадилова

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Облыстық көмекші мектеп-интернаты*

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНЕ ТАРИХИ ШОЛУ

В статье рассматривается история возникновения инклюзивного обучения.
In the article consider the history of beginning inclusive teaching.

ХҮІІ ғасырда Швейцария математигі (1654-1705) Я.Бернули математикаға «интеграл» терминін енгізеді. Соңғы жүз жылдар ішінде бұл термин басқа ғылымдарға ене бастайды: бастапқы философияға, кейіннен психологияға, соңында педагогикаға енгізілді. «Интеграция» термині латын тілінен аударылған *integrare* – толықтыру, *integer*- толықтырылған, бүтін деген мағынаны білдіреді. Қазіргі таңдағы әлеуметтік философияда интеграция - бұл қоғамның және оның жүйелеріне (соның ішінде білім беру институттарының жүйелерін) қолдау көрсетіп дамытатын барлық қоғам мүшелері қатыса алатын таңдау құқығы бірдей мүмкіндігі шектеулі адамдар мен қалыпты дамытын адамдардың өмірәрекетінде бірлескен болмысының формасы ретінде түсіндіріледі. Интеграция әлеуметтік болмыстың формасы ретінде мүмкіндігі шектеулі адамға қол жетерліктей барлық әлеуметтік процесті, білім берудің барлық сатысын, бос уақытты, жұмысты, алуан түрлі әлеуметтік рөлдер мен функцияны жүзеге асыру барысындағы таңдау құқықтары мен ат салысуын қарастырады. Бұл құқық көптеген дамыған елдерде заңдастырылған.

Шетелдік және ресейлік зерттеушілері интеграциялық білім берудің феномендерін зерттеуде және оны білім беру жүйесіндегі тәжірибелерді жүзеге асыруда бір-бірінен ажырата алатын әдіснамаларға, демек, философиялық, ғылыми теорияларға сүйенеді. Мысалы, ресейлік зерттеушілер (О. Ю. Разумова, Л.М.Кобринина және т.б.) интеграциялық оқытудың териясы мен тәжірибелерін зерттеуде кеңестік психологияның әдіснамасының негізі ретінде (Л. С. Выготский, П.П.Блонский, А.Р.Лурия, С.Л.Рубинштейн, А.Н. Леонтьев және т.б.) марксистік философияға сүйенеді және дефектологтар (Т. А. Власова, Ж. И. Шиф, В.И.Лубовский, С.А. Зыков, Р. М. Боскис) арнайы педагогика мен арнайы психологияға маңызды – мәдени тарихи психология, әрекеттің теориясы, онтогенез және дизонтогенез шартында біртұтас заңдылықтардың даму концепциясы және т.б. жүгінеді.

Мүмкіндігі шектеулі адамның дербес өмір сүруі мен дербестік концепциясы - инклюзивтік білім берудің мазмұны мен мақсатын қалыптастыруға мүмкіндік беруімен анықталады. Педагогикалық концепция әлеуметтік феномологиялық тұғыры (сонымен қатар жеке оқыту құрылымында) К. Молленхауердің, Т. Томастың, Э. Гоффманның еңбектерінде қарастырылған. Педагогикалық тәжірибедегі феномологиялық бағытты – белгіленген әлеуметтік уақыт кеңістігіндегі және тілдік ортадағы баланың өмірлік сезім тәжірибесімен оның табиғи болмысымен көрініс табады. Бұл мүмкіндігі шектеулі баланың өмірлік әрекетінің даму ортасына инклюзивттік оқыту ортасын ұсынуға қолайлы. Қазіргі таңдағы зерттеушілер интеграциялық оқытудың жеке теориялық негіздерін құрастырды, олар бірнеше бағыттарды біріктіреді: гуманистік психологиялық тұғырда (Г. Олпорт, Г. А. Мюррей, Г. Мерфи, К. Роджерс, А. Маслоу және т.б.); әлеуметтік аутопоэздік теория концепциясында (У.Матурана, Ф. Варела).

XIX ғасырда педагогика тарихында (1746-1827) И.Г. Пестолоцидің педагогикалық идеясымен еуропалық білім беру тәжірибесіне қалыпты балалалар мен дамуында

ауытқуы бар балаларды біріктіріп оқыту феноменінің енгізу (ол бастапқыдай «интеграция» термині сияқты аталмады) үлкен дайындықпен жүргізілді. Интеграция әлеуметтік-тұрмыстық формасы ретінде қарастырыла отырып қалыпты дамыған адам мен ерекше қажеттілікті қажет ететін адамдардың бірдей әлеуметтік үрдіске, барлық білім беру сатыларына, күнделікті бос уақыттарына, жұмыстарына, әртүрлі әлеуметтік функциялар мен рөлдерді жүзеге асыруға тең құқылы екені барлық дамыған елдердің заңдарында заңды түрде бекітілген [1, 25].

Педагогика терминінде «әлеуметтік интеграция» XX ғасырда пайда болған. Ол АҚШ-та нәсілдік, этникалық азшылықтардың мәселелерінде, кейінен эмигрант балаларға және тек қана соңғы он жылдықтарда (XX ғасырдың 60 жылдары) термин Еуропалық континентте сөйлеу айналымға кіріп оны мүмкіндіктері шектеулі балалардың (жарымжандардан) мәселелер контекстінде қолданыла бастады.

Л.С. Выготский дамуында ауытқуы бар балалардың қалыпты дамыған балалардан, яғни қоғамдық ортадан шектелмейтіндей білім беру жүйесін құру керек екенін айтты. Ол арнайы мектептердің жетістіктерімен қоса негізгі кемшілігін көрсетті. Ол өздерінің тәрбиеленушілерін – естімейтін, көрмейтін немесе ақыл-ойы кем балалардың мектеп ұжымының ішінде тұйықталған ортаны құрып, өз бойындағы жетіспеушілігіне көңіл аудартып, оның шынайы өмірге бейімделуіне кедергі келтіреді. Арнайы мектеп ауытқуы бар балаларды бөлектенген ортадан шығарудың орынан, керісінше балада оңашалануға ұмтылу дағдыларын дамытады. Сол себептен, Л.С.Выготский дамуында ауытқуы бар балаларды тәрбиелеудің міндеті – баланы өмірге кіріктірудің немесе бойындағы ауытқуды компенсациялаудың басқа да жолдарын іздестіру керек деп есептеді. Л.С.Выготский мұндай мәселелерді шешуде бала бойында пайда болатын сапалық өзгерістерді өзі өмір сүрген ортаға және сыртқы жағдайға бейімдеу заңдылықтарына сүйене отырып шешуге болады дейді. Өйткені мұндай заңдылық қалыпты дамыған балалар мен кеміс балалардың дамуында бірдей. Сондықтанда ол компенсацияны биологиялық тұрғыдан емес, әлеуметтік аспектіде алады. Осыған орай Л. С. Выготский ең бірінші интеграциялық білім беруді енгізді.

XIX ғасырдың бірінші жарты жылдығында қалыпты балалар мен көруінде, естуінде ауытқуы бар және ақыл-ойы кемістігі бар балаларды біріктіріп оқыту идеясы еуропалық мұғалімдер қызметтерінде алдыңғы қатарда болды (Франция, Германия, Австрия және т.б.). Біріктіріп оқытудың тиімділігін озық педагогикалық қоғамы бірнеше дәлелдер көрсетті: дамуында ауытқуы бар балаларға арналған (естімейтін және көрмейтін) арнайы мекеменің аз болғандықтан, бұндай балаларды оқытуға тереңрек оқытуға мүмкіндік береді; жабық мектеп-интернат шартында оқитын балалардың отбасының тәрбиелік потенциалын қолдануға мүмкіндік береді (В.А. Егер); дамуында ауытқуы бар балалар үшін мектеп-интернатты немесе жеке меншік мекеме мен отбасы арасында жиі құпия болып қалатын, яғни дамуында ауытқуы бар балаларды оқыту тәжірибесінде ерекше жалпыға бірдей және тиімді амал-тәсілдерді қолдануға мүмкіндік береді. Дамуында ауытқуы бар балаларды дәстүрлі мектеп шартында оқыту баланың қоршаған ортадағы адамдармен қарым-қатынас жасауын жаттықтыру мен байланыс орнату мүмкіндігі ретінде қарастырылды [2, 30].

Манчестер университетінің профессоры Питер Миттлер мүмкіндігі шектеулі баланың қандайда жағдайына, денсаулығына қарамастан білім алу керек екенін айтқан «Әрбір мемлекеттің негізі міндетінің бірі - ерекше қажеттілігі бар балаларды білім берумен қамтамасыз ету болып табылады. Бұл әрбір адамның өзінің әрекеттерін талап ететін және оған қатысты болуын сезіне білетін нақты инклюзивтік қоғамды құруға қажетті шарттар. Біз әрбір балаға, оның қажеттілігі мен жағдайына қарамастан, өзінің мүмкіндіктерін толық жүзеге асыруға, қоғамға пайда келтіріп, оның толыққанды мүшесі болуына мүмкіндік беруіміз қажет». Дамуында ауытқуы бар балаларды оқытудың ерекше технологияларын меңгерудің есебінде дәстүрлі мектептің

мұғалімдердің әдістемелік дайындық сапаларының жоғарлану мүмкіндіктерін мұғалімдер семинарын өткізетін басшылардың көзі жетті.

Бұл мәселені неміс педагогы 1829 жылы Фридрих Х.К. Шварц «Үш томдық тәрбие теориясы» еңбектерінде жазды: «Естуінде және көруінде ауытқуы бар балаларға арналған жақсы арнайы мекемелер бар және оның дәл осы уақытта алға ұмтылудың басты қадамы олардың жетістіктерін дәстүрлі мектептерге қоса отырып жандандыру» (Цит. бойынша Ellger-Ruettgardt S.L. Geschichte der Sonderpaedagogik, 2008, 109 бет). Сол уақыттарда естуінде және көруінде ауытқуы бар балаларды жалпы білім беру мектептерінде арнайы дайындалған мамандар жұмыс жасаса, онда арнайы мектеп-интернаттынан қарағанда көп шығынға түспейді деген болжамдар жасалған. Бұндай дайындық тәжірибесі Саксония пруссиялық провинцияда атакты болды. Эрфурте және Хальберштад қалаларында, кейінірек Магдебург және Вайсенфельсе (Германия) қалаларында есту қабілетті зақымдалған балаларға арналған мектеп-интернатты (институтты) алдында дамуында ауытқуы бар балалармен жұмыс жасауға мүмкіндік беретін 2 жылдың ішінде (1832-1834) 100 семинар өткізілді. Францияда дамуында ауытқуы бар балалардың жалпы дәстүрлі мектептердегі білім алуының жемісті болуы білім беру министрлігінің қолдауымен ұйымдастырылған бәріне танымал А.Бланше тәжірибесі болды [3, 102].

Интеграцияның жаңа формасы тек XX-ғасырдың екінші жартысында шет елдерде пайда бола бастады. XX ғасырдағы технологиялық және ақпараттық революцияның 70 жылдардың либералды-демократиялық реформалармен сәйкес келуі экономикалық жағдаятты көтеруге мүмкіндік туғызып, жалпылама, арнайы, гуманитарлық инновациялық теория мен технологиялық идея ретінде педагогикаға енуіне, сонымен қатар білім беру жүйесіне экономикалық және интерактивтік тұғырында тәжірибелік және теория ретінде енгізіп жүзеге асыру. Мүмкіндігі шектелген балаларға қатысты әлеуметтік саясат тұғырында заңды түрде бекітілген скандинавия елінің интеграциялық үрдісті тарқатуда «нормализациялау» концепциясы (Н.Э.Бенк-Миккельсен – 1959; Б.Нирье – 1968) ұсынуы басты рөл атқарды. Оның негізі идеясы – халықаралық құқықтық актіге («Адам құқығы туралы декларация» және т.б.) сәйкес мүгедек адамдардың өмірін әлеуметтік шарттарда нормализациялау болып табылады. Нормализациялау аспектілерінің бір саласы - инклюзивті білім беру болып саналды.

Экономикалық, технологиялық және ақпараттық мүмкіндіктері дамыған Европа, Япония, США елдерінде инклюзивтік білім берудің пайда болуымен оны жүзеге асыруға ықпалын тигізеді. Демек, оларда арнайы білім беру жүйесінің болуымен, жалпы білім беру жүйесімен қатар арнайы білім беру жүйесінің жүргізілуі, сонымен қатар мүмкіндігі шектеулі тұлғаларға максималды қол жетерліктей қалалық ифрокұрылымын құруға мүмкіндіктері бар екенін сөзсіз айтуға болады.

XX ғасырдың 60 жылдарынан бастап-ақ АҚШ, Япония европалық елдерімен (Скандинавиялық елдерде) қатар (параллель) жүргізетін біріктіріп оқытудың жолдары іздестіріле басталды. Егер Скандинавия елінде тәжірибелік және нормативті жолымен жүзеге асырыла басталса, онда АҚШ-та да оны жүзеге асырудағы педагогикалық іздестірілуі мен эксперимент жасаудан алдыңғы қатарда болады. 1962 жылдан бастап АҚШ-та «басты қажеттіліктің бірі - специфика» принцип бойынша мүмкіндігі шектеулі балалардың жалпы білім беру мекемелерінде оқи алу мүмкіндіктерінің жоғарғы жетістікке жетуі қарастырылған арнайы білім берудің M.C.Reynolds бағдарламасын басып шығарды. 1975 жылы АҚШ мемлекеті барлық анамольды балалардың «интеграциялық білім» білім алуы туралы заң қабылданды. Бұл өте ұзақ және күрделі үрдіс болды. Демек, қоғамның оңашаланған мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың қоғамға енгізуін мойындау мен қолдау. Демократиялық тенденцияның әрі қарай бұл бағыт бойынша дамуы тек интеграциялық идеяны ғана емес сонымен қатар мүмкіндігі шектеулі балаларға қарасты өзекті мәселелерді және «ортақ топта»

(mainstreaming) оқытуға бағытталған арнайы білім беруге сәйкес интеграциялық үрдістің дамуына септігін тигізді. Сонымен бұл үрдістің дамуының тағы бір себебі президент Дж. Кеннедидің апайы зиятының ауытқушылығының болуы да болып табылды. Сондықтан да мүмкіндігі шектеулі тұлғалар мәселесі тек жалпыұлттық, басшы ретінде жауаптылықпен ғана емес, оның отбасылық өзекті мәселесі ретінде қарады [4, 3].

АҚШ пен Еуропаның білім беру жүйесінде бірнеше амал-тәсілдер дамыды: мейнстриминг, интеграция, инклюзия. Мейнстриминг білім беру жүйесінде мүмкіндігі шектеулі балалар мерекелік шараларда, бос уақыттарына арналған әртүрлі бағдарламалар арқылы құрбы құрдастарымен қарым-қатынас жасайды. Интеграция білім беру жүйесінің баланың психологиялық, дене дамуындағы ауытқуына сәйкес өзгертілмей, оларға қажетті жағдайлардың жасалмауы. Инклюзия – бұл барлық балалардың қажеттілігі мен мүмкіндігіне сәйкес мектеп бағдарламаларының қайта жоспарлауы мен қалыптасуы.

1970 ж. американдық E.N.Deno осыған ұқсас «Модель», «Каскад» концепцияны ұсынды. «Каскад» ұғымы мүмкіндігі шектеулі балалардың «ортақ ағынның» ішінен аз деңгейде шығуы ретінде әлеуметтік-педагогикалық шараларды қолдау жүйесі болып табылады («mainstream»). Бұл ұғымды XX ғасырдың 90 жылдары біздің елімізде кеңінен қолданып жүрген кезде, АҚШ «инклюзия» деген жаңа ұғымды қолданды.

Батыс еуропа елдерінен кейін ең бірінші 1975 жылы интеграция ұғымын өз елінде құқықтық 94-142 негізгі заңды қабылдайды (The Education for all Handicapped Children Act). XX ғасырдың 70-80 жылдары АҚШ-тың жалпы мектептеріне инклюзивті енгізуде көптеген қиындықтар және өзекті мәселелермен қақтығысқа түсті. Сол уақытта жүргізілген жұмыстың қорытындысы жалпы мектептің мұғалімдерінің жана түрдегі кәсіптік қызметке дайын емес екендігін көрсетті.

XX ғасырдың екінші жартысында еуропаның басқа елдерінде де білім беруге интеграциялық жүйені енгізу өзекті мәселе болып табылды. Демек, жалпы мектепке арнайы мектептегі ерекше қажеттіктері бар балаларды оңайлықпен көшіру және әкімшілік шешімдердің әдістерімен нормаланған және интеграцияланған білім беру бағдарламасы бір күннің ішінде енгізілмейтіні айқындалды. Мүмкіндігі шектеулі балалардың жалпы мектепке ауысу үшін түбегейлі және ұзақ уақыт, ұйымдастырушылық-әдістемелік жұмысқа жалпы мектеп мұғалімдерінің дайындығының сәйкес келуі, оқу жоспарларын түрлендірулердің ұтымды әдістердің табылуы, барлық балалардың ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне және бірлестік қажеттіліктеріне сәйкес оқу процесіне қатыса алатындай дидактикалық құралдарды, жана әдістемелік тұғырларды, тәсілдерді құрастыру қажет. Сонымен қатар инклюзивтік (интеграцияланған) білім берудің қаржыландырудың өзегі мен мөлшерлері және толық білім алуы үшін әрбір баланың құқықтарының орындалуына бақылау әдістері туралы нақты түсініктерін білу міндетті шарттардың бірі болды [5, 5].

XX ғасырдың 80 жылдарында АҚШ-тың жалпы мектептегі әдістемелік және дидактикалық, ұйымдастырушылығының маңыздылығы білім беру жүйесіндегі педагогика ғылымында интеграция «дұрыс» терминологиясының орнына біріктіріп оқытудың жағдаяттың таңбалаушы жаңа ұғымның пайда болуы мен оны қолдануға (түзетуге) септігін тигізді: **inclusion** – бұл жана халықаралық құжаттардың арқасында бүкіл әлемге түбегейлі таралып барлық дамыған елдер үшін басқарушы қызметті ретінде қалыптасты.

Қорыта келгенде, инклюзивтік білім беруге тарихи шолу жасауда инклюзивтік білім берудің алғашқы ұғымдарына сипаттама бердік. Инклюзивтік білім берудің интеграция ұғымынан пайда болғанын анықтадық. Инклюзивтік білім беруді «интеграция», «бірлескен оқыту», «енгізу» деген ұғымдарды пайдаланған. Қазіргі таңда жарты ғасырлық тәжірибесінің негізінде қалыптасуы бар интеграция мен инклюзивтік білім берудің ортақ принциптеріне қарай бүгінгі таңдағы интеграциялық жүйесінің

дамуын мақұлдаған елдердің көрсеткіштердің нақты шкалаларының көмегімен әртүрлі елдердегі интеграциялық процестің даму деңгейі мен санын бағалауға және салыстыруға мүмкіндік туғызады [6, 141].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Малофеев Н.Н. «Почему интеграция в образование закономерна и неизбежна» // Альманах ИКП РАО, №11/2007, Электронная версия).
2. Назарова Н.М. Закономерности развития интеграции как социального и педагогического феномена// Компенсирующее обучение: опыт, проблемы, перспективы.-М., 1996.
4. «Инклюзивное обучение» (дидактический материал к лекционному курсу) РИПКСО Кафедра коррекционной педагогики. Алматы, 2002г.
5. Волкова А.С., Граш Н.Е., Волкова А.М. «Некоторые проблемы интегрированного образования а российской дефектологии на современном этапе» Дефектология, 2002 №8.
6. Назарова Н.М. Истоки интеграции: уроки для будущего // В сб.: «Ребенок в современном мире» СПб, 2008.
7. Зайцева Д.В. Интегрированное образования детей с ограниченными возможностями // Социологические исследования. – 2004. №7.

ӘОҚ 316.6

Ү. Қалиева

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы

ӨЗІН-ӨЗІ ТӘРБИЕЛЕУ ҮРДІСІНДЕ ЗЕЙІН ҚАСИЕТТЕРІН ДАМУ

В статье рассматриваются вопросы внимания в процессе самовоспитания.
In the article consider the questions of the develop attention in the process of upbringing.

XIX ғасырдың аяғында және XX ғасырдың басында зейін түсінігі ерекше орын ала бастады. Зейін сананың белсендігін көрсету үшін және сананы механикалық байланыстарға, көріністерге әкеліп соқтыратын ассоциативті психологияның түзетушісі ретінде қолданылады.

Осыған қарамастан, зейін барлық мазмұндарға қатынасы бойынша, берілген сана мөлiмeттерiн шеттен тыс қалыптастыратын күш ретiнде ой туғызады.

Зейiндi осылайша идеалистiк тұрғыдан түсiну, кейбiр психологтарда (Фуко, Делевр және т.б.) осы түсiнiктiң заңды түрде дұрыс болуын терiске шығарады.

Зейiн теориясына байланысты батыл әрекеттердi гештальтпсихология өкiлдерi де ұсынды. Олар зейiндi психологиядан ығыстыруға әрекеттендi.

Т. Рибонның зейiн қозғалысы туралы теориясында бейнеленген және бихевиористер мен рефлексологтарда дамыған зейiндi жою туралы бiрiншi механистикалық әрекет, зейiн үрдiсiн рефлекторлы құрылымдарға әкеледi.

Ал гештальтпсихология теориясымен байланысты, екiншi механистикалық әрекет зейiн көрiнiсiн сенсорлы өрiстiң құрылымдығына әкеледi.

Рефлекторлы құрылымдар зейiннiң бастапқы түрлерiнде елеулi орын алады. Белгiлi болғандай, ағзаға қандай да бiр тiпiркендiргiш әсер етсе ағза орны анығырақ қабылдауға рефлекторлы бейiмделедi. Сонымен көздiң торлы қабығының шеткi бөлiмiне жарық

тірікендіргіші түссе, көру мүшесі сол тірікендіргішке қарай бұрылады, өйткені ол жақсы көрінетін өріске түседі.

Дабыл жарғағына қыр жағынан естілетін дыбыстық тірікендіргіш әсерінен дыбыс шыққан жаққа рефлекторлы бұрылады.

Осы құрылымдардың мәні мынада, олар бір басқа үрдістерді тежеу есебінен келесі бір үрдістердің өрбуіне әкеледі. Осылайша ағзаның рефлекторлы реакциялары кейбір тірікендіргіштердің шығуына қолайлы жағдайлар жасайды. Осындай рефлекторлы құрылымға, рефлексологтар зейін үрдісін жатқызады.

Даму үрдісі барысында зейіннің шығу жері сияқты рефлекторлы құрылымдардан бөліп түсіндіру шын мәнінде идеалистік және ғылыми емес болатын еді. Бірақ, зейінді тек осындай рефлекторлы құрылымдармен түсіндіру дұрыс емес және мүмкіндік емес. Адамның арнайы жоғарғы көріністерінде, зейін саналы үрдіс. Адамның құрылымдарының өзі барлық жағдайда рефлекторлы болмайды. Көп жағдайда зейіннің қатысуымен болатын саналы үрдістер негізінде жасалады. Осылайша, рефлекторлы құрылымдар зейіннің себеп-салдар және оның сыртқы көріністері болуы мүмкін. Бірақ зейін рефлекторлы құрылымға, қабылдаудың құрылымдығына түйістіру әрекеттері қанағаттандырмайды.

Зейінді қабылдаудың құрылымына түйістіру әрекеттері бір қатар негіздер бойынша сын көтермейді. Біріншіден, зейін үшін бөлімдерді, сәттерді, жақтарды бөліп көрсетудің маңызды болуы, яғни құрылымды біртұтас емес талдау; екіншіден, зейін бастапқыда сезімталдық қатынасы ретінде көрінеді және оның бөлінулерімен байланысты, бірақ зейіннің жоғарғы бөлімдерінің маңызды белгісі – алаң болуы.

Зейін абстракциялармен, қабылдау құрылымдарының болу мүмкіндіктерімен, алаңдау, саналы түрде белгілі бір жаққа назар аударумен байланысты.

Зейіннің барлық мәселелерін сезімдік өрістің құрылымдылығына түйістіру нәтижесінде өзін заттарға қарсы қоятын және оларға белсенді түрде әсер ететін субъектінің бар болуын терістеу болып табылады.

«Функция» немесе механизм ретінде түсіндірілетін зейін, тұлға және әлемге қатынасы туралы үлкен негізгі мәселенің аспектісі болып табылады.

Адамдарда зейіннің жоғарғы түрлерінің болуы, оларды тұлға ретінде қоршаған ортадан ерекшелуге, негіз болады, яғни оқиғаларды әртүрлі контекстерге ойша енгізу, түрлендіру мүмкіндіктеріне ие болады. Зейіннің осындай жоғарғы формалары адам санасының өзгешелігін көрсетеді.

Тұлғаның жалпы бағыттылығымен байланысты негізгі қатынастарды ашудың орнына, зейін теориясы оларды қандай функцияларға енгізу керек деген сауалдарға шоғырланады.

Волютаристік теорияны зейіннің маңыздылығын ерік үрдісіне қатысты қарастырады, бірақ ырықсыз зейін мұндай түсініктерге қарсы келеді.

Ырықты зейіннің сезімдерді басқаруына қарамастан көптеген ағым өкілдері, зейінді сезім арқылы елестетуді көрсетуге дейін барды.

Кейбіреулер тұлғаның жалпы бағыттылығының маңызын ескермей, зейін туралы түсінікті елестету мазмұнын өзгертуден іздестірді.

Былайша айтқанда, мәселенің арнайы түйіні мынада: зейін адамның өзімен қоса әрекет бағыттылығы және оның ішкі психикалық үрдістерінің арасындағы өзара қатынас пен елеулі түрде шартталған. Зейін әрекеттерді ойлардың, тұжырымдардың сәйкес келген бағытына қарай бағдарлайды.

Зейіннің болмау себебі - олардың бытыраңқылығы немесе ажырауы болып табылады. Зейін бағыттары әрекетпен реттелетін үрдістердің арнайы ерекшеліктерін көрсетеді. Зейін тұлғаның санаға бағытталған объектіге қатынасын көрсететіндіктен, тұлға үшін сол объектіге зейін аудару маңызды болып табылады.

Зейіннің қандайда бір объектіге аударылуы, зейіннің дәстүрлі механикалық теориясында көрсетілгендей, зейін объектіден шығатын тірікендіргіш күшіне де байланысты.

Әлсіз тітіркендіргішке қарағанда, күшті, өткір дыбыс, жарық яғни қандай да бір интенсивті тітіркендіргіш – бірдей жағдайда зейінді өзіне жылдам аудартады. Бірақ нәтижесінде күш немесе тітіркендіргіш интенсивтілігі өзінен-өзі маңызды шешім болмайды. Сонымен қатар объектінің берілген субъектіге сәйкес келуі жөніндегі маңыздылық шешімді мәнге кіреді. Қандай да бір іске шоғырланғандар, айналысып тұрған ісіне қатыссыз, қасындағы қатты тітіркендіргіштерге де зейінін аудармайды, айналысып отырған істеріне қатысты бөгде шуларға, қызықтыратын кішкене бөлшектерге зейіндерін бірден аударады.

Әсердің маңыздылығы елеулі қызығушылықтың бағытталуына байланысты. Зейін көп жағдайда қызығушылықтың функциясы болып табылады. Сондықтан да ол тұлғаның қажеттіліктеріне, ниеттеріне, жалпы бағыттылығына, алдына қойған мақсаттарына байланысты. Эмоционалды және интеллектуалды сәттер үйлесімдіктері зейінді негіздейтін қызығушылықтар болып табылады.

Қызығушылық пен тікелей байланыстың күшіне қарай эмоциялы әсер болады. Эмоционалды сәттер зейіннің бағытына елеулі әсерін тигізеді. Қызығушылыққа тек эмоционалды сәттер ғана емес, сонымен қатар интеллектуалды сәттер де енеді. Интеллект, таным, эмоция сәттерінің бірлігі және өзара енуі қызығушылықтың мәнін анықтайды.

Қызығушылық, объект туралы білу ниеті болып табылады. Сондықтан да ол мәселелікпен, белгісіздікпен, қандай да бір мәселенің болуымен қозады.

Зейін туралы көп тараған теориялардың бірін Т. Рибо ұсынды. Оның айтуы бойынша, зейін немесе күшті болуына қарамастан, әрқашанда эмоциялармен байланысты және эмоциялар арқылы туады. Т. Рибо, эмоция және ырықты зейін арасындағы ерекше тығыз байланысты қарастырды. Оның айтуы бойынша, зейіннің осындай интенсивтілігі және ұзақтығы эмоционалды жағдай объектісінің интенсивтілігі және ұзақтығына негізделген. Сондай-ақ ырықсыз зейін жалпы эффективті күйге тәуелді. Зейін жағдайы әрқашанда тек эмоционалды күйзелістермен ғана емес, сонымен қатар дене өлшемінің және ағзаның физиологиялық жағдайының белгілі өлшемдерімен қатар жүреді.

Т.Рибо үшін психикалық үрдістердің және қалыптардың физиологиялық өзара байланысы ерекше болды, және де осы жағдай, бізді қызықтыратын көріністері оның трактатында айтылды. Осы айтылғандарды негізге ала отырып, Т.Рибо концепциясын психофизикалық деп атауға болады. Қозғалыстың зейін актісіндегі маңыздылығын Т.Рибо келесі түрде көрсетті. Қозғалыс физиологиялық тұрғыда берілген сана қалпына күш бере отырып оны күшейтеді.

Сезім мүшелері үшін, зейін, көру және есту, басқару және көрумен байланысты қозғалыстарды шоғырландыру және тежеу болып табылады.

Ұсынылып отырған күш зейінді жинақтайды және тежейді, әрқашанда дене негізіне сүйенеді. Т.Рибоның ойы бойынша, зейіннің қозғалыс нәтижелігі мыналардан құралады: кейбір түйсіктер, ойлар, есте сақтаулар. Бұл құрылымдар басқа қозғалыс белсенділіктерімен салыстырғанда ерекше интенсивтелінеді және нақты болады. Қимыл-қозғалыстарды басқару – ырықты зейін құпиясы болып табылады. Қажетті қозғалысты ырықты түрде қайталау негізінде зейінімізді осы қозғалысқа аударамыз. Т. Рибо ұсынған зейіннің моторлы теориясының сипаттары осындай.

Зейін құрылым түсінігімен байланыстыратын тағы бір теорияны Д.Н. Узнадзе ұсынды. Оның құрылым туралы теориясы бастапқыда тәжірибе әсерінен ағзада пайда болатын және келесі әсерлерге реакцияларын анықтайтын алғашқы құрылымның ерекше қалпымен ұштасты. Мысалы, егер адамның қолынан көлемі бойынша бірдей, салмағы жағынан әртүрлі екі бірдей шар ұстатсақ, ол адам шарлардың салмақтарын әртүрлі бағалайды. Қайталанған жағдайда, қолына бұрын түскен жеңіл шар барлық қатынаста бірдей болып көрінеді. Осындай иллюзия байқалатын адамдарда, заттардың салмақтарын қабылдауы бойынша белгілі бір құрылым қалыптасты делінеді.

Д.Н.Узнадзениң ойы бойынша, құрылым зейін үрдісімен тікелей байланысты және адамның ішкі зейін жағдайын көрсетеді. Импульсивті мінез құлық жағдайында

көрсетіледі. Зейіннің болмауымен байланысты субъектінің белгілі психикалық қатарының, сезімдерінің ойларының, образдарының пайда болуы осылайша түсіндіріледі. Әрбір белгі құрылым жағдайының өзектілігі негізінде субъект саласында біқатар күйзелістер, психикалық мазмұндар туады.

Д.Н.Узнадзе теориясында құрылым және объектілеу түсініктері бір-бірімен байланысты. Ол белгілі бір бейне құрылымы немесе әсерленуі қоршаған шындықты қабылдау барысында алынғандарды ерекшелену ретінде трактатталады. Осы бейне немесе әсер зейіннің объектісі болады.

Зейін туралы қызықты теориялық тұжырымды П.Я. Гальперин ұсынды.

Ол тұжырымның негізгілері мынадай:

1. Зейін – бағдарлы зерттеу әрекетінің бір сәті болып табылады. Ол бейне мазмұнына, ойлауға бағытталған, яғни берілген уақытта адам психикасының феномені болып табылатын психологиялық әрекет болып көрінеді.

2. Функциясы бойынша, зейін мазмұндарды бақылау түрінде көрінеді. Адамның әр әрекеті бағдарлау, орындау және бақылау бөлімдерінен тұрады.

3. Белгілі бір өнім шығаратын әрекеттерге қарағанда, бақылау немесе зейін әрекеттері өз бетінше нәтижелі болмайды.

4. Зейін дербес, нақты акт ретінде, ой әрекеті кезінде ғана емес, сонымен қатар қысқартылған әрекет кезінде де көрінеді. Бақылауды зейін ретінде қарастыруға болмайды. Зейін қандай бір үрдісті жақсартуға негіз болған жағдайда, бақылау әрекеті ғана бағалайды.

5. Зейін үрдісінде бақылау критерийі, шаралар, үлгі сияқты әрекеттерді салыстыруға мүмкіндік беретін әрекеттер көмегімен жасалады.

6. Ырықты зейін жоспарлы түрде жасалатын зейін, яғни алдын-ала жасалған бақылау түрі.

7. Ырықты зейіннің жаңа тәсілін қалыптастыру үшін, негізгі әрекетке қосымша әрекеттермен бірлестікте жүргізу барысын, нәтижелерді тексеру, сәйкес жоспар жасап дамыту сияқты тапсырмаларды ұсыну қажет.

8. Бақылаудың ырықты және ырықсыз функцияларын орындайтын, белгілі зейін актілерінің барлығы жаңа ой әрекетінің қалыптасу нәтижесі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Страхов И.В. Психологические основы педагогического такта. – Саратов, 1972. – 260 с.
- 2 Алякринский Б.С. Беседы о самовоспитании. – М., 1977. – 102 с.
- 3 Рувинский Л.И. Самовоспитание личности. – М., 1979. – 113 с.
- 4 Философия және мәдениеттану: Оқу құралы / Құраст. Алтаев Ж., Ғабитов Т., Қасабеков А. және т.б. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 17 б.

УДК 378.18:372.8:78

Н.А. Митина, Т.Т. Нуржанова

Жетісуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдықорған

ОРГАНИЗАЦИЯ ДОСУГА СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВУЗА

Студенттердің бос уақытындағы демалысты ұйымдастыру жұмысындағы проблемаларды қарау.

The problem of organizing the student leisure is considered in this paper.

Известно, что сегодня свободное время становится той сферой, где происходит общение студентов с искусством, живописью, кино, музыкой, литературой, где они могут заниматься спортом, в драмкружках, посещать выставки, театры, музеи, встречаться с интересными людьми.

Свободное время – обязательное условие расширенного духовного воспроизводства личности. Человек может трудиться, но, если он не располагает временем для отдыха, для занятия любимым делом, он не растет, и тем самым общество не имеет расширенного воспроизводства духовных сил.

При всех положительных сторонах досуга, можно отметить, что при относительно низкой культуре его использования досуг не только не приносит ожидаемого восстановления утраченных сил и развития творческих способностей, а напротив, превращается в криминогенный фактор общества.

«Свобода и досуг: этими двумя вещами я обладаю в такой полноте и ценю их в такой степени, что нет в мире монарха, который был бы настолько богат, чтобы купить их у меня», - говорил Р. Декарт [1, с. 23].

Неумение содержательно и с пользой для себя и окружающих организовать досуг – показатель низкой культуры человека. К.Д. Ушинский говорил, что если человек не знает, что ему делать в часы досуга, то тогда портится у него голова, и сердце, и нравственность

[2]. Вот почему перед обществом стоит задача большого социального звучания – воспитание культуры использования свободного времени, умение рационально организовывать его, так как молодежь особенно остро чувствует недостаток внимания со стороны взрослых.

Анализ психолого-педагогической литературы по проблемам досуговой деятельности (А.Ф. Воловик, В.Я. Суртаев, Н.П. Гнатюк, Н.И. Бочарова, К.Н. Измайлов и др.) позволяет сделать вывод о взаимосвязанности и взаимообусловленности образа жизни и процесса формирования личности [1,3,4,5,6].

Так, разумно организуя свое свободное время, овладевая навыками и умениями культурной организации досуга, в юности человек создает необходимые предпосылки для своего всестороннего развития и в зрелые годы.

Досуг – синоним словосочетания «свободное время». Свободное время – это беспорядочное, неорганизованное, нецелесообразное функционирование человека как в рамках организации, так и вне ее. По мнению Н.И. Бочаровой, досуг – это организованная деятельность человека, направленная, в конечном счете, на приобретение и накопление положительной эмоциональной энергии [5, с. 29].

В современных справочниках и энциклопедических словарях даются сходные определения досуга, смысл которых сводится к тому, что досуг – это часть вне рабочего времени, которая остается у человека после выполнения обязательных непроизводственных обязанностей.

Специфическими особенностями досуговой деятельности являются:

- во-первых, ее действительный мотив – потребность личности в самом процессе этой деятельности;
- во-вторых, она может быть разнообразной по своему предмету;
- в-третьих, в отличие от прочих видов деятельности, цели и содержания которых заложены в них самих, цели и содержание досуговой деятельности избираются человеком в зависимости от его нравственного развития и культурного уровня;
- в-четвертых, досуговая деятельность может носить социально-полезный, социально нейтральный характер, быть замкнутой в системе узкогрупповых ценностей и обретать характер социально отрицательный, асоциальный.

Жизнедеятельность студентов предельно насыщена и относительно строго регламентирована, а поэтому требует затрат физических, психических и интеллектуальных

сил. На этом фоне досуг помогает снять создавшееся напряжение. Именно в рамках досугового времени происходит восстановление воспроизводство утраченных сил.

В процессе коллективного досугового времяпровождения происходит упрочение чувства товарищества, возрастание степени консолидации, стимулирование трудовой активности, выработка жизненной позиции, научения нормам поведения в обществе.

Однако изучение проблемы показывает, что в научной литературе нет упоминаний об исследованиях на эту тему, вместе с тем, учитывая специфику развития личности студента можно заинтересовать его общественной жизнью учебного заведения и таким образом организовать досуг, чтобы молодой человек приобретал положительный опыт социализации, а не бесцельно использовал свободное время. К сожалению, чаще всего социализирующее воздействие на юношество бывает случайным, мало организованным в различных сферах деятельности – в семье, в университете, в досуговых учреждениях. Случайными могут быть посещение кино, театра, выставки, выбора литературы для чтения и музыки для прослушивания. Случайным может оказаться окружение и дела, осуществляемые в группе.

Разрешение этого противоречия заключается в целенаправленной деятельности социальных институтов, ориентированных на формирование соответствия между лично значимым и общественно значимым, на формирование общечеловеческих ценностей молодого поколения. Особая роль в решении этих задач отводится семье, досуговому учреждению и университету.

Существенная роль в организации досуга студентов принадлежит университету, где на различных этапах обучения в программу образования включены такие предметы как «основы этики и эстетики», «риторика», «этика и психология семейных отношений», «музыкальный досуг молодежи», «педагогика», «психология», «педагогическое мастерство», «методика музыкального образования» и другие, способствующие становлению человека.

Важное место в организации студенческого досуга также принадлежит массовым мероприятиям. Внутривузовские дискотеки, вечера, беседы, лекции-концерты, диспуты по различным проблемам, недели языков, недели музыки, недели психолого-педагогических дисциплин и другие мероприятия оказывают социализирующее воздействие на личность.

В этой связи, в условиях формирования студента факультета педагогики и музыкального образования как целостной творческой личности с интеллектуальным и художественным способом познания мира, актуальной задачей становится организация процесса творчества студентов во время досуга в такой форме, чтобы студенты перешли от отрывочного, несистематизированного овладения художественно-творческим потенциалом к упорядоченному приобщению к художественной культуре и широкому поиску. При этом особого внимания, на наш взгляд, заслуживает организация музыкального досуга молодежи, ибо благодаря музыке осуществляется ценностное отношение к окружающей жизни, событиям, явлениям природы.

В этом плане решающее значение приобретает исследование роли отдельных форм музыкального досуга в становлении личности студента, в частности одной из самых массовых его форм – вузовской дискотеки.

Внутривузовская дискотека содержит в себе еще далеко не полностью освоенные современной теорией и практикой воспитания возможности формирования патриотических, этических и этнокультурных взглядов и убеждений средствами искусства. Кроме того, нетрадиционность дискотеки, как средства массового нравственного, эстетического воздействия на молодежь обуславливает возможность и необходимость творческого поиска в реализации ее воспитательного потенциала.

Интенсификация деятельности вузовской дискотеки в настоящее время обусловлена следующими причинами: возрастает доля свободного времени молодежи, которая не удовлетворяется традиционными формами его использования, а постоянно стихийно-

эмпирически осуществляет поиск новых форм; в условиях дискотеки органическое сочетание развлечения и актуальной информации удовлетворяет интерес молодежи к современному музыкальному искусству; дискотека нередко становится средством проявления инициативы и самостоятельности ее организаторов и посетителей; дискотека обладает полифункциональным характером, предоставляющим возможности для художественного (сценарная работа, режиссура, деятельность ведущих) и технического (звукозапись, светотехника, изготовление кино и мультфильмов, слайдов и пр.) творчества.

Внутривузовская дискотека, являясь формой организации свободного времени студентов на основе неформального общения, обладает рядом особенностей, существенно отличающих ее от дискотеки досугового учреждения: для нее характерны наличие постоянной стабильной аудитории, координация с другими видами учебной и внеаудиторной воспитательной работы, сходные социальные, возрастные, психофизиологические, образовательные характеристики и относительная общность художественно-познавательных интересов участников. Наиболее распространенными формами дискотечных программ в нашем вузе являются: диско-лекторий, а также диско-зрелищные жанры (панорама, диско-театр).

Полифункциональный характер внутривузовской дискотеки предоставляет, кроме того, широкие возможности для активизации инициативы и самостоятельности студентов. Формирование художественного вкуса, полноценного художественно-ассоциативного багажа, осознанной эстетической оценки, навыков творческой деятельности студентов и эстетического опыта может успешно осуществляться в условиях вузовской дискотеки тогда, когда методологическими критериями ее функционирования являются: художественный уровень, информативно-эмоциональная насыщенность, тщательный отбор фактического материала, личность ведущего. Таким образом, наибольшая эффективность воспитательного воздействия вузовской дискотеки достигается в процессе планомерного и целенаправленного воздействия на стабильную аудиторию.

Мы попытались выяснить, как распределяют свое время студенты факультета педагогики и музыкального образования Жетысуского государственного университета имени И. Жансугурова.

Больше всего времени студенты тратят на посещение лекций и семинаров, а также на подготовку домашних заданий, письменных работ и чтение литературы к курсам в библиотеке и дома.

По популярности среди студентов отчетливо выделяются три группы способов проведения свободного времени: в первую (наиболее популярные виды досуга) входят чтение, общение с друзьями, прослушивание музыки, посещение дискотеки.

Во вторую – посещение кружков, компьютерные игры; в третью (средняя степень популярности) – все остальные способы проведения свободного времени. На старших курсах, по сравнению с младшими, менее популярными становятся занятия спортом, посещение кружков, занятия своим хобби, прослушивание музыки и хождение на дискотеки как способы проведения свободного времени.

Более две трети студентов используют досуг для занятий спортом, правда, всего лишь менее тридцати минут в сутки. Лишь пятая часть студентов посещают научные кружки и проблемные группы, занимаются научной деятельностью.

Несмотря на то, что в университете проводится много различных досуговых мероприятий (концерты, КВН, дискотеки, спортивные соревнования), работают разнообразные кружки, ансамбли, народный оркестр, камерный хор, 46% студентов не интересуются культурной жизнью университета. Они объясняют это тем, что не хватает времени, просто неинтересно, отсутствием информативности, отсутствием определенной атмосферы, тем, что каждый предоставлен сам себе, нет ничего сближающего людей и т.д.

Таким образом, следует отметить, что молодежный досуг носит в значительной мере культурно-потребительский характер и отдыхающе-развлекательную направленность.

Интерес в тех формах досуга, которые требуют напряжения ума, души, творческой активности, сформирован незначительно. В этой связи, считаем необходимым выделить несколько приоритетных позиций педагога-организатора досуга молодежи:

- увеличить степень самостоятельности студента в выборе и реализации досуговых потребностей, его способности контролировать свое свободное время и более эффективно решать возникающие проблемы досуга;

- создать условия, в которых студенты могут в максимальной мере проявить досуговую инициативу, творческие возможности.

Преодолеть потребительское отношение к свободному времени, научить превращать свободное время в пространство для всестороннего развития личности – одна из важнейших и наиболее сложных задач общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Воловик А.Д., Воловик В.А. Педагогика досуга. - М.: Флинта, 1998.
2. Ушинский К.Д. Полное собрание сочинений, т.6. - М: Педагогика, 1962.- С.123.
3. Суртаев В.Я. Основные направления самореализации молодежи в условиях досуговой деятельности. СПб, 1992.
4. Гнатюк Н.П. Мир увлечений людей. - М.: Педагогика, 1989.
5. Бочарова Н.И., Тихонова О.Г. Организация досуга детей в семье. - М.: Академия, 2001.
6. Измайлов К.Н. Молодежный культурный центр и проблемы перестройки клубной работы. - М: Педагогика, 2005.

ӘӨҚ 378

Х.Т. Наубаева, Г.Б. Баримбекова

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы

БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІНДЕ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

В данной статье рассматриваются проблемы, психологических механизмов формирования и развития познавательной деятельности студентов в процессе обучения.

This article deals with problems of psychological mechanisms of formation and development of students' cognitive activity during the learning process.

Білім беру және оқыту теориясының әдіснамалық негізі-таным теориясы, білімгер тұлғасын жан-жақты және үйлесімді қалыптастыру туралы ілімі болып табылады. Бұл теория білім беру және оқытуды арнайы ұйымдастыратын іс-әрекет ретінде қарастырады. Білім беру және оқыту теориясының білімгерлерді оқыту мәселесіндегі талаптарының бірі-танымдық қабілет. Бұл талаптың орындалуы білімгерлердің оқу материалын түсінуге, өткенді жаңамен байланыстыруға, негізгісі мен қосымшасын анықтауға, алған білімдерін тәжірибеде пайдалануға, өз пікірлерінде оларға сүйенуге ұмтылысынан көрінеді. Білімді саналы меңгеру өз бетімен жаңа білім алуға мүмкіндік беретін танымдық қабілеттің өзіндік тәсілдерін игермейінше іске аспайды. Білімгерлердің танымдық іс-әрекетінің көздейтін мүддесі-білімнің қоғамдық мәнін ұғыну, қоғамға қызмет ету қарқынын үдету қажеттігі негізінде дамиды. Қабілеттің ең жоғарғы көрінісі білімгерлердің алған білімдерін өмірде, тәжірибеде нәтижелі пайдалана білуі болып табылады. Білімгер ақпаратты, іс-әрекет тәсілдері мен бағалау өлшемдерін қамтитын қоғамдық және жеке адам игерген ұжымдық тәжірибе тағылымдары жөнінде оқытушының беретін білімімен шектеліп қана қоймай, оны әрі

қарай өз бетінше белсенді, танымдық іс-әрекеті нәтижесінде игеруі тиіс. Осыдан келіп, оқыту барысында білімгердің іс-әрекетінде танымдық қабілетті дамыту талабы туындайды.

Танымдық іс-әрекет ұғымы мен танымдық қабілетті дамыту мәселесіне педагогтар, психологтар, әдіскерлердің көптеген еңбектері арналған. Көне замандағы Антик дәуірдің өзінде-ақ ойшылдар мен педагогтар білімгерлердің өзіндік ой-тұжырымын жасау оны дамыту үшін репродуктивті және эвристикалық әдістер жайлы мәселелерге көңіл бөлген. Білімгерлердің ақыл-ой тәрбиесіне негізделген тәрбие теориясында айналасындағы дүниені шынайы ақиқат тұрғыда танып-бітуін қамтамасыз етуі мен қоғамға, адамдарға дұрыс қарым-қатынасын қалыптастырылуын қарастырады. Бұл идеялар Платон, Аристотель, сондай-ақ ежелгі Рим философтары Плутарх, Тацит, Квинтилиан еңбектерінде одан әрі дами түсті.

Сократ оқыту барысында білімгерлердің танымдық іс-әрекетін арнайы басқарып отыруды қажеттілігімен қоса, оның танымдық қабілетін арттыру мақсатында арнайы оқыту әдісін – эвристикалық әңгімелесуді алғашқылардың бірі болып қолданды. Сократ білімгерлерге білімді жай ғана бере салмай, танымдық қабілеттің көрсеткіші ретінде – сұрақ қоюды ұсынды. Эвристикалық сұрақтарды алдын ала дайындап, сұрақ қою арқылы олардың танымдық қабілетін, қызығушылығын арттырып, өз ой тұжырымын жасай білуге үйретті.

Антикалық дәуірдің өзінде-ақ педагогтар білімгерлердің өзіндік ой тұжырымын жасау, оны дамыту үшін репродуктивті және эвристикалық әдістерді дұрыс қолдану мәселесіне көңіл бөлген.

Білімгерлердің танымдық іс-әрекеті мен қабілетін дамыту құралы ретінде қарастырып, құнды пікірлер Ф.Бэкон, М.Манталь, Д.Локк, Д.Дьюи, Я.А.Коменский, Ж.Ж.Руссо, И.Г.Песталоцци, И.Кант еңбектерінде айтылды [1].

XVI ғасырда өмір сүрген француз ғалымы Мишель Монтень оқытудағы танымдық әрекеттің маңыздылығын ерекше атап көрсетті: «Тәрбиеші баланы бастан-ақ оның бойындағы қабілеттерді еркін көрсете білуін, түрлі заттардың дәмі мен олардың олардың ерекшеліктерін ажыратуда өз бетінше әрекет етуін, кейде оған жол көрсетіп, кейде керісінше, өзіне іздетіп отыруын қалаймын». Монтень таным әрекетінде оқытушының басшылық ролінің маңыздылығын да айтты. Ол: «Білімгер оқытушыдан алған білімін түгел сүзгіден өткізіп, өз бетінше талдау жасату қажет. Соның нәтижесінде оның білуге құшарлығы дами түсетіні сөзсіз», - деп жазған болатын.

Танымдық қабілетті дамытудағы оқыту әдістемесінің негізін алғашқылардың бірі болып қалаған ұлы педагог Я.А.Коменскийдің XII ғасырда жазған «Ұлы дидактика» атты еңбегінде: «Заттың не құбылыстың түп тамырына жету, анықтау қабілетін дамыту, оны шынайы түсіну және оны қолдана біту қажет», - деп ерекше атап өтті. Я.А.Коменский дидактикалық принциптерді ұсына келіп, танымдық қабілетті дамытуда оқытушының ролі туралы жазған болатын. Ол: «Таным бастамасы-түйсіктен, білімгер түйсіне білмесе, оның ой-өрісінде ешқандай өзгеріс болмайды. Оқытуды зат туралы сөзбен емес, сол затты бақылау арқылы білімгердің қабілетін дамыту керек», - деп жазды.

Я.А.Коменскийдің білімгердің өз беттілігі туралы идеясын Д.Локк одан әрі дамытып, оқу әрекетіндегі мотив пен ұмтылыс туралы сөз етіп, сұрақ қою арқылы шәкірттің дамуындағы өзбеттілік әрекетін реттеу қажеттілігін атап көрсетті.

Локк мұралары мотив компоненті туралы, оның оқу үрдісінде жеке тұлғаны дамытуда маңыздылығын көрсетті.

Ж.Ж.Руссо тәрбие мақсаты жөнінде пікір айтып, білімгердің шығармашылық тұлғасын көрсету керектігін айтты. Ол оқудағы қабілеттілік, өзбеттілік, дербестік ұстанымын көрсетіп берді [2].

Ж.Ж. Руссо білімгердің өз бетінше білім алуудағы оқытушының ролін ескермегенімен, оқу үрдісінде танымдық әрекет идеясына үлкен мән берді. Руссо дидактикасында оқыту үрдісінде ең бірінші орынға танымдық қабілеттілік пен өзбеттілікке, ізденімпаздық принциптерінің маңыздылығына тоқталды.

Американдық психолог, педагог Джон Дьюи білімгердің танымдық қабілетінің маңыздылығын айта келіп, негізгі дидактикалық мақсат білімді, материалды беру түсіндіру емес, ол өздерінің тәжірибесі негізінде оқыту қажет, тума қабілеттерінің дамуына жағдай жасау қажет деген пікір айтты.

VIII-XIX ғасырда танымдық әрекет, оқыту әдісінің психологиялық қайнар көзін іздеуде И.Г. Песталоцци еңбектерінің маңызы зор болды. И.Г. Песталоцци «Көзбен қабылдау әліппесі» деген еңбегінде білімгердің түйсік тәжірибесіне сүйенеді. Ол ақыл-ой тәрбиесінің алғашқы сатысы-танымдық қабілетті дамытуға қажетті оқытудың эвристикалық бақылау әдістемесін жасайды.

«Адамның әрбір сөзі, әрбір іс-әрекеті, - деп жазды Песталоцци, - бұл оның бақылаулары нәтижесінде қалыптасқан ой - өрісінің жемісі»

Песталоцци сияқты Дистервег те оқытудың негізгі ақыл-ой мен қабілетті дамыту деп көрсетті. Жеке пәндерді оқыту арқылы білімгерге болашақ мамандық мамандық иесі болуға қажетті біліммен қаруландыруға ерекше көңіл бөлуді талап етті.

Ал Дистервег еңбектеріндегі білімгерді оқытудың өзбеттілік принципі-өздігінен білім алуға талпындыратын өзіндік таным еркіндігі. Сондықтан оқытушының негізгі мақсаты өзбеттілік іс-әрекетті дамыту арқылы білімгерлердің алатын білім сапасын тереңдете түсу.

Дистервег білімгерді оқытуда тәжірибе жинақтауынан оның ақыл-ой әрекетінде болатын сандық және сапалық өзгерістердің жиынтығы танымдық қабілетін дамытуды көздеді. Әсіресе, ол оқыту барысында әңгіменің алатын орнын жоғары бағалады. Әңгіме білімгердің танымдық қабілетін дамытады, білімін нығайтады, байыптау, өздігінен ойлауға үйретеді деп есептеді.

К.Д. Ушинскийдің «ақыл-ой дегенінің өзі жақсы ұйымдастырылған білім жүйесі» дегенін ескерсек, ақыл-ойды қандай бағытта, қандай формада дамыту керектігі туралы қарастыра келіп, өз еңбектерінде білімгердің оқу үрдісінде ақыл-ойды дамыту мен тәрбиелеудегі ең негізгі шарт-оқытушы мен білімгердің оқу іс-әрекеті барысындағы еңбегінің дұрыс болуы мен жүйелі жинақталуында екендігін айтып өтті [3].

Сондай-ақ, ол оқыту үрдісінде материалдың көлемін, сипатын және оқыту әдістерін анықтауда білімгерлердің ой-өрісі мен қабілеттерінің ерекшеліктерін ескере отырып, материалдың біртіндеп және тізбектеп берілуін әрдайым сақтап отыруды, мазмұндауда да, анықтамаларда да, қорытындылар мен тұжырымдардың анық та дәл айтылуын талап етті. Сондай-ақ білімгерлердің таным қабілетін дамытудың және өздігінше білім алу дағдыларын қалыптастырудың маңызды құралы ретінде білімгерлердің өздігінен істейтін жұмысына зор көңіл бөлді.

Ушинскийдің пікірінше, оқытудың алғашқы сатысында оқытушының басқарушылық және сөйлей білу қабілеті, сұрақтар қойып, оны білімгерлерге жеткізу, оқыған кітабын білімгерлерге әңгімелеп беру, сурет бойынша әңгіме-сұхбат өткізу сияқты іс-әрекеттер маңызды болып табылады. Бірақ оқытушының ролін ескере отырып, ол білімгердің іздемпаздығы мен қабілетін дамыту мақсатында ұйымдастырылған дербес бақылау және тәжірибе өткізу, көрнекіліктер дайындау сияқты өзіндік жұмыстардың маңыздылығына тоқталады.

Н.Г. Чернышевский еңбектерінде танымдық қабілетті дамыту барысында алатын орнына мән берді. «Егер біздің білімгерлеріміз шын мәнінде білімді боламын десе, білімді өз бетімен игере алуы, ізденуі керек», - деп жазды.

Б.Г.Белинский жан-жақты адам тәрбиелеп шығарудағы ақыл-ой тәрбиесіне, оқытудың индуктивті әдісіне көңіл бөлді, соның нәтижесінде оқылатын материалды түсіну қабілеті дамиды деп есептеді. «Анализден-синтезге өту, мысалдан ереже шығару-оқытудағы ең тиімді жүйе», - деп жазды ол.

Революционер-демократтар танымдық қабілетті қалыптастырудағы өзіндік жұмыстың ролін айта келіп, оқу үрдісін жеделдету құралы ретінде бағалады. Олар білімді меңгеру мен оқытуды дамыту жөнінде құнды пікірлер айта келіп, оқу мен білім алу деген тек қана білім деректерін меңгеру еместігін ескертті. Білім алу, оқу-тану, тану жүйесі мен әдістерін меңгеру. Олар меңгеретін білімдердің жүйелі түрде бірлікте болу идеясын ұсынды. А.И.Герценнің айтуынша, егер ғылымдарды белгілі бір жүйемен және тәртіппен оқытатын болса, қиын немесе көңіл тартпайтын тұстары болмайды. Бірақ күрделі ауыр еңбексіз ғылым меңгерілмейді дейді. Оқуда білімгердің танымдық қабілеті тым қажет, олар дәріс алғанда өз бетінше оқуға, өздері сұрай білуге, өз бетінше мәселені талқылай бітуі тиіс.

А.И.Герценнің пікірінше, білімгерлер білім көзі-кітапта екендігіне саналы түрде қарауы және көркем, ғылыми кітаптарды өздігінше оқуы керектігін айтты. «Жан-жақты білімділіктің өте зор құралы – өздігінше оқу», - деді ол.

П.Ф.Каптеров педагогикалық үрдіс білімгер мен оқытушының бірлескен әрекеті: бір жағынан, бұл-оқытушының бағыттаушы, ал екінші жағынан-білімгердің өзіндік ішкі әрекеті. Ол білімгердің білім игерудегі танымдық қабілеті мен қызығушылығына, талпынысына ерекше мән берді. Каптеров білімгердің білімді игерудегі ішкі мүмкіндіктерін зерттеуді бірінші орынға қойды.

Н.Ф.Талызина, В.Ф.Шорохова т.б. психологиялық заңдылықтарға сүйене отырып, білімгерлердің танымдық қабілеті, өзіндік жұмыстары білімгерлердің ойлау өрісін кеңейтіп, ой қиялын қияға жетелейді, танымдық қабілетін дамытып, білімдерін тереңдетеді деп түсіндіреді [4].

Дидактикалық міндеттерді шешуде Ы.Алтынсарин үлкен үлес қосты. Алтынсариннің оқытушы міндеттері туралы, қалай оқыту керек деген талаптарды біздің зерттеулерімізде маңызды болды. Ы.Алтынсарин оқыту үрдісіндегі оқытушының алатын орны, оның шеберлігі мен біліктілігін жоғары қойды. Бұл жөнінде К.Д.Ушинскийдің «...тәрбиеші-өткен мен болашақтың құдыретті жауынгері және ол өз ісінің сырт қарағанда қарапайым екендігін, бірақ тарихтың ұлы істерінің бірі екендігін, бұл істен көптеген ұрпақтар нәр алатынын түсінеді» деген ойларына пікірлес болған Ы.Алтынсарин: «Білімгерлермен қысқаша, ашуланбай, байсалды сөйлесу, әрбір пәнді бар пейілмен және қарапайым тілмен түсіндіру керек, оқытушы жан-жақты, білімді, өз ісінің шебері болуы қажет», - дейді.

Ы.Алтынсарин оқытудың жеке әдіс-тәсілдеріне мыналарды жатқызады:

а) оқыту әдісі-бұл білімгердің білімге құштарлығын оятатын, алған білімін тереңдету мақсатында өз бетінше білім көтеруіне бастайтын жол;

ә) аудиторияда білімгердің белсенді ой-әрекетін жаттықтыру. «Маңыздысы-білімгердің өз бетінше ойлана бітуі...»

Ы.Алтынсарин оқыту міндеттері ретінде білімгердің танымдық қабілетін, ақыл-ой әрекетін дамытуды көздейді.

Көптеген ғалым педагогтар, жас-оқытушылардың тәжірибелері оқу үрдісінде басты ролді білімгердің дербес әрекеті мен белсенділік әрекет жасамаса жұмыс нәтижелі болмайды.

А.Байтұрсынов 20-30 жылдары, кейінгі уақытта Ресей ғалымдары В.Давыдов пен Л.Занковтың дамыта оқыту теориясына негіз болған белсенді танымдық қабілеттің ролі жоғары. Бұл ғалымдар білімгер білімді тәжірибе арқылы өз бетімен алуы қажет деген пікір айтады.

Қазақтың көптеген педагог ғалымдары да А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, С.Көбеев білімгерлердің танымдық қызығушылығын тудыра отырып, танымдық қабілетін дамытуда құнды пікірлер айтты.

Ресейде 50-ші жылдарға дейін аудиторияда түсіндіру-иллюстративті оқыту догмалық сипатта болды. 50-ші жылдардан кейін ғылыми-техникалық прогресс оқу үрдісінің тиімділігін арттыру және өмір талабына сәйкес оқыту әдістемесін жасауда дидактар мен әдіскерлер білімгерлердің танымдық қабілетін дамыту мәселесіне көңіл бөлді. Бұған білімгердің танымдық қабілетін дамыту теориясына тоқталған Е.А.Голанттың оқу үрдісіндегі білімгердің таным қабілетін дамытудағы тәрбиенің маңыздылығын дәлелдеп жазған монографиясы мысал бола алады.

Білімгерлердің танымдық қабілетін, ақыл-ой қабілеттерін дамытуда, оқуға қажетті біліктер мен дағдылар, алған білімнің саналылығы және біліктігін қамтамасыз етуде өзіндік жұмыстың маңызы зор.

Е.Я.Голант білімдер жүйесін меңгерудегі білімгердің дербестігі мен қабілеті-оның интеллектілік жан-жақты дамуына, шығармашылық ойлай біту қабілетінің артуына ықпал ететін құрал деп жоғары бағалады.

Б.П.Есиповтың пікірінше, білімгердің шығармашылық жұмысы оқытушының педагогикалық міндеттерді шешуіне, атап айтқанда:

- а) оқушының білімді игеруі мен түсінігін кеңейтуге;
- ә) оқу бағдарламасында көрсетілген дағды мен іскерлігінің дамуына (соның ішінде түрлі білім көздері арқылы өз бетімен білімді игеріп, оны терең ұғыну);
- б) алған білімін өмірде, қоғамға пайдалы еңбекте, өндірісте қолдана білуде;
- в) олардың танымдық қабілетін дамытуға (бақылау, логикалық ойлау, шығармашылық белсенділік және т.б.)

г) алдағы уақытта да білімгердің өз бетімен нәтижелі жұмыс істей білуіне көмектеседі.

Танымдық қабілеттің психологиялық ерекшеліктері туралы Б.Г.Ананьев, В.А.Артемова, Д.Н.Богаявленский, И.И.Божович, Н.В.Витт, М.С.Выготский, П.Л.Гальперин, В.В.Давыдов, А.А.Леонтьев және т.б. зерттеген [5].

Танымдық мотивтердің критерийлерін-білімгердің танымдық қабілетін, дербестігін, өз бетінше ізденуін, шығармашылығын, білімге ұмтылысын-сабаққа қойылатын басты талап ретінде көрсетуге болады.

Танымдық әрекеттің негізінде білімгерлерде танымдық қабілет қалыптасады. Танымдық қабілет-білімгердің оқуға, білуге деген ынта ықыласының, құштарлығының ерекше көрінісі. Мысалы оқытушының баяндап тұрған жаңа материалын түсіну үшін білімгердің оны зейін қойып тыңдауы, алған білімін кеңейту үшін, өздігінен кітап оқып, бақылау, тәжірибе жасау сияқты жұмыстар жасауы қажет. Өйткені өткен материалдарды саналы қайталауда, жаңадан білім алуда, оның жолдары мен дағдыларына үйренуде қабілетсіз мүмкін емес. Яғни білімгердің қабілеті оқу үрдісінің барлық кезеңінде орын алуы қажет.

Оқу іс-әрекетінде білімгердің бойында белсенділік пайда болса, сонда білімгерлерді таным қабілеттерінің мынадай элементтері дамиды: зеректік, байқағыштық, түйсік, ойлау және сөйлеу дербестігі т.б.

Жоғарыда айтылған пікірлерді ескере отырып, танымдық қабілеттің нәтижесінде жеке тұлға сан қырлы білім алады, бұл білім алу танымдық қабілетке сезім, таным және ерік процесінің нәтижесі болып табылатын өзін-өзі икемдеу көрінісімен, танымдық моив пен ізденімпаздық іс-әрекет тәсілдерін қабылдауымен, білімгердің мінез-құлқындағы танымға деген тұрақты көзқараспен сипатталады.

Білімгерлердің танымдық қабілеттерін дамыту мәселелеріне И.Я.Лернер мен Г.И.Щукина және т.б. зерттеулері арналған.

Танымдық қабілет туралы проблемалық сұрақтың жауабын іздестіруде, өзіндік жұмыс орындауда жүзеге асырылады. Білімгерлер өздерінің игерген білімі негізінде пікір алысады, сөз жарыстырып, өзара сынға дайын болады, жеке фактілер мен бақылаулардан ой тұжырымдауға, талқылауға жетеді, өз бетінше шешім қабылдаудың жолдарын, әдістерін қарастырады, практика барысында алынған шешімдердің дұрыстығын тексереді.

Оқу іс-әрекетінде танымдық қабілетті дамыту мәселелерін іс жүзінде шешудің түрлі жолдарын бөліп көрсеткен ғалымдар: Т.С.Сабыров, Т.И.Шамова, М.Н.Скаткин, Ж.А.Қараев, Л.П.Аристова, Г.И.Щукина, П.И.Пидкасистый және т.б [6,7].

М.Г.Голант, Б.П.Есипов, М.Н.Скаткин, А.Байтұрсынов оқудағы танымдық қабілетті дамыту мәселесін практикада танымдық іс-әрекет дербестігін қалыптастыратын өзіндік жұмысты ұйымдастыру мен міндеттерін іріктеп шешу арқылы болатындығын көрсетті.

Қазіргі таңда елімізде танымдық әрекет, танымдық қабілет, танымдық белсенділік, ізденімпаздық мәселелері өз зерттеулерінде көтерген ғалымдарымыз: Т.Сабыров, А.Е.Әбілқасымова, Н.Д.Хмель, М.Ө.Мұқашева, С.Қ.Исаева, Р.Ш.Садықова, Р.С.Омарова және т.б.

Қабілет адамға тән қасиет ретінде рухани қажеттілікті өтеп субъектіде ерекше қанағат сезімін тудырады. Ендеше қабілеттің бағытын анықтайтын мотив болғандықтан, оның мазмұндық жағы білімгердің қажетіне барып тіреледі деп санайды Ж.Т.Дәулетбекова. Н.В.Бочкина, А.Е.Әбілқасымова өздерінің педагогикалық зерттеулерінде танымдық қабілет пен белсенділікті жеке тұлғаға тән жиынтық қасиеті ретінде қарастырды.

Сонымен, танымдық қабілеттің мазмұнын бір аяда ғана (әрекет, дайындық, бейімділік, дербестік т.б.) ашуға болмайтын күрделі ұғым болып табылады.

Оқу іс-әрекетінде оқытушы мен білімгер арасында бірлескен әрекетте танымдық қабілет идеясының пайда болуы, даму бағыттары былайша сипатталады: бірінші бағыты-схоластикалық оқу орнына тән, мұнда білімгер жай ғана жаттап алу, үстірт оқу сияқты әрекеттермен ғана шектеледі; екінші бағыт-буржуазиялық оқу орындарына тән, білімгер мен оқытушының бірлескен әрекеттері мынандай болады: аудиториядағы барлық жұмыс оқытушының мойнына артылып, білімгер ешқандай белсенділік көрсетпей, енжар дамуы көзделді. Оқытушы оқу іс-әрекетінде білімгерді қызықтыра отырып, өзі талдап қорытынды шығарады, оны білімгерге дайын күйінде беріп отырады. Ал білімгердің міндеті –дайын нәрсені игеру болды. Бұл екі бағыт та білімгер мен оқытушы арасында бірлескен әрекеттің бір жақты екенін көрсетеді. Ал үшінші бағыт-оқу іс-әрекетінде білімгердің танымдық қабілетін дамыта отырып, оның білімі мен дағдысын жетілдіруге негізделеді, ал оқытушының осы іс-әрекетке басшылық жасай отырып, қажетті көмек берудегі ролі ескерілді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Песталлоци И.Г. - М: Педагогика, 1981-334с.
2. Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения. В2т.
3. Ушинский К.Д. – М: Педагогика, 1989-416с.
4. Талызина Н.Ф. Педагогическая психология М:-Академия, 1999-288с.
5. Ананьев Б.Г. Познавательные процессы. Мышление и речь. ББК (Н)Ю 983.511.3
6. Сабыров Т. Болашақ мұғалімдердің дидактикалық дайындығын жетілдіру – Алматы:РБК, 1999-83б.
7. Әбілқасымова А.Е. Студенттердің танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру – Алматы: Білім, 1994-192б.

Х.Т. Наубаева, Д. Сабитов

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАРИХЫНДАҒЫ ПАТРИОТИЗМ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖАЙЛЫ

В статье рассмотрены проблемы становления казахстанского патриотизма
In the article considered the problem of becoming Kazak patriotism.

Егемендік алған бастапқы күндерден-ақ патриотизм ұғымы, оның мазмұны төңірегінде пікір талас жүріп келеді. Одан «ұлттық патриотизм», «қазақстандық патриотизм» деген екі ұғымның туындағаны белгілі. Бірақ өсіп келе жатқан жас буындарды отансүйгіштікке тәрбиелеуде бұл екі ұғымның қайсысын ұстанған жөн, олардың мазмұндық құрылымы қандай ой-тұжырымдар жүйесінен тұрады, бұдан былайғы кезде мектеп оқушыларын отансүйгіштікке тәрбиелеуде бұрыннан қалыптасқан әдіс-тәсілдердің формалары мен мазмұнын қолдануға бола ма деген сияқты көптеген мәселелер толық зерделенбей отыр.

Қазақ халқының тарихына көз жіберсек, сонау Күлтегін, Білгеқаған, Тоныкөктен бастап жерін, елін, тілін, дінін қорғаудағы өшпес ерліктерге толы. Бесік жырынан басталатын ерлікке баулу дәстүрлері түркі халықтарына тән негізгі ырымдар. Халқымыздың бойындағы отансүйгіштік құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған заңдылық тұрғысынан да қарауға болады. Бұған дәлел көне түркі заманынан бастау алған патриоттық құндылық Күлтегін жазбаларында былай деп суреттеледі: «Елтеріс қағанның алғырлығы, еліне деген сүйіспеншілігі Күлтегіннің қанына ана сүтімен сіңді» - деген көне жазу қазақ халқының бойындағы ұлттық патриотизм сезімдері бүгін ғана пайда болған жоқ, ол ежелден –ақ туындап, дамып келе жатқан қасиет деуге болатындығын көрсетеді. Күлтегін жазбасында тағы да мынадай жыр жолдарын кездестіруге болады:

Кедей халықты бай қылдым,
Аз халықты көп қылдым...
Түркі иелігінен
Айырылған халықты
Ата – баба мекеніне орнатты... - делінген.

Жазбадан патриотизмнің –халықты көбейтіп, байыту үшін еңбек ету, ата-баба мекеніне ие болып отыру жолында жан аямау, діп бірлігін қорғау екендігін аңғарамыз. Жоңғар сияқты алып империямен алысуға, Ресей патшалығының зеңбірегіне жалаң қылышпен қарсы шабуға жетелеген де осы Отанына деген сүйіспеншіліктің, патриотизмнің қуатты күші.

Туған жерге деген ыстық сезім, атамакенге деген құрмет пен қадір қасиет тұтуды Ұлы дала ойшылдары Қорқыт Ата, әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Махмұд Қашқари, т.б. айтқан болатын.

Біқылым заманнан бізге жеткен «Қорқыт Ата кітабында» тәлімдік мәні күшті, қанатты сөздер мен ұстаздық ұлағаттар көптеп кездеседі. Мысалы: «Қолына өткір қылыш алып, соны жұмсай білмеген қорқаққа қылыш сермеп, күшінді сарп етпе. Батыр туған жігіттің садағының оғы да қылыштай кесіп түседі. Атаның атын былғаған ақылсыз баланың әке омыртқасынан жаралып, ана құрсағында шырланып тумағаны жақсы. Ата даңқын шығарып, өзінің тегін қуған балаға ешкім жетпейді. Өтірік өрге баспайды, өтірікші болғаннан адал жүріп, жарық көріп, өмір сүрген көп артық» - деген

екен. Бұл өсиет сөздерден ақыл-парасат, өтірік айтпау, атаның атын былғамау туралы ойлар мен шығарманың өн бойынан ұлы даланың байтақтығын, әдемілігін көреміз, бұл әр түріктің бойында осы далада туғаны үшін мақтаныш сезімін тудырса керек.

Әл-Фараби өзінің «Азаматтық саясат», «Поэзия өнері туралы», «Бақытқа жол сілтеме», «Риторика», «Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері» атты трактаттарында этикалық, эстетикалық мәселелерімен бірге көркемдік, сұлулық, мейірбандық, білім категорияларының бетін ашып, олардың негізгісін дәлелдеп берген.

Ақын-жыраулар халыққа өнегелі сөздерімен ықпал етіп, оларды іргелі ел, берекелі жұрт болуға шақырды. Жыраулар жаугершілік заманда хандар мен бектердің ақылгөй кеңесшісі болып, жорықтарға бірге аттанды, ру тайпаларға басшылық етті, сұрапыл қанды майдан көріністерін жырға қосты, ерлікті мадақтады, шейіт болған батырларды жоқтап, ел қайғысын бөлісті. Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі халықтың береке бірлігін, Отанға адалдығын сақтау, намысты қолдан бермеу, өз Отанын жаудан аянбай қорғау- ат жалын тартып мінуге жарайтын қазақ баласының қасиетті борышы екендігін Шалкиіз, Ақтамберді, Бұқар жырау, Шал ақынның өлең-жырларынан көре аламыз.

Бұқар жырау:

Ер жігітке жарасар
Қолына алған найзасы,
Би жігітке жарасар
Халқына тиген пайдасы – деген екен.

Ал Ақтамберді жырау болса:

Жауға шықтым ту байлап,
Шепті бұздым айғайлап.
Дұшпаннан көрген қорлыққа,
Жалынды жүрек қан қайнап,
Ел –жұртынды қорғайлап,
Өлімге жүрміз бас байлап – деген жыр

жолдарымен халықты батырлыққа, батылдыққа шақырған.

Қазақтың айбынды ақындарының бірі Махамбет Өтемісұлы қазақ шаруаларын бостандық үшін күреске шақырып, қара халықты бақытқа жеткізуді армандап өткен. Ол өзінің үзенгілес серігі Исатай мен халықтың ерлігін, олардың адамгершілік қасиеттерін жыр етті [1, 46].

Өз халқына, ұлтына деген патриоттық сезімді қазақ ағартушылары Ш.Уалиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев шығармаларынан да көруге болады. Қазақ тарихын зерделеу барысында олардың табиғаты, әлеуметтік жағдайына, тұрмыс-тіршілігіне байланысты патриот халық екенін айқын аңғаруға болады. Бұны қазақтың тұңғыш ғалымдарының бірі Ш.Уалиханов жақсы зерттеген және өзінің патриоттық сезімін: «Менің патриоттық сезімім ірбіт сандығындай (матрешка сияқты бір сандықтың ішінде бір сандық, оның ішінде тағы бір сандық) мен ең алдымен өз отбасымды, туған –туыстарымды қадірлеймін, одан соң ауыл аймақ, ел –жұртым, руластарымды, одан соң халқымды, одан соң Сібір орыстары, Ресей жұртын қадірлеймін», - деген екен. Бұл тұжырымнан патриотизм отбасынан бастау алып әулет, тумаластарға деген сүйіспеншіліктен барып халыққа деген махаббат және сол кездегі алдыңғы қатарлы елдердің бірі Ресейді атап көрсетуі де патриотизмнің халықаралық мәдени қатынастардың да негізі екенін көрсетеді.

Қазақта ең алғаш қазақ балалары үшін халық мұрасына, салт-дәстүріне, ерлік адамгершілік тәрбиесіне негіздей отырып, оқулық жазған Ы.Алтынсарин болды. Ол көшпенді елдің баласына ғылым-білім, өнер үйретуді армандады.

А.Құнанбаевтың еңбектерін зерделеп қарайтын болсақ, жастарды ерлік рухта, патриотизмге баулып, намысын, ар-ожданын, адамгершілік қасиеттерін тудыратын жыр жолдарын кездестіреміз. Оның «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» деген сөзі, барша жұртшылықты жауласу, күш көрсету дегенді білместен, тек тату-тәтті өмір сүруге шақырады.

Қарап отырсақ, қай кезде болмасын халық игілігі үшін еңбек еткен ағартушылардың, ақын-жыраулардың барлығының мақсат-мүддесі қазақ халқын тек бірлікке, ынтымаққа шақыру, ешкіммен жауласпау, оқу білімге уағыздау, адамгершілікті, адал шыншыл болуға, өз Отанын сүйуге, отаншылдық, отансүйгіштік қасиеттерді әр адамның бойына дарытуға ұмтылған. Бұл бүгінде Қазақстанның, Елбасымыз Н.Назарбаевтың «әр этностың ұлттық сезімін сыйлап, бірде-бір ұлтпен қарама-қайшылық туғызбау» деген бағытымен үндесіп жатыр.

Отанға деген сүйіспеншілік, ұлтына деген ыстық сезімді Алашорда қайраткерлері А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, С.Торайғыров, Т.Рысқұлов, Ө.Бөкейханов, М.Шоқай т.б. еңбектерінен де кездестіреміз. А.Байтұрсынов:

-Қазағым елім!
Қайқайып белің,
Сынауға тұр таянып.
Талауда малың,
Қамауда жаның,
Аш көзіңді оянып... -десе,

М. Дулатов:

«Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты» -дейді.

Ал С. Торайғыров:

Қараңғы қазақ көгіне
Өрмелеп шығып күн болам!
Қараңғылықтың кегіне,
Күн болмағанда кім болам?- деп,

жастарды өнер-білім алып, жарыққа талпыну Отанға пайдалы азамат болу екендігін сан қайталап еске салады. Алаштың осы біртуар ұлдарының бұратана халық болмаймыз, өз алдымызға тәуелсіз ел боламыз деген қазақ елі, қазақ жастарына қалдырған өсиеттері өз иесіне енді-енді ғана жетіп жатыр. Сонымен қатар, қай заманда болсын адамзат алдында тұрған ұлы мұрат-міндеттердің ең бастысы өзінің ісін, өмірін жалғастыратын салауатты, саналы ұрпақ тәрбиелеу. Ұрпақ тәрбиесін келешек қоғам қамын ойлау тұрғысынан қарастырып, М.Дулатов «бастауыш мектепте алған тәрбиенің әсері күшті, сіңімді болуы қай халықтың мектебінде болса да, оқу кітапшасы ана тілінде өз ұлтының тұрмысынан һәм табиғатынан жазылып, баяндап оқытуды, осылай біліп баяндап оқытқанда, жас баланың ойына, қанына, сүйегіне керекті мағлұмат алып шығады», - деген болатын. Жас ұрпақты ұлттық бірлікке, Отанын, елін, жерін сүйуге, ұлттық тәуелсіз мемлекетті нығайтуға өз үлесін қосуға тәрбиелеуде көркем шығарманың маңызы зор. Көркем шығармаларда отансүйгіштік сезімді ардақтап, батырлық ерлікті мадақтаған, ақылдылық, парасатылық, достық тірзді адамгершілік игі қасиеттер дәріптелген. Бұл тақырыпта әңгіме, ертегі өлең, жырлар туғанын, оларда халықтың батырлық, ерлік істерді және оны жасаушыларды ардақтағанын білуге болады.

Қазақ совет энциклопедиясында «патриотизм» - дегеніміз (грек patriotes-отандас, patrio - Отан, туған жер) отанға деген сүйіспеншілік. Бойындағы күш қуаты мен білімін Отан игілігі мен мүддесіне жұмсау, туған жерін, ана тілін, елдің әдет-ғұрпы мен дәстүрін құрмет тұту сияқты патриотизм элементтері ерте заманнан қалыптаса бастайды, - деп көрсеткен.

Үлкен совет энциклопедиясында «социалистік қоғам азаматының патриотизмі өз Отанына, бүкіл социалистік елдер ынтымақтастығына берілгендік пен адалдықтан тұрады» - делінген.

Педагогикалық сөздікте «...патриотизм өз халқына, Отанға деген сүйіспеншілік ...пролетарлық интернационализммен берік байланысқан» - деп көрсетілген [2, 25].

Ю.К.Бабанскийдің «Педагогика оқулығында «патриотизм ...(грек тілінен аударғанда –Отан) әдетте Отанға сүйіспеншілік деп аталатын, нақты бір әрекет бейнесінде және қоғамдық сезімдердің күрделі жиынтығында көрініс беретін, балаларының Отан –Анаға деген көзқарасын сипаттайтын қоғамдық және адамгершілік принцип», - деп көрсетілген.

Қазақ халқының батыр ұлы Бауыржан Момышұлының өнегелі өмірі бір төбе. Жазушының көптеген еңбектерінің ішінен «Соғыс психологиясы» атты шығармасын ерекше атап өтеміз. Өйткені, мұнда патриотизм және оған тәрбиелеу халқында өрелі пікірлер бар. Ол патриотизм туралы айтудан бұрын оның келіп шығу тегіне үңіледі, ұлттық мақтаныш дегеніміз «белгілі бір ұлт адамының жеке мақтаныш сезімі, ...өз ұлтын сыйламаса және оны мақтан тұтпаса, ол барып тұрған арамза, «Отансыз қаңғыбас» дей келе ұлттық рух тамаша қасиеттерге ие, адамдар ғана Отандастарының алдындағы өз халқының және ең алдымен халықтардың бауырластығы алдындағы өз борышын терең де жоғары сезінеді. Адамның жеке психологиясының әскери қызметтегі маңызын аша келіп, Б.Момышұлы: «патриотизм – Отанға деген сүйіспеншілік. Жеке адамның аман саулығы, қоғамдық, мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын, өзінің мемлекетке тәуелді екендігін сезіну, мемлекетті нығайту дегеніміз жеке адамды күшейту екенін мойындау; қысқасын айқанда, патриотизм дегеніміз мемлекет деген ұғымды оны жеке адамның барлық жағынан өткені мен бүгінгі күнімен және болашағымен қарым-қатынасын біріктіреді», - деп терең, жан-жақты анықтама берген. Қаһарман жазушы біз іздеп отырған «ұлттық патриотизм», «қазақстандық патриотизм» ұғымдарына философиялық анықтама беруге ұмтылған. Ол «ұлттық патриотизм – бұл ұлттың ішіндегі жеке адамның асыл белгісі мен қасиеті - өз халқына деген сүйіспеншілігі, өз халқымен қан жағынан да және шыққан тегі, территориясы, тілі, тұрмыс-тіршілігі, мінез-құлқы, психологиялық және этнографиялық ерекшеліктері, қалыптасқан тарихи дәстүрлері жағынан да әбден айқын, әрі дербес басқа қасиеттері және ерекшеліктерімен де байланысты» [3, 126].

Бақытжан Момышұлы патриоттық сезім «адамдарға генетика арқылы беріліп, ойына мықтап орнығады. Алайда оған күтім мен қамқорлық, ұдайы шыңдап отыратын тәлімгерлік те қажет», - дейді. Ол ерлік, рух, ұлттық намыс арасындағы тығыз байланысты: «меніңше, ұлттық намыс болмаса, ұлт батырлары да болмайды. Сонымен қатар ол, ең алдымен, елінің патриоты атанбаса, батыры да емес. Демек, ұлтына деген құрмет патриотизмнің ажырамас бөлігі. Отаны мен халқына деген сүйіспеншілік жоқ жерде патриотизм тұмайды. Егер тура мағынада айтсам, патриотизм – адамды өзінің арғы тегімен жалғастырып жататын арқауы мықты қасиетті жіп», - деп белгілейді. Осыған орай, «Қазақстандық патриотизм» деген ұғымды профессор А.Құсайынов: «Қазақ елін шексіз сүйе деп түсінемін», - дей келе, «Отан сүйе» сезімі- халқының келешегі үшін күресумен, ол үшін аянбай еңбек етумен етене қабысып жатқан сезім, Қазақстанның келешегі үшін ақ жүрек, адал ниетпен қандай салада болмасын өз шама-шарқы келгенше аянбай еңбек ету мен Қазақстандық патриотизмнің бүгінгі шынайы көрінісі дер едім», - дейді [4, 56].

Егемен ел жағдайында жастарды отансүйгіштіке тәрбиелеу, олардың елін-жерін сүйетін, ана-тілін ардақтайтын, ұлтын пір тұтатын азамат болып өсуін қамтамасыз ету бүгінгі мектептің басты мақсаты деуге болады.

Біздіңше патриотизм – ол өзінің туған жеріне, ана тіліне, мемлекетке деген сүйіспеншілік сезімі, сол мемлекеттің, Отанының гүлденуіне, өсіп өркендеуіне өз үлесін қосу, қызмет ету.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нұрғалиев Р.Н., Ақмамбетов Ғ.Ғ., Әбдилдин Ж.М., т.б. Философиялық сөздік. Алматы, 1996ж. - 525 б.
2. Педагогикалық энциклопедиялық сөздік. - Алматы, 1986 ж. 291-б.
3. Аймауытов Ж. Психология, - Алматы: Рауан. 1995. - 312 б.
4. Сейталиев Қ. Педагогика тарихы, - Алматы: Білім, 2008. - 416 б.

УДК 378.18

І.М. Розакова, Г.К. Тлеуова

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің колледжі

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ПӘНДЕРДЕ ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ

В статье рассматриваются вопросы использования новых инновационных технологий в обучении социально-гуманитарным дисциплинам. Анализируются различные методы преподавания. Использование новых технологий расширяет возможности демократизации и гуманизации учебно-воспитательного процесса.

Using et innovational technologies in teaching social- humanitarian disciplines are observed in the article. Pifferent methods of teaching are analyzed. The usage of new technology expend the possibilities of democratization and humanization of teaching upbringing process.

Қазақстан Республикасының “Білім туралы” заңында “Білім беру жүйесінің басты міндеті-ұлттық және жалпы адамзаттың құндылықтары мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруда кәсіби шындауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; білім алуда жаңа технологияларды енгізу; білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу” делінген. Бұл міндеттерді шешу үшін педагогикалық ұжымдардың ізденісі арқылы барлық жаңалықтар мен қайта құру өзгерістерге батыл жол ашатындай тәжірибеге, жаңа қарым-қатынасқа өту қажеттілігі туындайды. Сондықтан, әрбір оқытушы өз іс-әрекетінде қажетті өзгерістерді, әртүрлі тәжірибелер жинауды мағлұматтарды, жаңа әдіс-тәсілдерді дер кезінде қабылдап, дұрыс пайдалана бітуі керек.

Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында: «Жоғары білімді дамытудың негізгі үрдісі мамандар даярлау сапасын арттыру, қарқынды ғылыми зерттеу қызметімен ықпалдастырылған инновациялық білімді дамыту, білім беру мен ақпараттық технологияларды жетілдіру болады» деп атап көрсетілген.[1] Бұл бүгінгі таңда білім беру саласында білім мазмұнын жаңаша мазмұнмен тереңдету негізінде кәсіби мамандар даярлаудағы негізі мәселелердің бірі. Аталған мәселелерді дұрыс шешу болашақ маманның орта кәсіптік оқу орындарындағы кәсіби сапалы білім алуынан туындайды. Сондықтан да, болашақ маманды кәсіби даярлауда жаңа педагогикалық инновациялық технологияларды қолдану – орта кәсіптік оқу орындарында әрбір оқытушыға қойылатын негізгі талаптардың бірі.

Инновациялық технологиялар білімгерлердің кәсіби-шығармашылық қабілетін, дүниетанымын, танымдық белсенділігін дамытуға бағытталған. Ал инновациялық технологиялардың мақсаты мен мазмұндық сипаттамасын жетік меңгерген оқытушы бәсекеге қабілетті, білімді, білікті мамандарды даярлай отырып, олардың жеке тұлғалық

кадір-қасиетін қалыптастырып, өз пәнінің қоғам талабына сай дамуы мен бағалануына қол жеткізеді.

Заманның қарқынды дамуына байланысты білім беру жүйесінің алдында жаңа міндеттер жіктеліп отыр. Ол-осы жаңа әдіс-тәсілдер арқылы берілетін білімді игеретін білімгер тұлғасын қалыптастыру. Оларды дайындау үшін бүгінгі бар дидактикалық мүмкіндіктерді, жаңашыл әдіс-тәсілдерді, идеяларды мүмкіндігінше кеңінен пайдаланған дұрыс.

Ең алдымен “технология” терминіне түсінік беріп алайық. “Технология” гректің “techno”-өнер, шеберлік бірліктің және “logos”-ғылым сөзінен шыққан екен. Ендеше технология-бұл: “Белгілі бір өнімді шығарғанда, соны шығару мен өндеудің жағдайларын, қасиетін, түрін, формасын өзгерту шеберлігі мен біліктілік өнерінің қоспа бірлігі”. Енді осы терминді біздің білім беру саласына қарай аударатын болсақ, бұл терминнің жаңа үш мазмұны келіп шығады, олар: “педогогикалық технология”, “білім беру технологиясы”, ”оқып, үйрену технологиясы”.[2]

Негізінен, бізге әдебиеттерден: дамыта оқыту технологиясы; модульдік оқыту технологиясы; ірі блоктік оқыту технологиясы; перспективалық-озық оқыту технологиясы; мәселелік оқыту технологиясы; ойын арқылы оқыту технологиясы; оқу материалының сызбалық және белгілік модельдерінің негізінде жеделдетіп оқыту технологиясы; жекелеп оқыту технологиясы; сынып ішіндегі саралап оқыту технологиясы; дебат (ой бөліс) оқыту технологиясы; педагогикалық технологиясы; т.б.

Қазіргі кезде білім беру үрдісінде елуден астам әр түрлі технологиялар пайдаланып жүргендігі туралы ақпарат белгілі.

Оқыту практикасында деңгейлеп оқыту технологиясы үлкен мақсатты көздейді.

- әрбір оқушыға өзінің даму деңгейіне сәйкес келетін оқу материалын меңгеруді қамтамасыз ету;
- оқушының ойлау, елестету есте сақтау дағдысын дамыту;
- оқушының белсенділігін, білім сапасын көтеру;
- әр оқушының дамуын қадағалайтын педагогикалық мониторинг құруға мүмкіндік беру;
- оқушыға ең төменгі деңгейдегі тапсырманы орындап, келесі деңгейге

көшіп, өз қабілетіне сәйкес жоғары деңгейге көтерілуіне толық жағдай жасау т.б.

Деңгейлеп оқыту әдісі біздің колледжде кеңінен қолданып жүрген әдістердің бірі. Оқыту бірнеше деңгейде өткізіледі.

Бірінші оқу деңгейінде оқушы жаңа материалдың тақырыбын түсінуге арналған тапсырмаларды орындайды.

Алгоритмдік деңгейде өткен материалдармен салыстыра отырып, жаңа материалдың өзіндік ерекшелігін тануға жетелейді және өткен материалды еске түсіріп, жаңа тақырыпты тереңірек меңгеруге арналады.

Ізденімдік деңгейде оқушы өзіндік ізденісі арқылы жаңа материалдың қыр-сырын тануға арналған материалды меңгереді. Білімгердің алдына проблемалық мәселе қойылып, оны өздігінен шешуге арналған тапсырмалар беріледі.

Ең жоғары шығармашылық деңгейде білімгер жасампаздық жұмыспен айналысады. Өз бетінше шығармашылықпен айналысады. Қоғамдық пәндерді оқыту барысында деңгейлеп оқыту технологиясы дәріс барысында, жаңа тақырыпты меңгеру барысында кеңінен қолданылады.[3]

М. Жанпейісованың модульдік оқыту технологиясының ерекшеліктеріне тоқталсақ:

- оқыту материалдарын белгілі бір жүйеге келтіріп, тірек-сызба арқылы түсіндіріледі;
- жаңа тақырып бойынша алған білімдерін бекіту, еске түсіру, қайталау және алған білімдерін өмірде қолдана біту дағдылары қалыптасады;
- оқушылардың білімге қызығуы және бірлесе отырып жұмыс жүргізу үрдісінде ұйымшылдығы артады;

- оқушылар бұрыннан алған білімдерін тереңдетуге мүкіндік алады;
 - оқушылар алған, жинақтаған білімдерін қорыта келіп, өз бетімен шығармашылық тұрғыда зерттеу жұмысын жасауға дағдыланады.

Оқытудың әртүрлі инновациялық технологиялары оқу процесіне еніп отыр. Әрбір технология өзіндік жаңа әдіс-тәсілдерінің ерекшеліктеріне қарай оқытушы өз ізденісі арқылы жеке студенттің қабылдау деңгейі мен қабілетіне сәйкес іріктеп пайдаланылады.

Соның бірі Джордж Соростон «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясы. Бұл технологияның тиімділігі біріккен іс-әрекетті ұйымдастыра отырып, студенттердің сын тұрғысынан ойлау мен жазу дағдысын қалыптастыру. «Сын тұрғысынан ойлауды дамыту ол сынау емес, шындалған ой. Білімгер өз ойын сын тұрғысынан ойлап, дәлелдеуге тырысады, ой-өрісін кеңейтеді, еркін ойлай отырып, келе-келе түсіндіргеннен гөрі, ізденімпаздық пен қызығушылық танытып, шығармашылық қабілеттері ұшалады.

«Сын тұрғысынан ойлауды дамыту» - оқушылардың терең ойлау, сынап ойлау деңгейіне жеткізетін шындалған ойлау әрекетін қоғамдық-гуманитарлық пәндерде пайдалану өте тиімді. Бұл бағдарламаның ғылыми негізінде Ж.Пиаже, Д.Дьюй, Л.С. Выготский еңбектері алынған.[4]

Д.Дьюй ілімдері төмендегітерді негізге алады.

- Балаға жоғарыдан қысым көрсетудің орнына оны дамыған тұлға ретінде қалыптастыру.

- Оқытушы білімгерге дайын білім емес, сол білімді өз бетінше оқып-үйрену жолдарын көрсетуі қажет.

- Оқытушы білімгердің бойында ерік пен өзін-өзі басқару дағдыларын қалыптастыру.

- Оқытушы мен білімгер қарым-қатынасы адамгершілікке, гуманизм мен ынтымақтастыққа негізделуі керек.

Сыни тұрғыда ойлау технологиясы қызығушылықты ояту, мағынаны ажырату, ой-толғаныс кезеңдерінен түзіледі.

Қызығушылықты ояту. Үйрену процесі бұрынғы білетін және жаңа білімді ұштастырудан құралады. Үйренуші жаңа ұғымдарды, түсініктерді, өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. Осы кезеңде «миға шабуыл», «топтау», «түртіп алу», «жұпта талқылау», «болжау», «әлемді шарлау» сияқты элементтер қолданылады. Қызығушылықты ояту кезеңінің тағы бір мақсаты- білім алушының белсенділігін арттыру. Білімгер өз білетінін еске түсіреді, қағазға жазады, көшірмесімен бөліседі, топта талқылайды. Осылайша шындалған ойға бірте-бірте қадам жылжиды. Білімгер бұл кезеңде жаңа білім жайлы ақпарат жинап, оны байырғы білімімен ұштастырады.

Мағынаны ажырату. Бұл кезеңде білімгер тақырып бойынша жұмыс істеп, тапсырмалар орындайды. Бұл жерде көмек беретін INSERT жүйесі. Ол бойынша тақырыппен танысу барысында белгілер қойып отырып білімді жүйелейді.

V- білемін	- мен үшін түсініксіз	+ мен үшін жаңа ақпарат	? мені таң қалдырады

INSERT- оқығаннан түсінуге, өз ойына басшылық етуге, ойын білдіруге үйрететін ұтымды құрал.

Ой - толғаныс. Бұл технологияның үшінші кезеңі. Білімгерлер өз ойларын, өздері байқаған ақпаратты өз сөздерімен айта алады. Бұл сатыда білімгерлер әсерлі түрде ой алмастыру, ой түйістіру, қателерін тауып үйренеді. Осы кезеңде тиімді етуге лайықталған «Венн диаграммасы», «Еркін жазу», «Т кестесі», «Эссе» галереяны шарлау сияқты технологиялар қолдану өте тиімді. Сыни тұрғыда ойлау технологиясы 60 жуық әдіс-тәсілдерден тұрады.

Оның әрқайсысын болса да қоғамдық пәндерді оқыту барысында тиімді пайдалануға болады. Сын тұрғыда ойлау технологиясын пайдаланып өткізген сабақтар дәстүрлі сабақтарға қарағанда оң өзгерістер береді, білімгерлердің пәнге қызығушылығын оятады, білім сапасын көтереді.[5]

Қоғамдық пәндерді оқыту барысында кеңінен қолданылатыны оқытудың интерактивті әдістері. Соның ішінде: топтық жұмыс, ой шабуылы, рөлдік ойын, сарапшы топтардың пікірталасы, жоба жасау, сұхбат, интерактивті тақта, презентация, слайдтар, әртүрлі көмекші құралдар т.б. Міне бұл әдістерді қолданғанда білімгерлер мейлінше белсенділік танытады, сол себептен әдістер де интерактивті болып табылады. Егер де сабақ үстінде білімгерлер мен оқытушылардың арасында тығыз қарым-қатынас байқалса, онда оқытуды біз интерактивті деп атаймыз. Әдетте, мұндай қатынас білімгерлер әлдебір мәселені талқылап, соның шешімін табуға тырысқан кезде байқалады. Бұл жерде білімгерлердің жауаптарынан гөрі мәселенің шешімін табуға талпынғаны маңыздырақ. Себебі, интерактивті оқытудың басты мақсатының өзі сол білімгерлердің өз бетінше ой қорытып, жауап таратуға үйрету. Білім берудегі интерактивті технология бірін-бірі толықтыратын және барлық оқытушылардың қатысуын қадағалайтын, ұйымдастыратын оқыту технологиясы.

Интерактивті технология әдісімен оқығанда білімгерлердің

- еркін ойлауына мүмкіндік беріледі;
- жан- жақты ізденушілігін арттырады;
- ұжымдық іс-әрекетке тәрбиелейді;
- шығармашылық белсенділігін арттырады;
- ақыл-ойын дамытады;
- тіл байлығын жетілдіреді.

Интерактивті технологияның жеделдетіп дамуына байланысты тақтаның түрлері де, оның типтері күннен күнге даму үстінде.

Жаңа технологияларды меңгеру білімгерді интеллектуалды, кәсіптік адамгершілік, рухани азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үлгісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Сабақта қолданылатын әдістер көмегімен жеке тұлға ретінде жан-жақты дамыған, шығармашылық ойлау білімі менгеріледі. Бұл проблемаларды шешуде жаңа технологиялардың атқаратын орны бөлек. Болашақта өркениетті елдердің жоғары технологиясын меңгерту, дүниежүзілік білім кеңістігіне шығу- бүгінгі күннің мақсаты.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасында 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы, Астана, 2004.
- 2 Нұрахметова Н.Н. «Оқыту технологиялары», 2005 .
- 3 Битибаева К.О. Эффективные методы обучения. Алматы, 1997.
- 4 Сын тұрғысынан ойлау арқылы оқуды, жазуды дамыту технологиясының әдістемесі, Алматы, 2004 ж.
- 5 Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технология. Алматы, 2003.

УДК 614.1

М.А. Сыдыкбекова

К.п.н., психолог МЦЗ «ДОС», г. Талдықорган

ОПЫТ РАБОТЫ МОЛОДЕЖНЫХ ЦЕНТРОВ ЗДОРОВЬЯ В КАЗАХСТАНЕ

Жастар арасында салауатты өмір салтын насихаттау жұмысын атқаруда жастар денсаулығын сақтау орталықтардың атқаратын рөлі жан-жақты талданған. Бұл мәселені шешу жолында аса маңызды саты болып табылатыны туралы айтылған. Және де, қоғамның барлық күшін жастар арасында салауатты өмір салтын насихаттау жұмысына бағыттауды, барлық әлеуметтік-экономикалық салалармен тығыз байланыстырып жүргізген жөн деп есептейді автор.

This article takes a close look at the activities of youth centers, their further development and improvement, use of effective methods to preserve psychological and reproductive health of teenagers (sexual harassment, unplanned pregnancy, STD, and HIV).

Казахстан, созидавая свою государственную независимость, утверждает себя демократическим, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы. Однако сегодня в обществе сложилась противоречивая ситуация, ухудшились демографические показатели, снизились рождаемость, естественный прирост населения, возрос уровень заболеваемости и смертности. Особую тревогу вызывает здоровье подростков и молодежи. Более 2 млн. детей и подростков состоят на диспансерном учете по поводу хронических заболеваний. Основная причина ухудшения состояния здоровья молодежи - это резкое снижение морально-духовного состояния подростков и молодежи, низкая санитарная культура, отсутствие элементарных гигиенических навыков и безответственное отношение к своему здоровью.

Статистические данные 2009-2011г.г. Национального Центра формирования здорового образа жизни показывают, что в Казахстане 40% подростков курят, 30% употребляют алкоголь, 17 процентов употребляют наркотические вещества, 41% вступают в ранние половые контакты, в десятки, раз возросло количество родов и аборт, венерических заболеваний и ВИЧ инфекций. Возросло число детей и подростков групп высокого медико-социального и биологического риска. Хотелось отметить, что неустойчивая психика, незнание многих бытовых вопросов, медленная адаптация к меняющимся социально-экономическим условиям, проблемы в сексуальных отношениях, отсутствие опыта поведения в конфликтных ситуациях – все эти факторы, способствуют к развитию внутреннего конфликта, эмоциональных срывов и неадекватного поведения у подростков и молодежи. Именно в этом возрасте влияние неблагоприятных факторов внешней и окружающей среды влечет за собой особенно неблагоприятные последствия – ранние аборты, бесплодие, половые инфекции.

В Казахстане к настоящему моменту во всех областных центрах открыты центры медико-психологической службы, которые оказывают медицинскую, психологическую и социальную помощь подросткам и молодым людям. Созданная система качественных и доброжелательных медико-психолого-социальных услуг для подростков и молодежи стали важнейшим шагом к осуществлению приоритетов и задач, определенных Правительством РК для защиты подрастающего поколения, а именно:

- Укрепление здоровья и благополучия детей и подростков;
- Профилактика нежелательной беременности в подростковом возрасте и оказание адекватной поддержки несовершеннолетним матерям;
- Профилактика и контроль ВИЧ и СПИДа и ИППП среди подростков;
- Профилактика злоупотребления психоактивными веществами;
- Предотвращение злоупотреблений в отношении сверстников и проявлений насилия среди подростков.

В 2004 году при поддержке Детского фонда ООН была впервые создана в г. Астане медико-психологическая служба "Молодежный центр здоровья «Демеу». В течение шести лет работы молодежного центра здоровья был накоплен большой и значительный опыт работы с подростками и молодежью, он стал своего рода «ресурсным центром» для центров, открывающихся в других городах Казахстана. 19 октября 2006 года Министерство здравоохранения издает приказ № 491 «О внедрении услуг дружественных молодежи». В данном приказе указано, что в 16 областных центрах открываются Молодежные центры здоровья, которые должны оказывать консультативную, лечебно-профилактическую помощь подросткам и молодежи. Основными задачами и целями МЦЗ предусматривается:

- Консультирование по вопросам планирования семьи; ознакомление подростков и молодежи с современными средствами и методами контрацепции, показаниями и противопоказаниями к их применению, консультирование и динамичное наблюдение за пациентами, особенно в случаях возникновения побочных эффектов и осложнений на фоне использования средств контрацепции.

- Консультирование по всем вопросам полового созревания, безопасных сексуальных отношений, предупреждение нежелательной беременности, ИППП, ВИЧ – инфекции.

- Медико-психологическое консультирование подростков по проблемам общего психического здоровья, сексуальных отношений в подростковом возрасте; медико-психологическая коррекция нарушений всех видов поведения подростков; проведение индивидуальных и групповых психологических тренингов с подростками и молодежи

- Лечебно-диагностическая деятельность осуществляется путем организации индивидуальных приемов подростков, обращающихся в МЦЗ самостоятельно или по направлению специалистов других ЛПО. Все лечебно-диагностические мероприятия с подростками проводятся в строгом соответствии с законодательством Республики Казахстан.

Молодежные центры здоровья осуществляют свою деятельность в социальном и учебно-методическом направлении:

- Оказывают помощь подросткам и молодежи которые оказались в трудной кризисной ситуации, касающейся их репродуктивного здоровья (сексуальное насилие, нежелательная беременность, ИППП, ВИЧ – инфекция и т.д.).

- Взаимодействует с социальными педагогами и психологами образовательных организаций.

- Сотрудничают с психолого-педагогическими, медико-социальными центрами и органами социальной защиты.

- Проводят семинары, тренинги, конференции, круглые столы, встречи, индивидуальные консультации для родителей подростков, педагогов, социальных работников, медицинского персонала и психологов образовательных и лечебно-диагностических организаций города и регионов.

- Активно сотрудничают и привлекают к совместной работе волонтеров, а также представителей молодежных и общественных организаций, социальных служб,

средства массовой информации по профилактике здорового образа жизни среди подростков и молодежи;

- Готовят информационные и методические материалы для населения, специалистов ЛПО, работников образовательных учреждений.

В своей деятельности МЦЗ используют эффективные технологии, направленные на сохранение здоровья, снижение рискованного поведения среди подростков, социальное сопровождение и защиту их прав на основе принципов доброжелательности, доступности, добровольности, доверия и конфиденциальности.

Важным направлением работы специалистов МЦЗ является оказание помощи подросткам и молодежи оказавшиеся в трудной жизненной ситуации. За эти годы тем или иным вопросам к специалистам обратились десятки тысяч абонентов. В центре действует телефон доверия, куда могут позвонить подростки которые оказались в сложной психологической ситуации. Повод обращения подростков и молодежи в центр это развод родителей, детско-родительские отношения, нежелательная беременность, плохие взаимоотношения со сверстниками и учителями, контрацепция, ИППП, ВИЧ-инфекции.

Молодежные центры здоровья за свой короткий опыт работы показали себя только с хорошей стороны. Для повышения качества жизни, сохранения и восстановления трудоспособности и активного долголетия среди подрастающего поколения необходимо продолжить развитие и усовершенствования в данном направлении, а именно:

1. Разработать проект «О медико-психолого-социальной работе с несовершеннолетними детьми и подростками»;

2. Модернизировать систему подготовки кадров Молодежных центров здоровья, которые будут владеть методиками предупреждения и коррекции в поведении, а также учет возрастных особенностей заболеваемости и развития, проводить консультации по формированию здорового образа у подростков и молодежи;

3. Обеспечить научно-методической литературой Молодежные центры здоровья, где даны подробные рекомендации по оказанию медико-психологической помощи подросткам и молодежи;

4. Развивать волонтерские движения среди молодежи по здоровому образу жизни;

5. Развивать и усовершенствовать систему профилактики, создать комплекс мероприятий, направленных на формирование у молодежи стойких взглядов на здоровый образ жизни и твердое неприятие к пагубным привычкам;

6. Ежегодно проводить молодежные форумы, конкурсы - агитбригад и теледебаты по здоровому образу жизни;

7. Привлекать молодежь к движению здорового образа жизни: «Здоровая молодежь - здоровое поколение»;

8. Создать в районных центрах медико-психологические службы.

Таким образом, развитие и усовершенствование системы Молодежных центров здоровья в Казахстане помогут искоренить в обществе все негативные сложившиеся ситуации, а также пропагандировать и проводить профилактические мероприятия по охране репродуктивного здоровья, соматического и психологического здоровья подрастающего поколения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Организация молодежных центров здоровья в Казахстане. Методические рекомендации / К.А.Тулбаев, Ш.Е. Коржаубаева, Д.К.Рахимбекова, Э.М. Шакаралиева. Алматы. – 2009. - 50с.

2. Приказ Мз РК от 19 октября 2006г № 491 «О внедрении услуг, дружественных к молодежи»;
3. Проблемы подросткового возраста (избранные главы) /Под редакцией А.А.Баранова, Л.А. Щеплягиной. – М., РАМН, Союз педиатров России, Центр информации и обучения, 2003.- 408.
4. Оказание медико-психологической помощи детям и подросткам в педиатрических амбулаторно-поликлинических учреждениях: Пособие для врачей. – М.: МЗР, 2002.

ИСТОРИЯ, ЭТНОЛОГИЯ, АРХЕОЛОГИЯ

УДК 355/359 (574)

Б.Ш. Шаяхметов, М.С. Қанғалаков

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы

ҚАЗАҚТЫҢ ӘСКЕРИ ӨНЕРІ

Статья посвящена истории развития военного искусства казахского народа. Приводятся исторические данные о структуре военных формирований, тактике ведения боя. Излагаются военное обмундирование и вооружение воина.

Developing military art of Kazakh citizens. About the tactics of leading attacks and using different kinds of arms in attack.

Қазақ хандығының құрылуы және нығаюы XV- XVII ғ.ғ. кезеңінде болды. Ал Қазақ хандығының Қазақстан жерінде пайда болуы XIV-XV ғғ. Осы кезде қазақ ханының әскери күші күшейе түсті. Мұхаммед Хайдар Дулатидың жазбасы бойынша Қасым хан тұсында атты әскер саны 300 мың болған. Қазақ хандығында әскери адамдар қарудың 5 түрін қолданған (найза, садақ, қылыш, сауыт-сайман, қалқан). Қазақ хандығында тұрақты әскерлер төленгіттер болған. Төленгіттер ханның жасағы болған. Олар жүздіктер, мыңдықтар т.б болып бөлінген. Қазақ хандығының тұрақты әскерлері болмаған. Соғыс кезінде руларына әскерлер жинаған. Соғыс біткен соң әскер тайпаларға тарап кетеді. 1643 ж. Орбұлақ түбінде Жәңгер хан 600 жанкешті атты әскерін шығарып, Жонғарлардың 70 мың әскерін Самарқан билеушісі Жалаңтөстің 20 мың әскерімен бірігіп тас-талқанын шығарды.

Біздің халқымыз үш мың жылдан аса тарихы мен мәдениеті бар халық. X ғасырда – сақтар (скиф) б.з.д.), IV ғасырда – ғұндар (хундар). Біздің заманымыздағы V-VI ғасырда түріктер деген атпен енген бүгінгі қазақтар – сақтардың, ғұндардың, түріктердің, қыпшақтардың даңқты әскери-тарихының төл мұрагері. Қазақ халқының әскери тарихының кезеңдеріне тоқталсақ:

Бірінші кезеңі – сақтардың (б.з.д.) 529 жылы парсы патшасы Кирді жеңуі, (б.з.д.) 512 жылы Дарийдің талқандауы, (б.з.д.) 330-328 жылы А.Македонскийдің әскеріне мықтап тойтарыс беруі.

Екінші кезеңі – ғұндар империясы Н.А.Аристовтың айтуы бойынша, ғұндар тайпасына қыпшақ, қаңлы, үйсіндер және Жетісудан ығысқан сақтар жатады екен. Қытай қорғаны ғұндардан қорғану үшін бірнеше жеңілістерден соң (б.з.д.) 207 жылы салына бастағаны тарихтан мәлім. Еуропаға жеткен ғұндар патшасы Атилланың 451 жылы Римге шабуылынан кейін көп ұзамай Рим империясының құлауы ғұндардың әскери өнердегі қуаттылығын көрсетеді.

Үшінші кезеңі – Түріктер империясы. VI-VIII ғасыр Күлтегіннің ескерткіші арқылы өздерінің ата-бабасы Бумын Қаған, Истеми Қаған туралы мағлұматтар береді.

Төртінші кезеңі – Шыңғыс хан империясының құрамындағы қазақ тайпа, руларының соғыс өнерлері туралы қытай тарихшысы Юань-Шидің айтуы бойынша: Қолбасы Сүбедей 1224 жылы Руске жасаған жорықтан қайтқан соң, меркіттер, наймандар, керейлер, қаңлылар, қыпшақтардан ерекше корпус құруды ұсынған, Шыңғыс хан мұны мақұлдаған.

Бесінші кезеңі – Қазақ хандарының XV ғасырда құрылуы, Керей, Жәнібектің қазақ мемлекетін қалыптастыруы, XVI – XVII ғасырдағы қазақ-жонғар соғысы, жонғарлармен соғыстағы жеңістерге жеткізген әскери-өнердің жетістіктері.

Қазақтың әскери құрылымы, түрлері

Көшпелілердің әскери-ұйымдастыру құрылымдары аңшылық ұжымдық негізінде, тәжірибе жинақтау арқылы құрылған. Мұны тарихшылар мен зерттеушілер әскери құрылымдар қаумалап, аң аулаудан бастау алып, мәдени-шаруашылық топтасу арқылы басшы, аңшы, жинаушы негізінде құрылғанын жазады. Өйткені көшпелілер аңшылық (орманшы көшпелілер), малшылықпен (далалық көшпелілер) айналысып, негізгі асы - ет болды. Сондықтан аңшылық ұжымдық қоғамға әлеуметтік-экономикалық қажеттілік арқылы, соның әсерінен көшпелілердің әскери өнерінің қалыптасуына әсер етті. Яғни, қаумалап аң аулау көшпелілер қоғамында әскери-әлеуметтік шаруашылық аңшылық-институты бола отырып, әскери жүйелер қалыптасты. Сөзіміз дәлелді болу үшін төмендегідей мысалдар келтірейік:

1. Аңшылыққа көп адам қатысады.

2. Аңшылықтың қағидасы - негізден әскери негізге ауысуға мүмкіндік береді. Аңшының мақсаты – басып алу, тірі жібермеу, көзін жою. Осы аңшылық ұжымдық – ұйымдастыру формасы ХХ ғасырдың 20-жылдарына дейін сақталған. Мысалы, буряттардың аңшылық тобының түрлері: зәкәтә ба - 300 адам, хайдак - 300-ге дейін, хушууго аба - 500 адам, галшата аба - 1000 адамдай қатысқан. Осы сөздердің ішіндегі «аба» сөзі – қаумалау, ескі түрікше «аңшылық» деген мағынаны береді. [Қазақстан тарихы (V-XV ғғ.) 1995ж.]

Мұның иерархиялық сатысы:

1. Негізгі жалпы қатысушы аңшылар – абынзон деп атайды, бұл 20 адамнан құрылған екі топ. Басшысын «малағай» деп атайды.

2. Аң аулау шекарасымен аңшылардың ара қашықтықты қадағалаушы «захул» болады.

3. «Газдарша» он, сол қапталдардың командирі (Гар-бар-яша).

4. «Топша» аңшылық жүйені бағыттаушы жүйенің командирі.

5. «Галша» - аңшылықтың басшысы.

Дәл осылай топтасып ұйымдасу арқылы қаумалап аң аулау арқылы алдын ала басшылық ұйымдастыру шараларымен нәтижеге жетіп отырған. Көшпелілер сияқты қазақтар да осы негізде әскери қоғамы мен өнері, әскери құрылымдарының түрлері қалыптасқан:

10000 – Түменбасы

1000 – Мыңбасы

100 – Жүзбасы

10 – Онбасы

Мұндай әскери құрылымдар көктүріктер заманынан бастау алады. Бұл құрылымды көшпелілердің барлығы қолданды десе де болады. Оған көптеп мысал келтіруге болады. Шыңғыс ханның, Әмір-Темірдің әскерінде құрылымдар да осындай болып келеді. Соғыс ісінің нағыз мамандары қазақ батырлары болған. Батырлық әскери институттың негізгі бағыттаушысы болып табылды. Сондықтан батыр, билердің көзқарастарымен хан санасып отырған. Тәуке ханның оң қолы найманның Садыр руынан шыққан Алдияр батыр болған. Батырлар ханның әскери және саяси кеңесшілерінің міндетін атқарды.

Қазақтың әскери тактикасы

Көшпенділердің әскери тактикасының негізгі қағидасының бірі - тұтқиылдан шешімді шабуылға шығу. Бұл шабуылды негізінде түнде немесе таң ата қарсыластың күтпеген уақытында жасаған. «Казахи старались нападать на противника ночью или на рассвете, т.е. в такое время, когда они не ожидали атаки» (Н.Рязанов, 1924 жыл). Бұл шабуыл сақтар заманында «тұлғама» (айналдыра қоршау, қарату), жоңғарлармен соғыс кезінде «Ай қорған» және «Қоян қашпы» деп аталды. Мұндай ұсақ шабуылдар жау әскерлерін үнемі үрейлендіріп отырған және өздері ұстатпай тез арада ұрыс даласынан кетіп қалатын. Г.Семенюк: «Возможно поэтому казахи-кочевники наиболее эффективно действовали хорошо организованными отрядами. Особенностью казахской военной тактики были быстрота и внезапность атаки, стремительный, короткий бой» деп сипаттайды.

Қазақтар ұрысқа шыққанда күндіз - түні өздері арнайы парольдар қолданған, аңның, құстың дыбыстарын салған. Түнде арнайы төбелерге от жағу арқылы жау туралы хабар таратқан. Отты көрген адам ауылға хабарлап, ауыл тез қауіпсіз жерге көшкен, оны қазақтар «ұран от» деп атаған.

Сонымен қатар, тактика-психикалық әдістерге айқай, шудан басқа жаудың мысын басатын және рухтандыру мақсатында әр батырдың айқайлап қолданатын, күш алатын ұраны болған. Мысалы, қыпшақтар «Ойбос» (Қобыланды ұрпағы), наймандар «Қаптағаш», Абылай хан (Әбілмәнсұр) Абылай бабасын ұран еткен. Қазақта жау басқанда, қауіп төнген кезде әскерін көтеретін дабылдары болған. Соның ішінде ең көп қолданатыны «Аттан» дабылы.

«Крик «Ат-тан» - дейді Фон Герн, - действует на казаха магически. Всякий казах считает себя обязанным немедленно схватить оружие, какое попадает под руку, сесть на коня, всегда находящегося около юрты, и скакать по направлению крика...».

Түркі-моңғолдық сенім-нанымдар бойынша «ту» әскери рухты көтеретін әскердің сақтаушысы саналған. Сондықтан қазақтарда рухты көтеру мақсатында Тудың (байрақтың) ролі күшті, күш беруші болған. Жоңғар-қазақ соғысы кезінде Абылай ханның Туын Олжабай батыр ұстаған. Бұл жөнінде

Түріктер асарлап аулаған

Жауды қоршап, иіріп жаулаған.

Ту етіп бөрілі байрақ көтерген

«Бөрі басы ұраным – бөрілі менің байрағым», – деп, Сүйінбай жырлаған. Жоғарыда көрсетілген иіріп, қаумалап, қоршау тәсілін қолданған қазақтар көптеген жеңіске жеткен. Мысалы, 1643 жылы қыста Жәңгір хан 600 сарбазын Жоңғар контайшысы Батураның 50000 әскеріне қарсы бағыттаған. Қашып келіп тау ішіне кіргізіп алып, қоршауға түскен жоңғар әскері шығынға ұшырып, қашып құтылған. Бұл тарихи оқиға «Орбұлақ шайқасы» деген атпен белгілі. Осы шайқастан кейін Жәңгір ханды ел Салқам Жәңгір, яғни өткір деген мағынада атап кеткен. Осындай әскери тактикалық әдісті Ұлы Отан соғысы кезінде Б.Момышұлы батальоны қолданған. Ол Матренино станциясы үшін шайқаста неміс-фашистерінің 400 әскерінен өзінің 120 солдаттымен қашып, орманға жасырып, қайта шабуыл жасап жеңіске жеткен (Б.Момышұлы. II том. 159-164 беттер). [История военного искусства под ред. генерал-лейтенант П.А. Жилин, М.: Воениздат, 1986.]

Қазақтың қару-жарағы

Эпостық жырларда «бес қаруын асынып» деген жолдар жиі кездеседі. Сол бес қаруға садақ-жебе, қылыш, найза-айбалға, күрзі (шоқпар) жатады. Бұл қарулар эпостық жырлардан басқа тарихи қазбалардан табылған заттардан белгілі, зерттеушілер мен шетел саяхатшылардың еңбектерімен дәлелденген. Соның ішінде ағылшын Дж.Кэтли қазақтың садағының өлшемі 120-130 см деп суретін салып қалдырған. Мұны сақтардың қазбаларынан табылған садақтың өлшемі нақтылай түседі. Осындай садақтар ғұндарда – 4, ежелгі түріктерде – 7, енисей қырғыздарында, кимақтарда – 4 түрі болғанын ғалым Ю.С.Хуляков айтады.

Жебе – қазақтың оқ-жебелері 4 түрлі болған. Ш.Уәлиханов қазақ жебелерінің ұшы екі, үш, төрт қырлы болатынын айтып, өз еңбектерінде оның суретін салған, екі қырлы аңшылық, төрт қырлы сауыт бұзар деп аталған екен. Осындай 33 жебе (СЭМ) Санкт-Петербургте сақтаулы. Эпостық жырларда кездесетін сұр жебе, көк жебе, сары жебелерді ұрыста қорғаныс киіміне байланысты қолданған. Жебе көбіне қайың, адырна, қамыстан жасалған.

Найза – эпостық жырлардағы қазақтың найзасының 13 түрі бар екен. XIX ғасырдағы найзаның өлшемі 190-195 см болыпты. Найзамен қазақтың ұрыс жүргізу тәсілдерін саяхатшы Т.Аткинсон Хан Кенесарының көтерілісіне қатысқан бір жауынгердің көрсеткен әдіс-тәсілдерін көріп былай дейді: «Имея хороших офицеров, (казахи) киргизы могли бы

составить лучшую кавалерию в мире. Им присущи все качества прославившегося в истории знаменитого полчища Чингис хана».

Қазақ батыры барлық қару жарақтарымен

Балта – эпос жырларында ақ балта, айбалта, ала балта, қара балта, Айыр шот, келте шот, балта шот түрлері кездеседі. Айбалтаның алғашқы үлгілері батыс пен шығыстың басқа елдерінде де кездеседі. Ежелгі Египет заманынан бері белгілі. Айбалтаның алғашқы үлгілері батыс пен шығыстың басқа елдерінде де Қалмақ батыры дес бермей, төртінші болып сайысқа шыққан Жәнібек ересен ерлік көрсетеді. Қалмақ батырының құлантай ұрған айбалтасын денесіне дарытпай, жұлып алып, «олай шаппайды, былай шабады» деп ол алмасын жай түскендей жарқ еткізеді (М. Қозыбаев, Жауды шаптым ту байлап) [1]

Айбалта жаннан шешісіп, басқа балта салысып, Одан жеңіп ала алмай, Күйлеп күрсі алысып, Күшіменен салысып, жайды қолға алысып, күшіген жүнді сұр жебе, кірісіне салысып, екі бөлек тұрысып, мылтық атып ұрысып. [2]

Күрзі – алмас күрзі, ағаш күрзі, тас шокпар, қол шокпарлар болған. Шынжырлы шар байланған шокпар 135 см, Санкт-Петербургте сақтаулы. Мұнан басқа қазақтар қамшы, құрық сойылды да қару ретінде қолданған.

Қылыш семсер – ақ семсер, көк семсер, алдаспан деген түрлері болады. Семсер екі қырлы, тік болып келеді. Ал қылыштар имек болады. Ерекше сұранысқа ие болған түрі парсылықтар «исфахан» деп атайтын, ал қазақтарда «наркескен» деп атайтын түрі-қылыш.

Қалқан – дөңгелектеп ағаштан жасалып, іші киіз, сырты терімен көмкерілген. Қалқанның төрт бұрышты дөңгелек жарты цилиндр тәрізді жүрекше, астауша т.б. түрлерін қолданған. Қазақтарда дөңгелек қалқан кең тараған. Бұларда қалқан көннен, қоладан, ағаштан жасалған [3].

Мылтық – қазақта ату қаруы болмаған, ол тек сырттан алып келінген. Тек қазақ шеберлері өңдеп, жаңаша ыңғайлап өзгертіп отырған. Мылтықтың алғашқы түрлері XV-XVII ғасырларда белгілі бола бастады. Оның шитті, бытыралы, бітелі, шүрпілі, опырмалы, қосауыз, жекеауыз, көкберен т.б. түрлері бар. Осындай қазақтың екі мылтығы Санкт-Петербургте сақтаулы [4]

Ш.Уәлиханов естеліктерінде қазақтың мылтықтарының түрлерін көзкес, құлдыр, мамыл деп жазып кеткен. Қазақтың мылтығы 700 кадамнан атуға арналған. Сонымен, қазақтың жақын ұрыстарға қолданатын қаруларын төмендегідей топқа бөлуге болады.

1. Орташа қашықтыққа – найза;
2. Соққы қаруы – шокпар, күрзі;
3. Ұрып-шабу қаруы – балта, шот;
4. Шабу-сұғу қаруы – семсер, қылыш;

Ұрысқа дайындық кезіндегі қару жарақтары

5. Сұғу-тілу қаруы – пышақ, қанжар;
6. Ішкі-ұрыс қаруы – сойыл, құрық, қамшы.

Қазақтың қару-жарақтарының бір бөлігі болып саналатын саут-саймандар біздің дәуірімізге дейінгі XIV-XI ғасырдан бастау алатын археологиялық қазбалардан белгілі. Негізінен, қазақтың сауыт-саймандары басқа көшпелілерімен ұқсас келеді. Олардың үш түрі белгілі:

1. Металл сынықтарынан жасалғандар: көбе жалаңқат (көбе металл сынықтарын елтірі белдеулері арқылы біріктіріп жасайтын сауыт).

2. Дөңгелек темір сынықтарынан жасалғандар: кіреуке, зере сауыт, бадана.

3. Теріден жасалғандар: берен тон, қаттама.

Батырлар жырында көп кездесетін түрлері: көбе, торғауыт, жалаңқат, шарайна т.б.

Берен – (берен сауыт, жеңсіз берен, берен тон) қалың терінің үстінен металл сынықтары тігіліп жасалған. Сауыттың бұл түрін моңғолдар «құяк» деп атаған. Жалаңқат қыпшақтардың заманынан белгілі.

Кіреуке, зере сауыт, бадана дөңгелек темірдің сынықтарынан тоқылған темір кеудеше десе болады. Қазақтың ең көп пайдаланған сауыты – бадана (бадана көзді ақ сауыт, берік сауыт, бадана көзді кіреуке). П.Винклер: «С начала XIII столетия с появлением и завоеванием татар последние передали нам и свои доспехи. Таким образом явились бадана бабехтерцы, каналантари и кусяки», - деп жазады.

Кең тараған ендігі бір сауыт - теріден жасалған қаттама, торғауыт тон (оқ отпес тон, шолақ тон). Бас киімнің де үлкен мәні болған, мысалы – дулыға «алтын қалпақ дулыға, ақ дулыға, құрама болат дулыға). Батыс Қазақстан облысында «Сейсем-Ата» зираттарындағы құлпы тастардағы суреттерден дулығаның түркі-моңғол соғысында болғанын байқаймыз.

Белдіктер де қару-жаракты алып жүруге пайдаланылған, оны «кісе»деп атаған.

Қазақтың негізгі әскери көлігі жылқы болған. «Ер қанаты - тұлпар»-деп, қазақ жылқысыз жүруді намыс көрген, қор санаған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. - Алматы: Қазақстан, 1994, 192 б.
2. Манас Қ. Жауды шаптым ту байлап. - Алматы. Қазақстан. 1994, 84 б.
3. Мағауин М. Қазақ тарихының әліпшесі. - Алматы, Қазақстан, 1995-208 б.
4. Ақ орда. Әдеби - көркем журнал, 02.12.92 ж., Кенесары - Наурызбай (Нысанбай ақын дастаны) 17 б.
5. История военного искусства. – под ред. генерала-лейтенанта П.А. Жилина. – М.: Воениздат, 1986

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘОҚ 33.1/5

А. Абрахманова

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙДЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ШЕШІМДЕР ҚАБЫЛДАУ

Финансовое состояние - это важнейшая характеристика экономической деятельности предприятия во внешней среде. Оно определяет конкурентоспособность предприятия, его потенциал в деловом сотрудничестве, оценивает, в какой степени гарантированы экономические интересы самого предприятия и его партнеров по финансовым и другим отношениям.

Актуальность исследования и анализа организации и его социально-экономического аспекта в новых условиях определяется, прежде всего, продолжающимся становлением рыночной экономики, что в свою очередь требует перестройки форм и методов хозяйствования.

Financial condition - it is an important characteristic of the enterprise economic activity in the external environment. It determines the competitiveness of the company, its potential for business cooperation, assesses the extent in which the economic interests of the company and its partners are guaranteed for financial and other relationships.

The actuality of the research and analysis of the organization and its social and economic aspects in the new conditions is determined by the continuing emergence of a market economy that, in turn, requires a restructuring of the forms and methods of economic management.

Бухгалтерлік есеп жүйесі ұйымдардағы активті қаражаттар мен меншікті капитал, міндеттемелер мен алынған несие, негізгі құралдар мен материалды емес активтер, тауарлы-материалды құндылықтар, ақша қаражаттары, есеп айырысудың жағдайы, алашақ-берешектермен есеп айырысу, өндірілген өнім, мұның өзіндік құны, түскен табыс, жұмсалған шығын, жалға беру мен алу, жылдық қорытынды есеп жасау, салықтың жекелеген түрлері бойынша есеп айырысу, инвестициялық қаржы салымы, үлес қосушылармен есеп айырысу дивиденттік төлемдер сияқты т.б. қозғалыстарды және осы жоғарыда айтылған есеп объектілерін бағалау қызметтерін атқарады. Сонымен қатар, осы жоғарыда көрсетілген бухгалтерлік есеп объектілері бойынша экономикалық және қаржылық талдау жасау, есеп ақпараттарын пайдаланушылардың талабын қанағаттандыру жұмыстары да атқарылады.

Бухгалтерлік есеп жүйесін жүргізу үрдісі негізінен ресми қабылданған нұсқау ережелерге, тәжірибеде қолданылатын бухгалтерлік есепке тән теориялық принциптерге, баланстық тәсілге, бухгалтерлік есеп жүргізудің әдіснамаларына, бухгалтерлік есеп счеттарына негізделген. Бухгалтерлік есеп жүйесі бастапқы құжаттар жасаудан бастап бұларды жинақтап, тіркеу жөніндегі нақтылы мәліметтерді арнайы үлгідегі реестрлерге жазу, бас кітаптарға жазу, бұлардың негізінде жылдық баланстық қорытынды есеп жасаумен аяқталады. Есеп жүйесі тек қана бастапқы құжаттар негізінде және ақшалай өлшеммен жүргізіледі. Яғни әрбір құжатқа жазылып көрсетілетін мәліметтер үлгі пішімі мен мәтіні бар қағаздарға ақшалай өлшеммен жазылып қабылданған арнайы счеттарға түсіріледі. Бухгалтерлік есеп жүйесіне қатаң талап қойылып, бұл үрдіс арқылы бақылау мен тексеру, түгендеу мен бағалау, жинақтау мен талдау сияқты маңызы зор мәселелер зерделеніп отырады.

Бухгалтерлік есеп жүйесі ұйымдардағы активті қаражаттар мен меншікті капитал, міндеттемелер мен алынған несие, негізгі құралдар мен материалды емес активтер, тауарлы-материалды құндылықтар, ақша қаражаттары, есеп айырысудың жағдайы, алашақ-берешектермен есеп айырысу, өндірілген өнім, мұның өзіндік құны, түскен табыс, жұмсалған шығын, жалға беру мен алу, жылдық қорытынды есеп жасау, салықтың

жекелеген түрлері бойынша есеп айырысу, инвестициялық қаржы салымы, үлес қосушылармен есеп айырысу дивиденттік төлемдер сияқты т.б. қозғалыстарды және осы жоғарыда айтылған есеп объектілерін бағалау қызметтерін атқарады.

Еліміздегі бухгалтерлік есеп жүйесінің халықаралық бухгалтерлік есеп стандарттарына сай жүргізілуіне байланысты, бухгалтерлік есеп жұмысының маңызы мен сипаты өзгеріске түседі. Бухгалтерлік есеп объектілерінің көпшілігі өзгеріске түсіп, негізгі құралдар мен күрделі қаржы игеру, жарғылық капитал, арнайы қорлар, пайда мен шеккен зиян, т.б. есебін жүргізудің әдістемелік жолдары халықаралық стандарттарға сай есепке алынатын болды. Бухгалтерлік қорытынды есеп жасаудың құрамы мен маңызы, тапсыру мерзімі, мұның өзінің қашан және кімге тапсырылатындығы жөніндегі өзгерістер халықаралық тәжірибеге сәйкестіріліп, қорытынды есеп ақпараттарын сыртқы пайдаланушылар үшін мүмкіндік туғызылды. Қолмен атқарылатын көптеген есеп жұмыстарының көлемі азайып, компьютерлік жүйемен атқарылатын болды. Сонымен қатар, бухгалтерлік есеп ақпараттарын пайдаланушылар саны көбейіп, есептің сапалы жасалуымен қатар есеп принциптерін қатаң сақтау жөніндегі әдістер мен амалдар кеңінен қолданылып келеді.

Мұның барлығын да сапалы даярланаған іс-тәжірибеден өткен кәсіби бухгалтерлер атқаратындығын, сондай-ақ бухгалтерлік қызмет атқарушы мамандар бухгалтерлік есеп ұйымдастыруды жетілдірудің жолдарын белгілеуді, бақылау мен тексеруді, талдау мен ірешім қабылдауды мақсат тұтатындығы белгілі бола бастады.

Бухгалтерлік есепті ұйымдастыру мен жетілдірудің түпкі мақсаты - қандай да ұйымдар болмасын, бұлардың таза пайдамен жұмыс істеуін қамтамасыз ету мен нарықтық қатынастар жөніндегі экономикалық заңдылықтарды сақтау болып табылады.

Осы жоғарыда қойылған үлкен дәрежедегі бухгалтерлік есепке тән ұйымдастырушылық үрдісті жетілдіру үшін төмендегідей кезеңді жұмыстар атқарылуы керек:

1) Бухгалтерлік есеп қызметін құқықтық тұрғыдан жетілдіру мен нормативтік заң актілерін кеңінен қолдану;

2) Бухгалтерлік есеп пен қорытынды есеп жөніндегі қабылданған бухгалтерлік есеп стандарттарын жетілдіріп, жаңадан жасалатын отандық бухгалтерлік есеп стандарттарын қалыптастыру. Осыған байланысты әдістемелік нұсқаулар мен ережелер, сондай-ақ жетілдірілген есеп принциптерін бухгалтерлік есеп жүргізу тәжірибесінде сақтау;

3) Қаржылық және басқарушы есеп өрісін ажыратып, жалпы бухгалтерлік есеп жүйесін жетілдірудің әрбір ұйымдарға тән ұйымдастыру бағытын белгілеу;

4) Бухгалтерлік есеп жүйесін ұйымдастырудың тиімді бағытын пайымдап, мұның өзін менеджмент және маркетинг жөніндегі қабылданатын үйлесімді жолдармен сәйкестендіруді белгілей отырып, экономикалық талдау жұмысының бағытын негіздеу;

5) Есеп пен есептеу жұмыстарын автоматтандыру мен компьютерлік технологияны кеңінен пайдаланып, ақпараттар ағынын шапшаңдату және пайдаланушылар талабын қанағаттандыру;

6) Ұйымдардағы бухгалтерлік қызмет атқарушыларды кәсіби даярлау мен қайта даярлау, бұлардың кәсіби білімін жылдан-жылға жетілдіріп отыру.

Ендігі жерде осы жоғарыда айтылған бухгалтерлік есеп жұмысын ары қарай жетілдіруге байланысты қойылған талаптардың маңызына тоқталалық.

Елімізде қабылданған және мұның мазмұны іске асырылып келе жатқан бухгалтерлік есеп жөніндегі заң бухгалтерлік есеп жүйесінің заңдылығын негіздеп, бухгалтерлік есеп жүргізудің бағытын, есеп берудің жағдайын, есеп үрдісін ұйымдастырудың негізі болып салынатындығын білген жөн. Кімде-кім болмасын есеп-қисап жұмысымен айналысатын тұлғалар бухгалтерлік есеп жөніндегі заңдар мен нормативтік актілерді күнделікті басшылыққа алып отыруы керек. Сонымен қатар шаруашылық субъектілерінің топтарға бөлінуі, бұлардың жіктелуі, меншіктің түрлері, акционерлік қоғам түрлері жөніндегі тиісті

заң актілерінің қойған талаптарын бухгалтерлік есеп жөніндегі заңмен байланыстыра білу қажет.

Нарықтық қатынастың қалыптасуы шаруашылық қызметін біртұтас кешенді талдауды ішкі (басқару) және сыртқы (қаржылық талдау) талдау деп бөлуді қажет етіп отыр. Талдаудың бұл түрлерінің әрқайсысының өзінің негізгі ақпараттық көздері бар.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, есеп берудің екі түрі бар: акционерлерді, қалың жұртшылықты, банктерді, сондай-ақ сақтандыру ұйымдары мен үкімет органдарын кәсіпорынның жұмыс жағдайы мен оның қаржылық жағдайы және есепті кезеңдегі шаруашылық қызметінің нәтижесімен таныстыру үшін қаржылық газеттер мен бюллетендерде, арнайы анықтамаларда басылып, шығатын қаржылық есеп беру. Сонымен қатар, көбіне, есепте субъектінің шаруашылық қызметін динамикада бейнелеп көрсетуге, даму бағыты мен оның алдыңғы кезеңдегі жағдайын болжауға мүмкіндік беретін бірқатар жылдардың мәліметтерін жариялайды. Есеп берудің екінші түрі - басқару талдауы, бұл кәсіпорын шығаратын өнімдердің жеке түрлерінің өзіндік құнының нормативтері туралы, сондай-ақ сапасының төмендігіне немесе тауардың мөлшерден тыс шығарылып, өтпей қалуына байланысты мәліметтерден тұратын қатан құпияландырылған, басқа тұлғалар үшін жабық есеп болып табылады. Ішкі есеп берудің ішіндегі жауапкершілік орталықтары мен пайда болу орындары бойынша шығындар сияқты жеке бөлімшелердің жұмыс нәтижелерін сипаттайтын маңызды есеп түрлері болады. Кәсіпорынның жеке бөлімшелеріндегі шаруашылық жүргізу деңгейін анықтау шығындар мен нәтижелерді салыстыру, кім қалай жұмыс істейтінін көруге мүмкіндік береді және еңбекке ақы төлеуде қандай да бір иесіздікті жояды. Ішкі талдау басқару есебі, ал сыртқы талдау қаржылық есеп негізінде жүргізіледі. Бүгінгі таңдағы нарыққа өту кезеңінде кәсіпорынның қаржылық жағдайын бағалауда жана амалдар қажет.

Сонғы кездері мерзімді баспасөздерде, сондай-ақ жеке басылымдарда қаржылық талдауды жүргізу бойынша бірқатар әдістемелік ұсыныстар жарық көрді. Бұл еңбектің авторлары кәсіпорынның қаржылық жағдайын және оның жекелей көрсеткіштерін талдаудың әр түрлі әдістемелерін ұсынып отыр. Бұл әдістемелердің көпшілігінде олардың маңызды ерекшелігі болып табылатын, кәсіпорынның қаржылық жағдайының біздің отандық тәжірибеде қолданылмаған жаңа көрсеткіштерінің жүйесін толық талдауда.

Ондаған жылдар бойы барлық басқару деңгейлерінде және кәсіпорынның өзінде пайдаланып келген қаржылық жағдайды талдаудың қалыптасқан әдісінің, шаруашылық жүргізудің әкімшілік жүйесінің жұмыс істеу жағдайында және негізінен орталықтандырылған көздерден қаржыландырылатын мемлекеттік меншік үшін, сондай-ақ уақытша тартылған қаражаттарды (тұрақты пассивтер), айналым қаражаттарын және басқаларды мөлшерлеу мақсатында қолданылғаны түсінікті. Бұл жағдайлар шаруашылық жүргізудің тиімділігіне бағытталған басқарушылық шешімдерді қабылдауда кәсіпорынның дербестігін тежеп отырады және нарықтық қатынастар және кәсіпшілік қызметпен мүлдем үйлеспейді.

Бұрынғы қолданылып келген талдау әдістемесінде әр түрлі баптардың мөндерін, баланс бөлімі мен топтарының жиындары олардың мөлшерлік көлемдерімен салыстыру, мөлшерден ауытқуын зерттеу, бұл ауытқулардың кәсіпорынның қаржылық жағдайының тұрақтылығына қалай әсер етуін зерттеу шешуші роль атқарды. Жаңа қаржылық есептің маңызды ерекшеліктерінің бірі - онда жоспарлық көрсеткіштер мен нормативтердің жоқтығы болып табылады.

Нарық жағдайында қаржылық жоспарлау кәсіпорынға оның қызметі жөнінде көптеген параметрлерді сырттан бекітетін орталықтандырылған әкімшілік сипатты жояды. Ол, ең алдымен бәсекелестік нәтижесінде қарқынды өзгеріп отыратын нарықтық конъюнктура жағдайында өзінің хал-жағдайын нығайтуға ұмтылатын кәсіпорынның шаруашылық әрекетінің икемді стратегиясы мен тактикасын жасауға қызмет етеді. Қаржылық қызметте нормативтерді пайдалану кәсіпорынның өз еркінде, сондықтан

нормативтер туралы ақпараттар, коммерциялық құпияға айналады. Жоспарланған нормативтерден ауытқуды талдау, кәсіпорынның ішкі талдауының құрамдас бөлігі болып табылады. Бухгалтерлік есеп беруге негізделген қаржылық жағдайды талдау, сыртқы талдау сипатына ие болады, яғни бұл кәсіпорынның қызметі туралы ақпараттардың шектеулі бөлігінен тұратын есеп мәліметтері негізінде осы кәсіпорынның мүдделі контрагенттерінің - меншік иесі немесе мемлекеттік органдардың берілген кәсіпорынның шегінде жүргізетін талдауы. Қаржылық жағдайды ішкі талдау әдістемесі, әрбір кәсіпорын үшін тек потенциалды әріптестерін бағалау мақсатында ғана емес, сонымен қатар қаржылық есепті сыртқы пайдаланушылардың көзқарасы тұрғысынан алғандағы өзін-өзі бағалау үшін де қажет.

Қаржылық талдаудың тәжірибесі қаржылық есепті оқудың негізгі ережелерін қалыптастырды. Олардың ішінен алты негізгі әдісті бөліп қарастыруға болады:

- 1) көлденең талдау;
- 2) тікелей талдау;
- 3) трендтік талдау;
- 4) салыстырмалы талдау;
- 5) факторлық талдау;
- 6) қаржылық коэффициенттер әдісі.

Көлденең (уақытша) талдау - есеп берудің әрбір позициясын өткен кезеңімен салыстыру. Ол өткен кезеңдегімен салыстырғандағы бухгалтерлік есептің түрлі баптарының абсолюттік және салыстырмалы ауытқуларын анықтауға мүмкіндік береді.

Тікелей (құрылымдық) талдау - әрбір есеп позициясының жалпы нәтижеге тигізетін әсерін айқындай отырып, қорытынды қаржылық көрсеткіштердің құрылымын анықтау. Ол жалпы баланс немесе оның бөлімдері бойынша қорытынды көрсеткіштегі жеке баптардың үлес салмағын анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, ұзақ және ағымдағы активтердің кәсіпорын мүлкінің жалпы құнындағы, яғни баланс валютасындағы үлес салмағы және тағы басқалар.

Тікелей және көлденең талдаулар бірін-бірі толықтырып отырады. Сондықтан да есептік бухгалтерлік үлгі құрылымы секілді оның жеке көрсеткіштерінің динамикасын да сипаттайтын кестелерді жиі жасайды.

Трендтік талдау барлық көрсеткіштер 100% деп алынатын базистік жыл деңгейінен, бірқатар жылдар көрсеткіштерінің салыстырмалы ауытқуын есептеуге негізделеді. Басқаша айтқанда, трендтік талдау әрбір есеп позициясын бір қатар өткен кезеңдермен салыстыруды және трендті, яғни жеке кезеңдердің дербес ерекшеліктері мен кездейсоқ әсерлерінен тазартылған көрсеткіш динамикасының негізгі тенденциясын анықтауды көрсетеді. Трендтің көмегімен болашақтағы көрсеткіштердің мүмкін болатын маңызы қалыптасады, ал одан кейін перспективті, болжамдық талдау жүргізіледі.

Қаржылық талдаудың нарықтық экономика жағдайындағы көбірек таралған әдісі әр түрлі қаржылық коэффициенттерді пайдалану болып табылады.

Коэффициенттер салыстырмалы шамалар болып табылады, оларды есептеу кезінде шамалардың біреуін бірлік ретінде алып, ал екіншісін бірлікке қатынасы ретінде көрсетеді. Қаржылық коэффициенттерді есептеу баланстың жеке баптарының арасында болатын өзара байланыстарға негізделген. Олар кәсіпорынның қаржылық жағдайын кезекті факторлық талдау үшін алғашқы база болып табылады және де олар талдау нәтижесінде талдау жүргізушіге жасырын құбылыстарды ашуға мүмкіндік беретін екі шаманың арасындағы өзара математикалық қатынастарды көрсетеді.

Шешімдер қабылдау үшін сәйкес коэффициенттерді талдаудың пайдалылығы оларды дұрыс түсіндіруге байланысты болады. Бұл - қатынастарды талдаудың ең қиын аспектісі, себебі ол осы қатынастардың қалыптасуының ішкі және сыртқы факторларын білуді талап етеді, мысалы, саладағы жалпы экономикалық жағдайлар, кәсіпорын басшылығының саясаты және басқалар. Қатынастарды үлкен байыптылықпен талдау

қажет, өйткені тек бір ғана фактор алымына да, бөліміне де әсер етуі мүмкін. Негізінен қатынас деңгейі өткен кезеңдегі, теориялық дәлелденген салалық қатынаспен салыстырылады. Қатынасты талдау болашаққа бейімделуі тиіс.

Қатынасты талдаудың ролін асыра бағалаудың да қажеті жоқ, себебі олардың әмбебап мәні болмайды және диагностика үшін индикатор болып табылмайды. Әлдеқайда тереңдетілген талдау, қатынас негізінде жасалған шешімдерді әрқашан қолдай бермейді, себебі олардың деңгейіне келесілер әсер етеді, жекелеген кәсіпорындардың ерекшеліктері орташа салалық мәліметтер.

Қаржылық талдауды салыстырмалы көрсеткіштер негізінде жүргізудің шетелдік тәжірибесін механикалық түрде көшіріп алу, көп жағдайда тиімсіз, себебі бұл жағдайда біздің кәсіпорындардың өз ерекшеліктеріне назар аударылмайды. Нәтижесінде бір көрсеткіштердің мүмкін болатын маңызы туралы берілген кеңестер кейбір кезде расталмайды. Дегенмен, қаржылық жағдайды талдау барысында салыстырмалы көрсеткіштерді зерттеу қажет болады, себебі ол болып жатқан жағдайларды түсінуге және де оларды тек ағымдағы мезетте ғана емес, сонымен қатар болашақта да дұрыс бағалауға мүмкіндік береді. Әлдеқайда кең таралған және зерттелген көрсеткіштерге мыналар жатады: өтімділік, қаржылық тұрақтылық, табыстылық және іскерлік белсенділік.

Салыстырмалы (кеңістіктік) талдау - бұл фирмалардың, еншілес фирмалардың, бөлімшелердің және цехтардың жекелеген көрсеткіштері бойынша есебінің құрама көрсеткіштерін шаруашылық ішіндегі талдау, сондай-ақ берілген фирманың көрсеткіштерін орташа салалық және орташа жалпы экономикалық мәліметтері бар бәсекелес фирмалардың көрсеткіштерімен салыстырғандағы шаруашылық аралық талдау болып тыбалады.

Факторлық талдау - бұл жекелеген факторлардың (себептердің) қорытынды көрсеткішке тигізетін әсерін зерттеудің детерминдік (анықтау) немесе реттелмеген тәсілдері көмегімен талдау. Сонымен қатар, факторлық талдау қорытынды көрсеткіштерді оның құрамдас бөліктеріне жіктегенде - тура, ал оның жеке элементтерін жалпы қорытынды көрсеткішке біріктіргенде ол кері (синтез) болуы мүмкін.

Жоғарыда көрсетілген әдістермен қатар, қаржылық жағдайды талдауда экономикалық (элиминирлеу, баланстық үйлесу және тағы басқа), сондай-ақ экономикалық және математикалық статистиканың (топтау, орташа және салыстырмалы шама, графиктік және индекстік әдістер, корреляция, регрессия және тағы басқа) дәстүрлі тәсілдері қолданылады. Белгілі бір экономикалық ғылым шегінде жасалған түрлі әдістер мен тәсілдерді іскерлікпен пайдалану кәсіпорынның қаржы-лық жағдайына терең талдау жасауға және шаруашылық субъектісінің қаржылық тұрақтылығын нығайтуға, жағдайын жақсартуға байланысты ұсыныстарды дайындауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абленов Д.О. Анализ концепций формирования финансовой отчетности/ В кн.: Экономика Казахстана на пороге XXI века/ Под ред. д.э.н., проф. Н.К. Мамырова. - Алматы; Экономика, 2008. - стр. 825.
2. Абленов Д.О. Система финансового контроля в условиях рыночной экономики/В кн. Проблемы развития бухгалтерского учета и аудита в условиях адаптации к международным стандартам: Материалы междунар. конференции: Сб. Научных трудов/ Под ред. д.э.н., проф. Н.К. Мамырова. - Алматы; Экономика, 2008. - стр. 825.
3. Кленнер Г.Б., Петросян Д.С. Оценка финансового состояния предприятия: Финансовые и бухгалтерские консультации. Контакт.- Инвест Фонд, 2005.-114с.
4. Ковалев А.И., Привалов В.П. Анализ финансового состояния предприятия. 3-е изд., перераб. и доп.- М: Центр экономики и маркетинга, 2010.-192с.

УДК 336.7

С.У. Абдибеков, магистрант А.С. Оразбаева

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы

БАНК ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ТӘУЕКЕЛ-МЕНЕДЖМЕНТТІҢ ТИІМДІЛІГІН ЖОҒАРЫЛАТУ

Мақалада автордың банк жүйесіндегі тәуекел-менеджменттің тиімді жақтарын арттыруына байланысты ғылыми негіздегі ұсыныстары мен пікірлері жазылған. Сондай-ақ коммерциялық банктердің кәсіпкерлік қызметінде кездесетін тәуекелдің барлық түрлеріне назар аударып, жан-жақты қарастырылған.

В этой статье автором описаны наиболее приемлемые направления в работе менеджмента банковской системы – мнения и предложения в повышении научного метода работы. И в то же время широко рассмотрены все виды рискованных операций коммерческой деятельности в банковской системе.

In this article was written by the author the most directions of manager bank system opinion and suggestion in the rise scientific method of working. And the same time wide considered all variety risk operation commercial activity in the system of bank.

Қазақстан экономикасының тұрақтылығы көбінесе банк қызметінің тұрақтылығына байланысты. Республиканың банк жүйесі өзінің қарқынды дамуын әлі де жалғастыруда, өйткені банк қызметтері нарығының қалыптасу процесі жылдан-жылға кеңейіп жетіпуде, сондай-ақ жаңа операциялар, қызметтер мен технологиялар енгізілуде. Сондықтан банк жүйесінің алдында жаңа міндеттер мен басқа да мақсаттар тұр.

Банк жүйесі кез келген мемлекеттің шаруашылық жүргізетін нарық жүйесінің жұмыс істеуін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Сонымен бірге банк жүйесі өзі жұмыс істейтін негізгі принциптер айтарлықтай бұзылған жағдайда өзі де экономикалық тұрақсыздық көзіне айналуы мүмкін. Банктер жүргізетін барлық операциялар тәуекелмен байланысты. Банк қызметіндегі тәуекелдер өзінің атқарар қызметі бойынша экономика саласына жатады, алайда шаруашылық субъектілердің қызметіндегі тәуекелдермен салыстырғанда олардың айрықша ерекшеліктері бар. Банктердің сәтсіз операциялар немесе нашар менеджмент салдарынан шеккен шығындары оның қаржылық жағдайына ғана емес, сонымен бірге оның абыройы мен беделіне нұқсан келтіреді, сондай-ақ оның бизнестегі әріптестерінің мүдделеріне де кесірін тигізеді.

Әрине, банктер тәуекелдердің сан алуан түрлерінен қорғанудың түрлі тәсілдерін пайдаланады. Әлемдік тәжірибе тәуекелдерді төмендетудің және олардың алдын алудың барынша мүмкін әдістерін әзірледі, осыған қарамастан банктерге қаржы нарығының түрлі секторларында жұмыс істей отырып, көптеген тәуекелдермен беттесуге және шығындар мен кірістер алып келетін тәуекелдер арасында таңдау жасауға тура келеді. Осы проблемаларға байланысты әр банкте тәуекелдерді басқарумен тікелей айналысатын функционалдық құрылым қалыптастыру қажеттілігі туындады. Аталмыш құрылым қазіргі заманғы талаптарға сәйкес тәуекел-менеджменті деп аталады және банкке қаржы нарығының барлық секторында тиімді жұмыс жағдайларын қамтамасыз етуді, сонымен бірге пайыздық ставкалардың өзгеруі, валюта бағамдарының төмендеуі, қарыз берушілердің банкроттығы және т.б. сияқты қиындықтарды алдын ала уақытында болжап әрі оларға жол бермеуге тиіс.

Банктер ондаған жылдардан астам уақыт қатаң нарық жағдайында жұмыс істейтін дамыған шет елдерде бәсекелес ортада тіршілік ету тәжірибесін бастан кешірді, олардың тәуекелді басқару теориясы мен практикасының тарихы көп жылдармен есептеледі. Онда тәуекел-менеджменттің тиімді құрылымдары, оның ұғымдық және құжаттық аппараты

қалыптасқан, нарықтағы сол немесе басқа оқиғаларға ден қоюдың айтарлықтай тәжірибесі жинақталған, осыған қарамастан несие мекемелерінің оқта-текте банкрот болуына тосқауыл бола алмайды және оларды сауықтыру жөнінде мемлекеттік және басқа да іс-шаралар жүргізіледі.[1]

Қазақстан Республикасындағы екінші деңгейдегі банктерде тәуекел-менеджментті дамыту мен олардың жай-күйі жөніндегі қазіргі теориялық және практикалық ережелерді зерттеу тәуекел-менеджменті құрылымын ұйымдастыру әдістерінің толық жетілдірілмегендігін және жеткіліксіз дамығанын анықтады. Екінші деңгейдегі банктердің тәуекел-менеджментінің қолданыстағы жүйесі ұйымдастыру және оның жұмысындағы кемшіліктерге байланысты заңнаманы бұзғаны үшін банктерге ұйғарымнамалар мен түрлі санкциялар табыс ету, кейбір ірі және белгі банктердің банкроттыққа ұшырауы жатады. Сондықтан, тәуекел-менеджментінің құрылымын жоғарылату мен дамыту - банктердің ішкі бақылауының өте қажетті элементі болып табылады. Ол халықарылық талаптарға жауап беретін мықты әрі сенімді банктің қалыптасуына ықпал етуге тиіс. Қазақстан Республикасындағы екінші деңгейдегі банктерде тәуекел-менеджментінің қалыптасуының айта кетерлік ерекшелігі - оның менеджменттің ілім ретінде дамуымен және еліміздің нарықтық ақша-несие жүйесінің қалыптасуымен бір уақытта қалыптасып өркендеуі. Бұл ретте тәуекел-менеджменті жөніндегі мамандар өз қызметінде әлемдік тәжірибенің осы саладағы жетістіктерін барынша пайдаланады. Сонымен бірге даму және қалыптасу, тиімділікті жоғарылату процесі өз мәресіне әлі де болса жете қойған жоқ, ол банк қызметі қауіпсіздігінің жеткіліксіз деңгейіне байланысты.[2]

Қазіргі заманғы банктер тәуекелдерді басқару жүйелерін қалыптастырғанда бірқатар қиындықтармен кездеседі. Осы проблемаларды төмендегі санаттар түрінде құрылымдарға бөлуге болады:

1. Ұйымдастыру проблемалары: банк акционерлері тарапынан тәуекел менеджментінің маңызын (пайдалылыққа баса назар аударуын, шетелдік тәжірибеге қарамастан біздің тарихымызда сол немесе басқа тәуекелдердің ықпал ету салдарынан акционерлер залал шеккен дағдарыстардың болмағанын) жеткіліксіз түсіну.

2. Кадр проблемалары: тәуекелдерді басқару саласында білікті қызметкерлердің болмауы тәуекел-менеджменттің құрылу тиімділігін айтарлықтай төмендетеді, бұл жүргізілген мөлшерлік есептеулердің нақтылығы мен объективтілігіне әсер етеді.

3. Техникалық проблемалар нақты тарихи және талдау деректерінің болмауы немесе олардың қорытындыланбауы. Біздің экономика жағдайына бейімделген және бүкіл банк жүйесі шеңберінде салыстырма талдау жасауға мүмкіндік беретін әдістемелердің болмауы. Тәуекел-менеджментті талдауда төмендегі факторлар назарға алынады:

- банк басшылығы біліктілігін, басшылық жасау және әкімшілік ету қабілетін көрсетуге тиіс;

- банк басшылығы заңнаманы және белгіленген ішкі ережелерді, ҚР ҰБ тің және ҚҚА-ны, сондай-ақ ішкі және сыртқы аудиторлардың ұсыныстарын сақтауға;

- банк басшылығы экономикалық ахуалдың өзгеруіне, банк ортасының өзгеруіне бейімделуін (тактика мен стратегияның оралымдылығын) көрсетуге тиіс;

- банк басшылығы тиісті ішкі жұмыс ережелерінің әзірленуі және олардың орындалуы үшін толықтай жауап беруге;

- банк басшылығы тәуекелдерді басқарудың тиісті біліктілігін қамтамасыз ету мақсатында қызметкерлерді оқытуға;

- банк басшылығы пайдакүнем іс-әрекеттердің кез келген көрінісі, әсіресе банкпен ерекше қатынастар байланысты тұлғаларға жеңілдікпен қарыз беруге қатысты сынға ұшырайды.[3]

Кредиттік тәуекелдің шығу тегі ықтимал қарыз алушының кредит төлеу қабілеті, сондай-ақ оның өзіне алған міндеттемелерді орындауға жауапкершілікпен қарайтыны жөніндегі толық ақпараттың болмауымен байланысты. Осы себептен кредит беруші

эрқашан ысырапқа тап болуы тәуекеліне бас тігеді. Аталмыш фактор тараптарға қалыптасқан жағдайдан пайда алуға мүмкіндік береді. Кредит беруші жағдайды бағалай отырып нақты мәміле үшін кредит бойынша көтеріңкі пайыз тағайындауы мүмкін, бұл жерде қызметті сатып алушы да тәуекелге бас тігеді. Алайда қарыз алушылар өзінің кредит төлеуге қабілеттілігіне қатысты банкті алдайды, сондықтан кредиттік тәуекел қарыз берушіге ауыртпалық салады.

Банктер кредит нарығында таралған ақпараттың сапасын төмендегі факторлардың есебінен жақсартады:

- банк пен клиенттің арасында қалыптасқан қатынастар, клиенттің кредиттік тарихы жағымды болған жағдайда ол қаржы делдалдарына инвестициялық жобаларды іске асыруға мүмкіндік береді. Тек банк қана клиенттер туралы мәліметтерді пайдалана алады, ал мұның өзі капитал нарығында бәсекелестер мен кредиторлар алдында оған артықшылық берілуін қамтамасыз етеді;
- кәсіпорынның банк кредитіне қол жеткізуі нарыққа оның қаржылық жай-күйін және даму келешегін жариялау болып табылады;
- қарыз берушілерді бақылауды жүзеге асырғанда банктердің сараптама жүргізуі капиталдар нарығымен салыстырғанда олардың осы салада да артықшылыққа ие болуын қамтамасыз етеді.

Кредиттік тәуекелді төмендетуде ықтимал қарыз алушылардың қаржылық жай-күйі мен кредиттік тарихтары туралы мәліметтер бар, шетелде кеңінен таралған дерекқорлардың маңызы зор. Кредиттік талдау үшін кәсіпорындар бойынша кешенді анықтамалар дайындайтын кредиттік бюро маңызды ақпарат көзі болып табылады. Ақпараттық компаниялар осы тектес қызметтер көрсетеді, сондай-ақ олар рейтингтер жасап, оларды жариялайды.[4]

Банктердің тәуекелдік стратегиялары мәселелерін қарастыра отырып, банктердің тәуекелдерді басқару жөніндегі әлемдік ауқымды тәжірибесінің болуына қарамастан, отандық банк жүйесінде проблемалық активтердің, атап айтқанда қайтарылмаған кредиттер үлесінің жылдан-жылға артуы байқалады. Бұл жағдай тәуекелдер әруақытта қалыптасқан жағдайға сәйкес бағаланбайтынын растайды. Екінші деңгейдегі банктер әрбір тәуекелді жағдай бойынша сыни ахуалды нақты бағалау мақсатында тәуекел-менеджмент жүйесінің рөлін, маңызы мен функционалдық сапасын күшейту қажет.

Банк активтері мен пассивтерінің жай-күйін талдау нәтижесінде әдебиетте банктердің тәуекел-менеджмент жүйесін енгізу мен дамуының екі негізгі себептері жеке бөлініп атап өтіледі. Біріншіден, көптеген банктердің басшылығы тәуекел-менеджментті дамытудың қажет екенін, онсыз бүкіл банктің тұрақты дамуы қиын болатынын түсінді. Бұл бүкіл тәуекел басқару жүйесінің дербес дамуында ойдағыдай табыстарға жетуге септігін тигізді. Сонымен бірге, олар халықаралық қаржы институттарымен ынтымақтастық жасау қажет екенін, бұл халықаралық стандарттарға жетуге ықпал ететінін түсінді.

Екінші жағынан, тәуекел-менеджменттің дамыған жүйесінің болуын халықаралық деңгейдегі де, сондай-ақ республика үкіметі деңгейіндегі қадағалаушы-реттеуші органдардың өздері де қолдайды. Банктердің қазіргі заманғы тәуекел-менеджментті өз еркі бойынша енгізуге мүмкіндігінің болмауын ескере отырып, ҚҚА екінші деңгейдегі банктерде тәуекелдерді басқару жүйесінің жұмысын енгізіп, ұйымдастыруды міндеттейтін нұсқаулықты қолданысқа енгізуге шешім қабылдады. Сонымен бірге банктердің тәуекел-менеджмент жүйесін дербес халықаралық аудиторлық компаниялардың жылына бір рет міндетті аудит жүргізуіне қойылатын тағы бір маңызды талап ретінде қойылды.[5]

Тәуекел-менеджмент жүйесін құруды - коммерциялық банктердің кәсіпкерлік қызметінде кездесетін тәуекелдің барлық түріне объективтік түрде ден қою ретінде қарастыру қажет. Оның белең алуына бизнестің ғаламдануы, бәсекенің шиеленісуі, сонымен бірге қаржы қызметтеріне және банктің делдалдық операцияларына (лизинг, факторинг, форфейтинг) сұраныстың күшеюі ықпал етті. Қазіргі замандағы іскерлік орта жағдайында

нарықта барабар іс-әрекет жасауды пысықтау, сондай-ақ тіршілік ету жолдарын анықтап, тұрақты өсіп-өркендеу негізін қалау тәуекел-менеджмент жүйесін құрып, оны дамытуды қажет етеді. Сонымен бірге тәуекел-менеджменті теориясы мен оны ұйымдастырып жүргізу әдістемесін әзірлеудің де маңызы арта бастады. Банктерді әр түрлі қаржы нарықтарында және клиенттермен жасалатын операцияларда ықтимал тәуекелден қорғауға ықпал ететін тәуекел-менеджментін қауіпсіздік деңгейіне жетуге қажетті іс-әрекеттердің жиынтық моделі ретінде қарастыруға болады. Тәуекелдің алдын алу және бизнесті одан қорғау әдістемесі тұрғысынан алып қарағанда тәуекел-менеджменті коммерциялық банктер қызметінің негізгі бағыттарының бірі (маркетингтік, бәсекелік, инновациялық және т.б. бағыттармен қатар) болып табылады. Қазіргі заманғы банк нарығын тәуекелсіз елестету мүмкін емес. Тәуекел кез келген операцияда болады, тек түрлі банктерде тәуекелдің мөлшері әрқалай болуы мүмкін, сондықтан оны бағалау және мүмкіндігінше барынша төмендету қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Банк тәуекелділігінің басқару ерекшелігі мен экономикалық мәні // Т.Рысқұлов атындағы ҚазЭУ хабаршысы.- Алматы, 2007.- №5.- 232-234 б.-0,4 б.т.
- 2 Инновациялық технологиялар - менеджменттің тәуекелділігін жүзеге асыру құралы // АльПари экономикалық журналы.- Алматы, 2007.- № 3-4- 138-139 б.- 0,3 б.т.
- 3 Менеджмент тәуекелділігі және оның банк қызметіне тигізетін әсерінің жағдайын талдау // Т.Рысқұлов атындағы ҚазЭУ хабаршысы. - Алматы, 2008.- №2.-220-222 б.- 0,4 б.т.
- 4 Банк тәуекелінің көрсетілген моделін бағалаудың тиімділігін талдау // Халықаралық Бизнес академиясының ғылыми-практикалық журналы. - Алматы, 2008.- №3.- 171-173 б.- 0,3 б.т.
- 5 Банктік тәуекелдермен басқаратын стратегияның қалыптасуы // Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары «Үшінші Рысқұлов оқулары». - Алматы 2008. - 291-297б, - 0,38 б.т.

ӘОҚ 330.14.012

Ж.Ж. Жайық

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы

АДАМ КАПИТАЛЫ – ИНДУСТРИАЛДЫ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

В статье рассматривается роль человеческого капитала для успешного индустриально-инновационного развития экономики в условиях интеграции в мировом пространстве. Инвестиции в человека являются надежной гарантией процветания страны, так как это инвестиции в будущее.

The article examines the role of human capital for successful industrial-innovative development of economy in the conditions of integration into world space is considered. Investments into the person are the reliable guarantee of prosperity of the country as it is the investment into the future.

Әлемдік экономиканың қарқындап дамуы - адами және интеллектуалдық ресурстардың нәтижелі еңбегінің жемісі екені белгілі. Қазіргі заман талабына сай дамыған елдерде тиімді әзірлемелер жүйесі және түрлі қызмет сфераларына жаңа технологиялық шешімдерді енгізуге негізделген инновациялық экономикаға өту үрдісі байқалады. Сонымен бірге, табиғи ресурстардың молдығын пайдалану маңызды болған дәуір өтіп барады, оның орнына экономиканың технологиялық тұрғыдан дамуын тездету, үдету мақсатында тиімді тетіктерді қолдану мүмкіншілігі үлкен мәнге ие

болып отыр. Арзан, сапасы төмен еңбекке негізделген өндіріс кезеңі аяқталуда. Дәл қазіргі қоғам – адамның интеллектуалдық ресурстарына, оның инновацияларды қабылдауы мен жүзеге асыру қабілетіне негізделген қоғам болып қалыптасуда.

Жапония, Сингапур және Германияның мысалдары экономикалық гүлдену мен мемлекеттің саяси абыройының кепілі - табиғи ресурстардың молдығы емес, білімді, жоғары кәсіби адам капиталы және осы сфераны инвестициялау әрқашан жоғары дивиденд алып келетіндігін көрсетеді. Сонымен қатар білім мен ғылымға қаржы салу қазіргі кезде мемлекеттің басымдықтары болып табылады. Қуатты интеллектуалды әлеуеттің болуы Қазақстанның әлемдегі орнын анықтайды: бізде білімді халық ретіндегі бастапқы капитал бар. Осыған байланысты Қазақстанның басты міндеті – қолда бар интеллектуалды ресурстарды сақтап қана қоймай, олардың динамикалы дамуына жағдай жасау. Бұл процесте басты ролді ғылым мен білім атқаруы қажет, бірақ оларда Қазақстанның басқа әлеуметтік сфералары сияқты қиындықтарды бастан кешуде.

Экономикаға бөлінетін жалпы инвестициялар көлеміндегі мемлекеттік капитал салымдарының үлесі әлі де болса аз. Бұл проблеманы шешуде келесі жолдар қарастырылады:

- арзан ақша саясатын жүргізу, яғни несие арзан және қолжетерлік болуы тиіс;
- акционерлік компаниялардың акцияларын ашық сату жолымен сыртқы инвестицияларды тарту;

Бәсекелестік кәсіпкерлерді өндіріс тиімділігін арттыруға мәжбүр етеді. Нарықта үнемі тиімді емес тұлғаларды "ағызып жіберу" үдерісі жүріп отырады. Фирма бәсекелестігі тауар өндірушілерді өндіріс шығындарын төмендетуге, қорларды үнемдеуге, өндіріс факторларын соғұрлым рационалды пайдалануға, басқаша айтқанда, өзін-өзі бақылау процесін жүзеге асыруға мәжбүр етеді. Бәсекелестіктің қатал жағдайы технологияны жаңартуға, жаңа өнім жасау уақытын қысқартуға, сапа және сенімділік мәселесінің маңызының артуына әкеледі. Нәтижесінде ғылымға шығын артуда. Мысалы: ғылым және жоба жасауға шығын ЖІӨ-ге қатысты АҚШ, Германия, Жапонияда 5%, Ұлыбритания және Францияда 3,5%, ТМД-да 1,5% құрады. Салалардың ғаламдануы және фирмалардың көп ұлттық болуы мемлекет маңызын төмендетеді. Бірақ, белгілі бір мемлекетте жетекші салалар ондаған жылдар өмір сүретін заңдылық бар. Ұлттық шаруашылықтың құрылымындағы және құндылықтар бағасындағы айырмашылықтар, ұлттық мәдениет, мемлекеттік мекемелер және тарих та бәсекеге әсер етеді.

Өткізілген зерттеулер көрсеткендей, қазір отандық тауар өндірушілер бәсекеге қабілетті өнімдерді өндіруді ұйымдастыруда инновацияның ролі жоғары екендігі анық. Бұл үшін Қазақстанда негізгі объективті алғышарттар жасалған. Ғылыми ұйымдармен жасалған зерттеулер құрылымында қолданбалы зерттеулер үлесі 50%, ғылыми-техникалық өндіріс – 30% асады. Мемлекет инновациялық қызметтің дамуына қажетті жағдай жасауда.

Елімізде іс жүзінде мемлекеттік не жеке меншік ауыл шаруашылығы машиналары саласында еңбектеніп жатқан бірде-бір ғылыми орталық немесе конструкторлық бюро жоқ. Агроөнеркәсіпке қажетті машина жасаушы конструктор мамандар даярлаумен мүлде айналысқан жоқпыз. Тіпті агросалада инженерлерін даярлауға мемлекеттік тапсырыс мөлшері де азайып кетті. Қолда бар мәліметтер ауыл шаруашылығы саласындағы ғылымдардың 60%-ның жасы 60-тан асқанын айғақтайды. Солай бола тұрса да ғалымдарымыз 700-ден астам бағдарлама бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысуда. Ол бағдарламаларда ауыл шаруашылығын механизациялау, автоматтандыру, электрлендіру жүйесін жетілдіру жолдары қараластыруда. Экономикаға кластерлік әдіспен даму жүйесі енгізілген кезде бұл олқылықтың орнын толтырыла бастады. Дегенмен, алдымен ғылыми-зерттеу

орталықтарын кәсіпқойлық деңгейге көтеріп, жаңалықтарды өндіріске жедел енгізу, инновациялық бағдарламалар бойынша ізденісті қаржылық жағынан тарықтырмау мәселелері шешілуге тиіс. Біздің байыптауымызға қарағанда, қазір кейбіреулері ғана қолға алынғанымен, Қазақстанда «Астық», «Мақта», «Күріш», «Сүт», «Ет», «Балық», тағы басқа толып жатқан аймақтық кластердің өмірге келуде. Демек, солардың барлығына да қажетті жер және ауа райына төзімділігі аймаққа лайықталған техника мен құрал жабдық қажет. Міне, осы түйінді мәселені шешуді мақсат еткен Үкімет бағдарламасында отандық агрегаттарды шығаруға аса көңіл бөлінген.

Елімізде ғылыми-техникалық инновациялық бағдарламаларды дамыту үшін арнайы даму институттары құрылған. Оның ішінде 3 қаржылық және 3 қызмет көрсету институттары бар. Іс жүзінде ғылыми зерттеулер мен инновациялық процестерді мемлекеттік қолдаудың негізгі кең тараған 3 әдісі бар:

- ғылыми зерттеулерге мемлекеттің тікелей қатысуымен мемлекеттік бюджеттен қаржыландыратын ірі лабораториялар қалыптастыру, нәтижесін ақысыз түрде көпшілікке ұсыну. Әдетте, бұл лабораториялар қорғаныс, энергетика, денсаулық сақтау, ауыл шаруашылығы мәселелерін шешумен айналысады;

- қайтарымсыз негізде субсидиялар бөлуде мемлекеттік емес лабораторияларда іске асырылатын ғылыми зерттеу жұмыстарына қайтарымсыз негізде мемлекеттік бюджеттен қаржы бөлінеді. Негізгі қойылатын шарт – зерттеулер барысы бойынша толық есеп беру, алынған нәтижені ашық түрде жариялау.

- ғылыми-техникалық зерттеулер мен тәжірибеге инвестиция бөлінген жеке бизнеске салық жеңілдіктерін ұсыну.

Дамыған елдермен салыстырғанда Қазақстанда мемлекеттік ғылыми-техникалық саясатының принциптік ерекшеліктері де бар. Дамыған елдер үшін іргелі және қолданбалы зерттеулерді қаржыландыру көлемін арттыру, ғылымды жеке сектормен өзара байланыстыруды ынталандыру есебінен жаңалықтарды жедел игеру, ғылымның корпоративтік секторын құру мен дамытуға барынша ықпал ету, ғылыми-техникалық әлеуеттің экономикалық және әлеуметтік міндеттерді шешуге тікелей бейімделуі тән. Ал, Қазақстанда ғылымды қаржыландыру әлі де болса жеткілікті емес. Шаруашылық субъектілердің ғылым мен инновациялық қызметке жұмсайтын шығындарын мемлекеттік ынталандыру жүйесі толық дамымаған, ғылыми-техникалық әзірленімдерді өндіріске енгізу маңыздылығын бағаламау сақталып отыр. Сондай-ақ, ғылыми зерттеулер және әзірлемелермен айналысатын ұйымдарға тиесілі қаражат көлемінің 2010 жылы 2009 жылға қарағанда небәрі 3,1% артқанын аңғарамыз. Мұның өзі аталған ұйымдардың ғылыми белсенділігінің төмен екендігін білдіреді. Бірақ, есесіне 2011 жылдан бастап мемлекет ғылым мен білімге көп көңіл бөлуде.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Брукинг Э. Интеллектуальный капитал / Пер с англ. под ред. Л.Н. Ковалик. – СПб: Питер, 2001. – 288 с.
2. Урузбаева Н. Человеческий капитал как ключевой фактор индустриально-инновационного развития общества //Труд в Казахстане: проблемы, факты, комментарии. – 2006.- №6. – С.2-5.
3. Пипия Л.К.Современные тенденции в формировании научной и инновационной политики // Инновации - 2008 - №12 (222)

Жұмағұлова Аяулым

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ

Қазақстан Республикасы өзінің 1995 жылы 30-шы тамыздағы референдумда қабылданған Конституцияға сәйкес демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде жариялаған. [1]

Нарықтық қатынастардың дамуына, әлемдік шаруашылық қызметтерге кіруге және халықаралық экономикалық қарым-қатынастың дамуына жол ашып береді.

Қазіргі жағдайда кез келген мемлекеттің экономикасының дамуы дүниежүзілік шаруашылық байланыс арқылы ғана толық деңгейде жан – жақты дами алады.

“Инвестиция” сөзі латынның “инвест” деген сөзінен шыға отырып, қазақша “салу” деген ұғымды білдіреді, яғни “капитал салу”. “Капитал салу” көптеген нысандарда кездеседі ірі банктердің қаржы ресурстары, өндірістік фирмаларды” миллиардтаған табыстар, жеке тұлғалардың жинақтары, кәсіпкерлік қабілеттіліктер мен ерекше тәжірибелер (ноу-хау) және т.б.

Нарықтық экономикалы елдерде “инвестиция” анықтамасы мүлікті табыс табу үшін пайдалану ретінде құқықтық сипатқа қарағанда, экономикалық сипатқа көбірек ие. Ал “инвестиция” құқықтық маңызға тек заң шығарушы өзі қабылдайтын құқықтық актімен реттейтін қатынастар шеңберін анықтауды нақтылы мақсат етіп алдыға қойғанда ғана ие болады.

Қазақстан Республикасының Инвестициялар туралы заңында инвестициялар деп-лизинг шартын жасаған кезден бастап қаржы лизингі заттарын, сондай-ақ оларға құқықтарды қоса алғанда, заңды тұлғаның жарлық капиталына инвестор салатын мүліктің барлық түрлері(жек тұтынуға арналған тауарлардан басқа)немесе кәсіпкерлік қызмет үшін пайдаланатын тіркелген активтерді ұлғайту деп қарастырған.

Инвестициялық қызметке тоқталатын болсақ ол – жеке және заңды тұлғалардың коммерциялық ұйымдардың жарғылық капиталына қатысуы жөніндегі не кәсіпкерлік қызмет үшін пайдаланылатын тіркелген активтерді құрау немесе ұлғайту жөніндегі қызметі болып табылады.

“Ивестицияның” деген ұғым ағылшын тілінен аударылғанда “капитал салу” деген түсінікті береді. Бұл екі ұғым негізінен синонимдес сөздер болып табылады. Кең ұғымда экономикалық әдебиеттерде қаражат салу түсінігінің анықтамасы берілген - әрекет етіп кәсіпорындарды қайта салу, техникалық кеңейту және жаңа кәсіпорындарды салу үшін (өндірістен қаражат салу) жұмсалатын қаржылар деген. Яғни, қаражат салу дегеніміз - негізгі қорлардың туындауына, кеңеюіне және дамуына мақсатталған шығындар.

“Инвестициялар” ұғымының кеңірек түсінігі “Қазақстан Республикасындағы шетелдік инвестицияларды құқықтық реттеу” монографиясында берілген [2,27].

Бұл түсінік осы ұғымдарды нақты айыруға мүмкіндік береді. В.М. Шумиловтың айтуы бойынша “капитал салу” ұғымы өндірістің негізгі құралдарына ғана салым жасау, ал “инвестициялар” – кез - келген экономикалық объектілер мен процестерге, яғни өндіріс құралдарына, запастарға, резервтерге, ақпараттың ресурстарға, құнды қағаздарға және т.б. салым жасау ретінде түсіндіреді [3,35].

Әлемнің біртұтастығы алуан түрлі, 160-тан астам тәуелсіз, экономикалық еркін субъектілерді қамтиды. Әр ел өзінің тарихи – географиялық, ұлттық, әлеуметтік – саяси құрылымы бойынша, бір – бірінен ерекшеленеді.

Ұлттық экономикалық жүйелердің әлемдік шаруашылыққа бірте – бірте кіруі қажеттіліктен туындап отыр, сондай-ақ оған ХХ ғасырдың соңындағы ғаламдық заңдылықтардың бірі деп қарау қажет. Бұл заңдылықтар көптеген елдерде болып жатқан

экономикалық және саяси реформаларға, әр елдің ішкі күрделі шешімдеріне байланысты сол елдердің экономикасын дүниежүзілік еңбек бөлінісіне итермелейді.

Қазақстан Республикасының Конституциясында белгіленген демократиялық және құқықтық мемлекет құру бойынша стратегиялық мақсат оғны жүзеге асыратын әртүрлі шаралар арасында тиімді нарықтық экономиканы құру процестерін құқықтық реттеуді үнемі жетілдіріп отыруды да көздейді. “Қазақстан -2030” Стратегиясында мемлекеттің ұзақ мерзімді мақсатарының бірі ретінде шетелдік инвестициялары мен ішкі салымдар деңгейі жоғары ашық нарықтық экономикаға негізделген экономикалық өрлеу жатқызылған.

Кейбір ғалымдардың пікірінше инвестицияның нәтижесінде пайда түсетін немесе арнайы тиімділікке қол жеткізілетін кәсіпкерлік және басқа да қызметтер объектілеріне салынатын мүліктік және интеллектуалдық құндылықтардың барлық түрі болып табылады.

Инвестицияларды мемлекеттік қолдауды Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілейтін уәкілетті орган жүзеге асырады.

Уәкілетті органның өз құзіреті шегінде және өзіне жүктелген міндеттерді орындау мақсатында Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тәртіппен тиісті мемлекеттік органдардың мамандарын, Қазақстан Республикасының жеке және заңды тұлғалары арасынан консультанттар мен сарапшылар тартуға құқығы бар.

Уәкілетті органның қызметі Қазақстан Республикасының Үкіметі бекітетін Ережемен реттеледі.

Мемлекет инвестициялық қатынастарды реттей отырып, инвестициялық қызметтің субъектілеріне ықпал етудің әртүрлі нысандары мен әдістерін қолданады және мемлекеттік меншік объектілерінің иесі және мемлекеттік меншікке жатпайтын объектілер бойынша инвестициялық қатынастарды реттеуші болып әрекет жасайды. Бұл мемлекеттік меншік объектілерін басқару жөніндегі қатынастар мемлекеттік органдар мен мемлекеттік меншіктегі объектілер арасындағы қатынастар болып табылады.

Инвестициялық қатынастарды мемлекеттік реттеудің маңызы құрамдас бөлігі-мемлекеттік бағалы қағаздарды айналымға шығару. Республикалық бюджеттің қаржы жетімсіздігі үшін қолданылатын қаржы құралдарын деверсификациялау мақсатымен Қазақстан Республикасының Үкіметі мемлекеттік индекстендірілген қазынашылық міндеттемелерді айналымға бір жыл және одан да ұзақ мерзімге шығару, айналым мен өтеу ережелерін бекітеді [4].

Индекстелген қазынашылық міндеттемелер мемлекеттік бағалы қағаздар болып табылады, Үкімет атынан Қаржы министрлігі республикалық бюджеттің ағымдағы жетіспеушілігін қаржыландыру мақсатымен шығарады, бағалы қағаздар қолданылып жүрген Заңнамаға сәйкес бағалы қағаздар нарығында еркін айналымда болады. Бағалы қағаздар иелеріне бастапқы құнымен алуға және индекстенген қазынашылық міндеттемелердің айналымның жарты жылдық кезеңде инфляцияның қарқынын ескеретін еркін қалқу ставкасы бойынша бастапқы құнына пайыздар алуға құқығы берді.

Бағалы қағаздардың нарығын мемлекеттік реттеуді жетілдірудің негізгі бағыттарының бірі ретінде инвесторлардың заңмен қорғалатын мүдделері мен құқықтарының пәрменді қорғалуын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін қорлар нарығын мемлекеттік реттеудің жүйесін қалыптастыру.

Қазіргі кезде шетелдік инвестицияларды құқықтық реттеу екі деңгейде жүзеге асырылады, олар: ұлттық- құқықтық және халықаралық-құқықтық. Халықаралық шартпен берілген кепілдер мемлекет бір жақты өзгерте алмайды, сондықтан бұндай халықаралық реттеу шет елдік инвесторларға өте керекті және маңызды болады.

Шет елдік инвестицияларды халықаралық-құқықтық реттеу екі жақты және көп жақты халықаралық келісімдермен жүзеге асырылады.

Шетелдік инвестицияларды қорғау жөніндегі екі жақты келісімдер халықаралық-құқықтық реттеудің маңызды бөлігін құрайды. Осы екі жақты келісімнің пайда болуына себеп болған, ол яғни жас тәуелсіз мемлекеттер арасындағы қатынасты реттеуден туған.

Қорта келгенде инвестиция 1992 жылдар ғана қалыптаса бастады, оған себеп басқа-бір елге тәуелді болып, өз экономикамызға араласа алмауымыз. Енді ата-бабаларымыз тілеген тәуелсіз ел болған соң, елімізді көтеруіміз керек. Ал біздің еліміздің экономикасы құлдырауда, оған себеп экономикалық саясатты” дұрыс жүргізілмеуі, қабылдаған заңдарымыздың дұрыс қолданылмауы, сыбайлас жемқорлыққа жол берілу деп ойлаймын. Сондықтан шетел инвесторларын тартып, экономикамызға олардың қаражатын түсіруіміз үшін, әлде жаңа қалыптасқан құқықтық базаны нығайта түсу керек. Сонда ғана біз экономикамызды көтере алып шығамыз ғой деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Конституциясы 1995 жыл 30 тамызда қабылданған.
2. Право и иностранные инвестиции в РК. М.К. Сулейменов. – Алматы, 1997 ж., 227 б.
3. Шумилов В.М. Международное экономическое право. Москва, 1999 ж. 330 б.
4. ҚР индекстелген қазыналық міндеттемелерді шығару, айналымға беру және өтеу ережелері. ҚР Үкіметінің 2001 жылғы 02.04. № 437 Қаулысымен бекітілген. СААП РК, 2002 жыл, № 8, 61-62 б.

УДК 368

С.А. Идрисова

Магистрант Университета «Туран»

Т.Т. Мухамедьярова

К.э.н., доцент университета «Туран», <http://www.turan.edu.kz/>

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СТРАХОВОГО РЫНКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

The state is playing an active role in insurance sector of economics. It issues laws and regulatory acts to control the insurance market. Phased (step-by-step) development of the insurance market. The establishment of the Kazakhstan insurance market came about international experience.

Мемлекет экономиканың сақтандыру секторында белсенді роль атқарады. Мемлекет сақтандыру нарығын реттеу бойынша, заңдар, нормативтік-құқықтықтың актілерін реттеп шығарады. Сақтандыру нарығының кезеңдеп дамуы. Қазақстандық сақтандыру нарығының қалыптасуы шетелдік тәжірибені пайдалану арқылы жүзеге асты.

С началом рыночных реформ казахстанский рынок страховых услуг показывает устойчивые темпы роста. Однако современный этап развития страховых отношений позволяет сделать однозначный вывод о том, что страхование в нашей стране еще не является эффективным инструментом финансовой защиты личных и имущественных интересов населения, хозяйствующих субъектов и государства. Кроме того, отечественная страховая система развивается при слабом участии государства, что выражается в сужении функций в управлении страховым делом, которые в настоящее время основаны на жестком контроле за деятельностью страховщиков. Несмотря на то, что все страны СНГ имели единую базу, страховое дело в каждом из государств имеет свои отличительные черты. Страхование в Казахстане отличается от страхования у наших ближайших соседей – России и среднеазиатских государств.

Например, в Республике Узбекистан предусмотрено, что право на проведение обязательного страхования имеет только государственная компания, которая аккумулирует большинство страховых платежей. В России страховые компании,

занимающиеся особым страхованием, могут заниматься и страхованием жизни, способствуют увеличению страховых резервов.

Страховой рынок – это особая социально-экономическая среда, определенная сфера экономических отношений, где объектом купли-продажи выступает страховая защита, формируются спрос и предложение на нее. Объективная основа развития страхового рынка – необходимость обеспечения бесперебойности воспроизводственного процесса путем оказания денежной помощи пострадавшим в случае непредвиденных неблагоприятных обстоятельств.

Участниками страхового рынка выступают продавцы, покупатели и посредники, а также их ассоциации. Категорию продавцов составляют страховые и перестраховочные компании. В качестве покупателей выступают страхователи – физические и юридические лица, решившие оформить договор страхования с тем или иным продавцом. Посредниками между продавцами и покупателями являются страховые агенты и страховые брокеры, своими усилиями содействующие заключению договора страхования.

Одна сторона (субъект) – это страховая организация (государственная, акционерная или частная), которую называют страховщиком. Страховщик вырабатывает условия страхования (в частности, обязуется возместить страхователю ущерб при страховом событии) и предлагает их своим клиентам – юридическим лицам (предприятиям, организациям, учреждениям) и физическим лицам (отдельным частным гражданам). Страховщики – юридические лица любой, определенной законодательством организационно-правовой формы, имеющие лицензию на проведение операций страхования, ведающие созданием и расходом средств страхового фонда.

Страховщик – это организация, которая в соответствии с полученной лицензией берет на себя за определенную плату обязательство возместить страхователю или лицам, которых он назвал, нанесенный страховым случаем убыток или выплатить страховую сумму. По принадлежности страховщики могут быть государственными (публичными) и частными [1, 11-13].

По характеру работы страховщики делятся на три группы:

1. Страховщики, которые страхуют жизнь;
2. Осуществляют другие виды страхования;
3. Предоставляют исключительно услуги перестрахования.

В Казахстане страховщиками признаются финансовые учреждения, которые созданы в форме акционерных обществ или товариществ с ограниченной ответственностью в соответствии с Законом Республики Казахстан «О товариществах с ограниченной и дополнительной ответственностью» с учетом особенностей, предусмотренных Законом Республики Казахстан «О страховой деятельности», а также получили в установленном порядке лицензию на осуществление страховой деятельности.

В Казахстане, как и в большинстве, государствах, основу страховой системы составляют компании в виде акционерных обществ.

Акционерное страховое общество – это тип компании, которая создается и действует с уставным капиталом, разделенным на определенные части – акции. Оплаченная акция дает право ее собственнику на участие в управлении обществом и получение части прибыли в форме дивидендов [2, 5-6].

В самой основе акционерного общества заложены преимущества этого вида компании. Акционерная форма нагромождения уставного капитала дает возможность привлечь в страховую индустрию множество юридических и физических лиц, заинтересованных выгодно разместить свои инвестиции. Страховая индустрия при обоснованном государственном регулировании имеет все возможности для получения

прибыли на уровне, который превышает средний по всем отраслям бизнеса. В случае неблагоприятных последствий деятельности конкретного страховщика потеря относительно небольших взносов в компанию не потянет за собой банкротства самих акционеров.

По территории обслуживания страховые компании можно разделить на местные, региональные, национальные и транснациональные. Сейчас практически отсутствует статистика заключенных договоров каждой компании в пределах области. Лицензии почти всем компаниям выданы с правом осуществления деятельности на территории всей страны. Поэтому тяжело выделить страховщиков, которые действуют только в пределах определенного региона.

Транснациональных страховых компаний в Казахстане до сих пор нет. Законодательство не разрешает создание иностранных страховых компаний или их филиалов. Речь идет о защите собственной страховой индустрии, стремлении улучшить платежный баланс страны, использование временно свободных средств страховщиков для увеличения инвестиций в собственную экономику. Такие меры можно считать оправданными в том случае, когда развитию внутреннему рынку предоставляются соответствующие приоритеты. Одним из главных условий является наращение финансового и кадрового потенциала компаний, создание механизма стимулирования спроса на страховые услуги, усиление борьбы с финансовыми махинациями, а также создание климата доверия к страховщикам.

Опыт стран Европейского Союза показывает, что на высшем этапе своего развития страхование объективно требует выхода за пределы страны. Это выгодно страховщику – риски территориально рассредоточиваются, растет объем продажи полисов, а, следовательно, и возможность получить прибыль. Определенные преимущества ожидают и на страхователей: получение страховых услуг наивысшего качества и за сравнительно низкую плату и в необходимом регионе.

Порядок создания новых или реорганизация существующих страховых компаний регулируется как общими законами (о предпринимательской деятельности, регистрация юридических лиц, выполнение денежно-валютных операций, движение ценных бумаг и т.п.), так и законодательством, которое касается особенностей страхового профиля деятельности.

Становление казахстанского страхового рынка во многом происходило с использованием зарубежного опыта, о чем свидетельствует его нынешняя структура и требования, предъявляемые к страховщикам.

Первые страховые компании появились в 1990 году и их организационные структуры развивались от кооперативов и товариществ до акционерных обществ, что соответствует западным стандартам[3, 56].

К 1993 году, когда с принятием Закона «О страховании» были заложены основы страхового законодательства нашего государства, количество страховых организаций достигало 900. Правда, многие из них связывало со страхованием только название. Требования, предъявленные законом, смогли выполнить только 13 страховщиков. В том же году по инициативе 38 компаний был создан Союз Страховщиков Казахстана.

Указ президента Республики Казахстан от 19 апреля 1994 года «Об организационно-правовых мерах по формированию и развитию страхового рынка» дал право ввести систему государственного регулирования страховой деятельности. В составе Министерства финансов был создан Департамент страхового надзора.

В 1994-1998 годах был принят новый Закон «О страховании» и введено обязательное страхование гражданско-правовой ответственности владельцев транспортных средств. Увидела свет первая Концепция развития страхового рынка Республики. Уставный капитал страховых компаний должен был составлять 40 тысяч

МРП, или порядка 20 миллионов тенге. Количество страховых компаний в этот период колебалось от 70 до 150.

Новым этапом в становлении отечественной страховой индустрии стал Указа Главы государства «О дальнейших мерах по оптимизации органов государственного управления» от 30 июня 1998 года, согласно которому функции и полномочия органа страхового надзора были переданы Национальному банку. На этот момент в Казахстане работали 72 страховые компании.

В ноябре 2000 года Указом Президента Республики Казахстан № 491 была принята Государственная программа развития страхования на 2000-2002 годы. В многообразной череде нормативных документов, принятых с целью регулирования страхового рынка за период государственной независимости, это первая программа, конкретно определяющая перспективы развития данного сектора экономики и государственную политику в этом направлении.

Закон Республики Казахстан «О страховой деятельности» был принят 18 декабря 2000 года за № 126-2. Закон определяет основные положения по осуществлению страхования как вида предпринимательской деятельности, особенности создания, лицензирования, регулирования, прекращения деятельности страховых (перестраховочных) организаций, страховых брокеров, условия деятельности на страховом рынке иных физических и юридических лиц, задачи государственного регулирования страхового рынка и принципы обеспечения надзора за страховой деятельностью[4, 6].

Принятый Закон «О страховой деятельности» на основе международных стандартов создает широкие возможности для притока в экономику инвестиций. Данный закон направлен на динамичное развитие финансового рынка Казахстана.

Таким образом, с 1998 по 2004 год были введены «Пруденциальные нормативы и иные обязательные к исполнению нормы и лимиты», Закон «О страховой деятельности», а так же новая государственная Концепция развития страхового рынка Казахстана до 2002 года. Количество нормативных актов, разработанных Департаментом финансового и страхового надзора Национального банка, достигло цифры 46, число страховых компаний за этот период сократилось до 34. Но при этом финансовые показатели страхового рынка заметно увеличились[5, 43].

6 января 2004 года, в соответствии с Указом Президента «О дальнейшем совершенствовании системы государственного управления Республики Казахстан», был создан Комитет Республики Казахстан по регулированию и надзору финансового рынка и финансовых организаций. В ведение комитета переданы функции контроля и регулирования деятельности страхового рынка.

Таким образом, в настоящее время страховые организации осуществляют свою деятельность на основании Разрешения на создание страховой организации на территории Республики Казахстан и лицензий на осуществление деятельности по классам и видам страхования, выдаваемых контролирующим органом — Комитет по финансовому надзору и регулированию финансового рынка Республики Казахстан[6].

Тем не менее, в настоящее время казахстанские страховики внедряют самые передовые методы и технологии, поскольку страхование затрагивает практически все сферы жизни. К примеру, для Казахстана всегда была актуальной страховая услуга по защите от природных катаклизмов. Но такой услуги в Казахстане раньше не было. Однако с этого года сразу три казахстанские страховые компании – «Premier Страхование», «KBS Garant» и БТА – заключили договор перестрахования рисков catXL, связанных с природными катастрофами. Теперь страхование в Казахстане можно считать не только частью финансового сектора экономики, но также стабилизирующим фактором при катастрофических рисках.

Несмотря на положительную динамику развития страховых организаций, некоторые статистические данные свидетельствуют о недостаточной эффективности принимаемых мер по повышению финансовой устойчивости, расширению видов и улучшению качества услуг страховщиков.

О качественном развитии страхового рынка в республике свидетельствует активное внедрение международных стандартов качества управления ISO 9000, что позволяет компаниям улучшать системы управления, а значит, предоставлять услуги более высокого качества.

Проблема низкой активности населения в страховании объясняется тем, что страховые компании уделяют мало внимания вопросам информированности населения о результатах своей деятельности, предоставления необходимой информации о существующих и новых видах страхования, составления качественной и содержательной рекламы. Недостаточно изучается и проводится работа по формированию потребительского спроса на страховые услуги, широкому разъяснению через средства массовой информации основных прав потребителей страховых услуг [7, 26].

Мировой опыт показывает, что объемы рынков страхования растут пропорционально экономике. В этом плане, в Казахстане в современных условиях страховой рынок имеет большие возможности развития традиционных видов услуг личного страхования и расширения новых их видов.

По состоянию на 1 января 2012 года на страховом рынке Казахстана осуществляют лицензированную деятельность 38 страховые организации, из них 7 – в отрасли «страхование жизни», 31 – в отрасли «общее страхование».

С начала 2007 года лицензию на осуществление деятельности в отрасли «общее страхование» получили 2 страховые организации АО «СК «Астана-Финанс» и АО «СК «Гарантия», по отрасли «страхование жизни» получили 3 страховые организации – АО «Чешская Страховая Компания Казахстан», АО «СК «Alliance– Страхование Жизни» и АО «Компания по страхованию жизни «Астана-Финанс». 3 страховые компании являются участниками крупных международных страховых групп – АО «ЭйАйДжи Казахстан» (AIG) и АО «СК «Allianz Казахстан» (Allianz S.E.), АО «Чешская Страховая Компания Казахстан» (PPF Group N.V.). В 2007 году международная страховая группа Allianz S.E. выкупила контрольный пакет акций АО «СК «АТФ Полис». Действуют 2 представительства российских страховщиков – Ингосстрах и РОСНО.

По словам международных экспертов, Казахстан выгодно выделяется из всех стран СНГ развитой нормативной базой и государственным регулированием страхового рынка, несмотря на то, что показатели сбора премий и страховых выплат пока еще ниже, чем у некоторых соседей по СНГ.

Участие государства в решении проблем страхового рынка придает актуальность страхованию и страховой деятельности, повышает степень защиты законных интересов страхователей. В последние годы улучшилась финансовая дисциплина и учет в страховых организациях, перечень и уровень предоставляемых страховых услуг [8, 82].

Политика и стратегия развития страхового рынка Казахстана определяемая Национальным банком последовательно ведет страховой рынок к нормам и стандартам Европейского Союза, при сохранении конструктивных отношений со страховыми организациями стран СНГ.

Определяющим моментом в движении к рыночным отношениям является прозрачность и законность страховых операций, корреляция действующего страхового законодательства Республики Казахстан с нормами Европейского Союза и Всемирной торговой организации.

Подводя итоги, важно заметить, что в относительно короткий период времени в Казахстане была проведена существенная работа по созданию условий для развития страховой индустрии:

1. Совершенствовалась действующая законодательная база, регулирующая развитие страхового рынка;
2. Национальным банком РК были разработаны и внедрены требования и нормативы к страховым и (перестраховочным) организациям;
3. Обеспечена финансовая устойчивость и платежеспособность страховых организаций;
4. Обеспечена доступность страховых услуг, прозрачность и законность страховых операций.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Жуйриков К., Назарчук И., Жуйриков Р. Страхование: теория, практика, зарубежный опыт. – А.: Экономика, 2003. С. 11-13.
- 2 Финансы – учебник для экономических специальностей, третье поработанное издание, под ред. Илиясова К.К., Мельникова В.Д; – Алматы: 2001. С. 5-6.
- 3 Лер О.Э. Страховой рынок Казахстана – Алматы: Каржы-каражат, 2006. С. 56.
- 4 Закон Республики Казахстан от 18 декабря 2000 года №126–ІІ «О страховой деятельности»
- 5 Баймагамбетова З.А. Страхование: Учеб.пособие. - Астана: КазГАТУ, 2006. С.43.
- 6 Текущее состояние страхового рынка Республики Казахстан и перспективы его развития//www.afn.kz
- 7 Мулаев К.К. Страховой рынок: проблемы и перспективы // Журнал «Финансы Казахстана», №7, 2007. С.26.
- 8 Страхование в Республике Казахстан (том 2). Сборник нормативно-правовых актов из серии «Финансы и кредит Казахстана». – Алматы: Информационное агентство «EconoMixData», 2008. С. 82.

М. Кантуреев

Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова, г. Талдыкорган

ПРОБЛЕМЫ КРЕДИТОВАНИЯ АПК В КАЗАХСТАНЕ

АӨК қаржыландыру проблемасының шешілуі ауыл шаруашалық және өндеу өнеркәсібінің өнімдерінің молайуына алып келеді. Бұл мемлекеттің азық-түлік тапшылық қауып жағдайынан сақтайды.

Solution of the problem of crediting the agricultural sector will increase the production volumes of agricultural products and products of its processing as well as form an effective system of agribusiness and ensure food security of the country.

Финансовое обеспечение сельскохозяйственных предприятий нуждается в усилении государственной поддержки. Следовательно, должны быть подготовлены предложения и рекомендации по совершенствованию методов, принципов и порядка государственной финансовой поддержки с учетом производства и соблюдения технологии производства сельскохозяйственной продукции, что позволит значительно повысить их эффективность. При этом возникает необходимость в обновлении законодательно-нормативных документов.

В Казахстане сельскохозяйственные товаропроизводители работают в условиях льготного налогообложения, проводятся мероприятия по борьбе с болезнями растений, удешевляется стоимость элитных семян, племенной продукции, минеральных удобрений, работают программы лизинга сельскохозяйственной техники,

государственных закупок зерна и животноводческой продукции, внедряются пилотные проекты по кредитованию через систему кредитных товариществ.

В настоящее время сельскохозяйственные товаропроизводители работают в условиях льготного налогообложения, для них устанавливается специальный налоговый режим: для крестьянских (фермерских) хозяйств применяется уплата единого земельного налога в размере 0,1% стоимости земельного участка (вместо налогов: земельного, индивидуального подоходного, НДС, на транспортные средства, на имущество); для юридических лиц - патентная система (вместо налогов: корпоративного подоходного, социального, земельного, на имущество, на транспортные средства, на добавленную стоимость). Применение этой налоговой системы позволило довести удельный вес налогов и платежей в бюджет в общем объеме валового внутреннего продукта сельского хозяйства республики до 5%, при удельном весе налогов по всем отраслям экономики 19,4%. При этом уменьшение налоговой базы сельскохозяйственных товаропроизводителей составило за 2011г. около 32 млрд. тенге. Снизится налогообложение товаропроизводителей с учетом уменьшения НДС с 15 до 12%, ставки социального налога - с 20 до 11, индивидуального подоходного налога с 20 до 10%.

При поддержке Правительством сельского хозяйства, прирост по сравнению с предыдущим годом сельскохозяйственной продукции по Казахстану составил в 2009 г. и 2010 г. по 10,2%, в 2011г. - 16, 9%. Сельское хозяйство развивается темпами, которые соответствуют темпам роста потребительского спроса. Объем инвестиций в сельское хозяйство республики возрос в 2011 г. по сравнению с 2005г. в 8,4 раза. Также проводятся мероприятия по защите растений и удешевляется стоимость элитных семян, племенной продукции животноводства, минеральных удобрений, работают программы лизинга сельскохозяйственной техники, государственных закупок зерна, животноводческой продукции, пилотные проекты по кредитованию через систему кредитных товариществ, государственная агропродовольственная программа и т. п.

В результате формирования рыночного механизма хозяйствования в аграрной сфере экономики и, прежде всего в сельском хозяйстве, повышается эффективность производства. Растут урожайность сельскохозяйственных культур, продуктивность животных, производство основных видов сельскохозяйственной продукции. Внедрение мероприятий организационно-технологически-экономического характера привело к тенденции повышения рентабельности сельскохозяйственного производства за счет выпуска конкурентоспособной продукции, т. е. появился собственный источник финансирования - прибыль. Опыт показывает, что при рыночных отношениях применительно к условиям Казахстана крупные сельскохозяйственные формирования эффективнее ведут свое производство. В них используются научные основы для получения устойчивой урожайности сельскохозяйственных культур и продуктивности животных (соблюдаются севообороты, организовано на должном уровне семеноводство и племенное животноводство, повышается плодородие почв), совершенствуется производственная система, в которой действуют обслуживающие агросервисные, заготовительные, перерабатывающие предприятия, позволяющие рационально использовать производственный потенциал. Функционируют инфраструктура и сфера услуг. Эти хозяйства узкоспециализированы, в них имеются производственные помещения, технологическое оборудование, они обеспечены материально-техническими и трудовыми ресурсами, развита кормовая база.

Эффективно осуществляют производство ПК "Ташкарасу", "Ширин" Уйгурского района, КТ "Хильниченко и К" Ескельдинского района, ПК "Луч Востока" Талгарского района, СПК "Мамыр" Карасайского района Алматинской области, в которых доля собственных средств в общем объеме ресурсов превышает оптимальный уровень; производство осуществляется в основном за счет собственных средств, часть из

которых вкладывается в наиболее мобильные активы, что позволяет предприятию маневрировать собственными средствами, финансирование осуществляется за счет прибыли. Эти предприятия имеют ликвидные балансы, в них текущие активы в полной мере покрываются краткосрочными активами. Они рентабельно ведут производство. Так, в КТ "Хильниченко и К" уровень рентабельности имущества (активов) в среднем за 2008-2011гг. составил 21,5%, рентабельность: внеоборотных активов - 45,3%, оборотных активов - 41%, инвестиций - 26,3%, собственного капитала - 27,3%, реализованной продукции - 33,7%, совокупного используемого капитала-21,5%.

В то же время ситуация в агропромышленном комплексе остается сложной по финансовому обеспечению, только около 40% общего количества предприятий и около 35% крестьянских (фермерских) хозяйств республики платеже-, кредитоспособны и представляют финансово устойчивые формирования, остальные сельскохозяйственные формирования ведут простое воспроизводство, и большинство из них банкроты (26% сельскохозяйственных предприятий и около 60% крестьянских (фермерских) хозяйств).

Отрасль, по общепринятым стандартам, считается конкурентоспособной, если на нее приходится не менее 3,25% мирового экспорта. Доля же Казахстана в мировом экспорте по сельскохозяйственным продуктам составляет 0,25%. Поэтому следует увеличить объем государственной поддержки сельского хозяйства в связи с устаревшими технологиями, низкой рентабельностью сельскохозяйственной продукции.

Анализ показывает, что основными причинами сложного финансового состояния сельскохозяйственных предприятий являются: разрыв сложившихся хозяйственных связей между сельскохозяйственными предприятиями и всеми хозяйствующими субъектами рынка; диспаритет цен на сельскохозяйственную и промышленную продукцию и услуги, сырье и продовольствие; монополизм агросервисных, заготовительных и торговых предприятий. В большинстве сельскохозяйственных формирований из-за недостатка финансовых средств, прибыли, кредитов, инвестиций, государственной финансовой поддержки нерационально используется их производственный потенциал, что не позволяет вести производство на самоокупаемости и самофинансировании.

На сложившееся положение села влияют экономическая зависимость сельского хозяйства от смежных отраслей, поставляющих средства производства и энергоресурсы, неразвитость базы переработки, хранения, транспортировки. В связи с этим сельскохозяйственное производство является непривлекательным для инвестиций. Так, доля сельского хозяйства в производстве ВВП республики за 2010 г. составила 8,7%, а объем инвестиций в сельское хозяйство в общем объеме инвестиций в экономику - 2,7%. В структуре инвестиций удельный вес составляет: по всем отраслям экономики - в нефинансовые активы - 57,8%, в строительство - 30%; по сельскому хозяйству - в нефинансовые активы - 80,5 и в строительство - 16,3%.

Расчеты показывают, что объем валовой сельскохозяйственной продукции возросли в 2010 г. по сравнению с 2002 г. в 7,2 раза, удельный вес валовой продукции сельского хозяйства в ВВП страны составил около 10%. Мировой опыт показывает, что оптимальная структура экономики достигается тогда, когда на долю сельского хозяйства приходится 10-11 %.

С ростом валовой продукции сельского хозяйства и развитием сельских территорий возрастает поток инвестиций из всех источников и по всем направлениям отрасли и достиг 190 млрд. тенге. При этом инвестиции, направленные в сельское хозяйство, по отношению к ВВП в целом возросли с 12,3 до 28,9%.

В аграрном секторе республики при проведении государственных мероприятий необходимо учитывать множество сопутствующих факторов, прямо или косвенно влияющих на эффективность проводимой государственной политики. Для

производства дешевой высококачественной продукции, соблюдения научно обоснованной системы ведения сельскохозяйственного производства, необходимо чтобы размер государственной финансовой поддержки в расчете на 1 га пашни достиг в среднем 3453 тенге, на 1 условную голову животных - 2747 тенге, т. е. в структуре затрат в растениеводстве государственная финансовая поддержка должна составить 20%, в животноводстве - 11%.

Для повышения эффективности сельскохозяйственного производства необходима разработка механизма финансирования сельскохозяйственных формирований: из всех источников (собственные, бюджетные, иностранные); страхования, включая государственное страхование продукции растениеводства, животноводства и основных средств; государственной финансовой поддержки (субсидии, льготные кредиты). Необходимо выработка мероприятий, направленных на получение максимума прибыли - основного источника финансирования.

Одной из актуальных проблем является кредитование сельскохозяйственных товаропроизводителей. Для эффективного использования кредитных ресурсов в сельском хозяйстве, и прежде всего государственных средств, необходимо организовать специализированные кредитные ресурсы, развивать сеть кредитных кооперативов, ипотечное кредитование под залог земли; снижать процентные ставки, расширять залоговые операции (фьючерсные и форвардные сделки); возобновить систему краткосрочного (под текущие затраты) и долгосрочного (на пополнение основных фондов) кредитования; применять методы компенсации по удешевлению кредита.

Одна из проблем кредитования через банки - отсутствие ликвидного залога, и прежде всего земли у сельскохозяйственных товаропроизводителей. Подходом к ее решению стало создание ЗАО "Аграрная кредитная корпорация", задачей которого является кредитование сельского хозяйства в размере 35-50% уставного капитала кредитных товариществ и выделение краткосрочных кредитов (сроком до 1 года) с уплатой вознаграждения 3% годовых и долгосрочных - 5% годовых. Она также консультирует и принимает меры по стабилизации финансового состояния кредитных товариществ. В дальнейшем корпорация, выходя из состава учредителей, будет продавать им свою долю капитала, что позволит осуществлять самостоятельную финансовую деятельность. Кредитные товарищества служат источником оборотных средств, необходимых для развития инфраструктуры села, занятости сельского населения и привлечения рабочей силы на селе.

В республике создано ЗАО "КазАгрофинанс" с разветвленной сетью филиалов, со 100%-ным участием государства, организован государственный лизинговый фонд. Однако по той же причине - недостатка финансовых ресурсов у товаропроизводителей и отсутствия отлаженного механизма лизинговых операций - реализация государственной программы по покупке техники требует совершенствования. В связи с этим на покупку сельскохозяйственных машин, увеличение уставного капитала ЗАО "КазАгрофинанс", создание сервис-центров по оказанию услуг, ремонта, реализации запасных частей и оборудования в 2012 г. предполагается выделить из республиканского бюджета 12,3 млрд. тенге.

Механизм функционирования сельскохозяйственных формирований должен быть направлен на экономию всех видов ресурсов. Их деятельность надо строить на внутривладельческих отношениях, увязывать с собственностью на землю, с применением интенсивных технологий, со специализацией производства.

Ж.Е. Нурпазиев

И. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы

КӘСІПОРЫННЫҢ СЫРТҚЫ САУДА ҚЫЗМЕТІНІҢ ДАМУЫНДАҒЫ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІНІҢ РӨЛІ

В данной статье представлены и рассмотрены проблема повышения конкурентоспособности внешней торговой деятельности предприятия. Делается обзор конкурентоспособности, эффективности и востребованности выпускаемой продукции на внешнем рынке.

In this paper we present and addressed the problem of improving the competitiveness of foreign trade activities of the enterprise. An overview of the competitiveness, efficiency and relevance of products in foreign markets.

Елбасымыз 2012 жылғы 27 қаңтардағы халыққа Жолдауында:

«Болжанған жаһандық дағдарыс қаупі шындыққа айналып келе жатқанын көріп отырсыздар.

Сарапшылардың пікірінше, жаңа әлемдік дағдарыс бес-алты жылға созылуы мүмкін.

Біздің міндетіміз – экономиканы осы сынаққа дайындау, оны әртараптандыруды жалғастыру болып табылады», - деп атап көрсетті [1].

Қазіргі таңда кез келген елдің ұлттық экономикасының дамуын оның әлемдік шаруашылықтық байланысқа қатысуынсыз елестету қиын. Әсіресе, елдің шаруашылық субъектілерінің әлемдік рынокта экономикалық қызметпен айналысуы нарықтық экономика жүйесіне беталған елдер үшін шешуші рөл атқарады. Өйткені, елдің экономикалық өсімін қамтамасыз ету, өспелі қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін түрлі өнім ассортименттерімен ішкі рынокты толықтыру кәсіпорындардың шетелдік нарықта экономикалық қызмет жүргізуінсіз мүмкін емес.

Нарыққа көшу – объективті қажеттілік, біздің республиканы әлемнің барлық өркениетті елдері дамып жатқан жолға ауыстырудың, оны терең саяси, экономикалық және әлеуметтік дағдарыстан шығарудың тарихи мүмкіндігі. Мемлекетіміздің бұл мүмкіндікті пайдалануы шаруашылық субъектілердің шетелдік нарықта қызмет жүргізуіне, ал шетелдік кәсіпорындардың біздің нарыққа көптеп ағылуына жол ашты [2].

Сыртқы сауда қызметі (ССК) кәсіпорын үшін өз өнімінің бір бөлігін шетелге өткізуден пайда табудың қосымша көзі болып табылады. Бұл пайда көзіне кәсіпорын мына жағдайларда шығады:

- егер, ол өндірген өнімін немесе көрсететін қызметін ішкі нарықта бүтіндей өткізе алмаса;

- егер, ішкі нарық кәсіпорын мүмкіндігіне жоғары сыйымдылықпен және сұраным өсімінің оң динамикасымен сипатталына алмаса;

- егер, сыртқы нарықтағы төлемқабілетті сұранымның деңгейі салыстырмалы жоғары болса;

- егер, сыртқы нарықта тұтынушылардың сұранымға ие қажеттіліктерін қанағаттандыратын ұсыным деңгейі төмендесе.

Ал, аталған пайдаға, яғни өзінің сауда қызметіндегі басты мақсатына кәсіпорын нарықтық атрибуттардың, яғни экономикалық еркіндік, меншік құқығы, бәсеке және басқалардың болуында ғана жоғары тиімділікпен жетеді.

Нарықтың неғұрлым маңызды сипаттамасы – бұл *экономикалық еркіндік*. Егер, мемлекет орталықтандырылған жоспарлаудағы сияқты өндіріс көлемін әкімшіліктік жолмен белгілейтін болса, онда кәсіпорындар көптің көңілінен шыға бермейтін тауарларды өндіруге мәжбүр болады. Бұл пайда табу ғана емес, кәсіпорынды тоқырауға ұшырататыны сөзсіз.

Ал, *меншік құқығы* кәсіпорынның гүлденуіне өте қажет. Бұл нарықтық атрибут кәсіпорынға жаңа нарықтарды іздеумен үздіксіз айналысуына және өндірістік шығындарды азайтуына ынталандырады.

Бәсекенің болуы сияқты атрибут кәсіпорынның тауар сапасын жақсартуына, жаңашылдыққа аса көп назар аударуына және т.б. түрткі болып, оның нарықта бәсекеге қабілетті кәсіпорынға айналуына жол ашады.

Бұрын-соңды мұндай атрибуттарға ие болмаған бұрынғы жоспарлы экономикадағы ел кәсіпорындарына ССҚ-ті жүргізуде нарықтық механизм заңдылықтарына икемделуі өте қажет. Өйткені, нарықтық экономикалық жүйеде шаруашылық қызмет жүргізудің әсіресе, ССҚ-пен айналысудың командалық жүйедегіден айырмашылығы көп [3].

Заттай-материалдық формадағы тауарлармен және тауар айналымын жүзеге асырумен байланысты қызметтермен айырбасты білдіретін "сыртқы сауда қызметі" түсінігінің өзі біздің елімізде 1985 жылы басталған сыртқы экономикалық қызметті (СЭҚ) ұйымдастыруды қайта құру және оны еркінсіту бойынша реформалар жүргізу нәтижесінде пайда болды. Реформа жүргізуге сол кездегі шаруашылық маханизмнің құрамдас бөлігі болып табылатын СЭҚ жүйесінің бірқатар ақаулар мен үйлесімсіздіктерден зардап шегуі әсер еткен болатын:

- басқарудың және басшылықтың әкімшіліктік-командалық қағидаларының шамадан тыс орталықтандырылуы;
- экспорттық өнімнің тікелей өндірушілерінің сыртқы нарықтан бөлінуі;
- СЭҚ-тің әсіресе, сыртқы сауда операциялары (ССО) түрлерінің шектеулі болуы;
- кәсіпорындардың экспорттық өндіріске қызығушылықтарының болмауы;
- халықтық шаруашылықтың ХЕБ-ге аз қатысуы (экспорттық квота ЖІӨ-нің 6%-ын құрады);
- экспортта отын-шикізаттық бағдарланудың басым болуы;
- ішкі нарықта сыртқы бәсекелестіктің болмауы, оның монополиялануы және тоқтап қалуы;
- материалды-техникалық жабдықтаудың баламалы (сыртқы) көздерінің шектеулі болуы;
- өнеркәсіп құрал-жабдықтарын орталықтандырылған импорттық сатып алудың және оны отандық кәсіпорындардың пайдалану тиімділігінің төмен болуы;
- кеңестік тауарлардың сыртқы нарықта бәсекеге қабілеттіліктерінің төмен болуы.

Ресей экономисі В.Ф. Быстров СЭҚ-ті реформалау үшін "Д" белгісімен жүзеге асырылады деп көрсеткен [4]:

Децентрализация – мемлекеттік аппарат қолынан сыртқы экономикалық операцияларды жүргізудің шексіз құқығын (прерогативін) тікелей өндірушілерге беру;

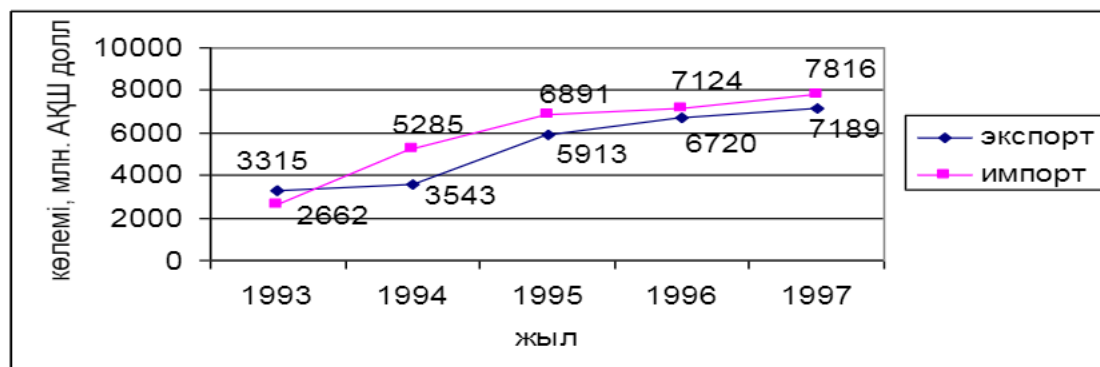
Демократизация – СЭҚ субъектілерінің (кәсіпорын, ұйым, кооператив) шеңберін кеңейту;

Диверсификация – СЭБ түрлерінің орталықтан жүргізілетін экспортты-импорттық операцияларының түрлерін көбейту.

Осы белгілерді жүзеге асыру "сыртқы экономикалық қызмет", оның ішінде «сыртқы сауда қызметі» түсінігінің елде кең масштабты иеленуіне әкелді. Бірақ, Қазақстан кәсіпорындарының ССҚ-н дамуындағы өте маңызды өзгерістер 1995 ж. 11 қаңтарда "Сыртқы экономикалық қызметті еркінсіту туралы" Президент Жарлығы күшіне енгеннен кейін ғана басталды деп санауымызға болады. Мұны 1992-97 жж. еліміздің сыртқы сауда айналымының серпінін көрсетудің өзі жеткілікті дәлелдейді деп ойлаймыз (сурет 2).

Нарықтық экономикадан жоспарлыға көшу ешқандай мәселе туғызбайтындығы, ал жоспарлы экономиканы еркін нарықтық шаруашылықпен алмастыру асқан қиыншылықпен кездесіп отыратындығы күмәнсіз. Бұл қиыншылықтар, әсіресе, шикізат пен ауылшаруашылық өнімдерін өндіруші және дайын өнім тұтынушы ретінде

республикааралық еңбек бөлінісі шеңберінде дамыған Қазақстан кәсіпорындарының ССҚ-нің дамуы барысында кездеседі [5].

Ескертпе – ҚР статистика агенттігінің мәлеметтері негізінде жасалған.

Сурет 2 – ҚР-ның 1992-1997 жж. сыртқы сауда айналымының серпіні

Нарықтық қатынастар жүйесін қалыптастырудағы ел кәсіпорындары үшін тіпті жаңа болып табылатын аталған қызмет мәселелерін талдау маңызды рөл атқарады. Бұл міндеттерді біріншіден, елдің сауда айналымында жүрген тауарларды өндірген кәсіпорындардың қызметі неге автаркиялық сипатта болмай, ұлттық шекара шеңберінде қалмайтындығын, неге ХЕБ-ге, мамандану мен бірлесуге, сыртқы саудаға қатысатындығын, екіншіден, белгілі бір аймақта қандай бәсекеге қабілетті өнімдерді өндіруге, осы өнімдердің тиімді өндірісін қай жерде ұйымдастыруға, өндірілген өнімді қандай нарықтарда сатуға, яғни кәсіпорынның ССҚ-ін қалай дамытуға болатындығын түсіндіруге көмектесетін сауда теорияларының көмегімен шешуге болады.

Сауда – экономикалық өсімнің маңызды ынталандырушысы екендігі белгілі. Экономикалық өсімге қол жеткізгісі келген әрбір ел немесе кәсіпорын тек өз елінің ішкі нарығының шеңберінде ғана емес, сыртқы нарықта да сауда қатынастарын дамытуы тиіс. Себебі, бүгінде дұрыс экономикалық саясат жемісті болмайды, егер ол бір ұлттық шеңбермен шектелсе [6].

Кез келген елдің, соның ішінде, Қазақстанның да тауарды импорттағаннан гөрі, мүмкіндігінше экспорттауды көздейтіндігі белгілі. Мұны ең алғашқы болып байқаған және бүгінгі күнде де өз мәнін жоғалтпаған, ел сыртқы нарықта көбірек тауар сатып, аз тауар сатып алуы тиіс деген Еуропада пайда болған меркантилисттік доктрина сауда облысында жүйелік зерттеудің негізін (XVI-XVIII ғғ.) қалады. Меркантилистердің ойлары халықаралық экономикадағы классикалық мектептің идеяларына ғылыми ой итермелеген болатын.

Классикалық экономикалық мектептің негізін қалаушы, шотландиялық профессор А. Смит "Халықтар байлығының себептері мен табиғаты туралы зерттеу" (1778 ж.) деген әйгілі еңбегінде елдер арасындағы сауда айырбасының теориялық моделін құруға үлкен назар аударды. Ол абсолютті артықшылықтар қағидасын негізге алып, мемлекетке сыртқы нарықта сату ғана емес, сатып алу да тиімді болатындығын болжап, қай тауарды экспорттау және импорттау тиімді болатындығын дәлелдеді.

Ағылшын экономисі Д. Рикардо А. Смиттің концепциясын дамытып (1819 ж.), салыстырмалы артықшылықтар қағидасын ұстанып, ел ешқандай абсолютті артықшылықтарға ие болмаған жағдайдың өзінде сауда екі ел үшін де пайдалы болып қалатындығын көрсетті.

Елдің экспорты-импорты сол елдегі кәсіпорындардың экспорты мен импортын білдіретіндіктен, А. Смит пен Д. Рикардоның халықаралық саудадан елдің барлық қатысушылары ұтысқа кенеледі деген пікірлерін кәсіпорынға қатысты да дұрыс деп есептеуге болады. Тіпті, әлсіз елдердің экспорттаушы және импорттаушы

кәсіпорындарының өздері әлемдік және ішкі баға айырмасы есебінен әлемдегі «фр» компаниялардың алатын табыстарымен салыстырғанда аз болса да, пайда алып отыр [7].

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып айтарымыз, нарықтық экономиканы қалыптастыру жағдайындағы Қазақстан кәсіпорындары жоғарыда айтылғандай, халықаралық аренаға өз тауарларын салыстырмалы артықшылықтар қағидасын ұстанып шығару керек. Дегенмен, отандық кәсіпорындарымыздың сыртқы нарықта өз қызметтерін жүргізуде рикардиондық доктрина идеясын пайдалануын уақытша құбылыс ретінде қарастырғанмыз жөн. Менің ойымыша, ел кәсіпорындарының салыстырмалы артықшылықтар теориясы «рецептісін» ұстануы жоғары экономикалық өсуді, шетелдік нарықта ұзақ уақыт бойына берік ұстанымды қамтамасыз етпейді. Бұған бұл теорияны елемей, басында дамыған елдерден абсолютті және салыстырмалы шығындар бойынша артта қалған салаларда (кеме құрылысы, электроника, автомобиль құрастыру, әскери өндіріс т.б.) өз қызметтерін дамытып, бүгінгі күнде жоғары көлемде табыс алып отырған Оңтүстік Корея, Израиль және т.б. сияқты дамушы ел кәсіпорындары дәлел болады.

Сыртқы сауда теорияларын қарастырудан, кәсіпорынның сыртқы сауда қызметін дамытуда оның бәсекеге қабілеттілікке ие болуының қаншалықты маңызды екендігін байқадық. Жоғарыда айтылғандай, кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі оның өнімінің бәсекеге қабілеттілігі мен қаржылық қызметінің тиімділігімен анықталуы керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әлеуметтік – экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 2012, 29 қаңтар.
2. Есентугелов А. Рыночная экономика – Выбор Казахстана. - Алматы: Қаржы-қаражат, 1995. – 184 б.
8. Моисеева Н.К. Организация внешнеэкономической деятельности предприятия: Учебное пособие. – М.: МГИЭЭ(ТУ), 1994. – 120 б.
9. Быстров В.Ф.. Организация внешнеэкономической деятельности. – СПб.: – Изд. “СПб ДНТП”, 1992. – Ч. 1. - 48 б.
10. Тодаро М.П. Экономическое развитие: Учебник / Пер. с англ.; под ред. С.М. Яковлева, Л.З. Зевина. – М.: Экон.фак. МГУ, ЮНИТИ, 1997. – 671 б.
11. Петрунин О. Подводные камни либерализации внешней торговли // МЭиМО. – 2001. - №11. - 39-43 бб.
12. Рикардо Д. Начало политической экономии и налоговые отношения. – М., 1955. – 320 б.

УДК 330.322(574)

Л.Ж. Оразбаева

магистрант специальности «Менеджмент» Жетысуского государственного университета им.И. Жансугурова, г. Талдықорған., e-mail: lazka-honey@mail.ru

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ИННОВАЦИОННОГО МЕНЕДЖМЕНТА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

In this article the formation and development of innovation processes in the Republic of Kazakhstan, as the introduction of innovations and their effective use, promote the competitiveness of the national economy and economic development of the country.

Берілген мақалада Қазақстан Республикасының инновациялық процесстерінің құрастырылуы және дамытуы қарастырылған.

ейткені инновациялардың енгізуі және оларды тиімді қолдануы ұлттық экономиканың бәсекеге түсе алатындығын қамтамасыз етуге және елдің экономикалық дамуларына мүмкіндік туғызады.

Развитие инновационных процессов в современных условиях является важной неотъемлемой частью деятельности предприятий и национальной экономики в целом. Разработка и внедрение новых технологий, инновационная активность – это одни из основополагающих факторов обеспечения конкурентоспособности как компании, так и экономики.

Национальная экономика (или предприятие) может успешно конкурировать на рынке при условии постоянного совершенствования производимых товаров и услуг, развития новых направлений. Ведь мировая тенденция развития такова, что под влиянием научно-технического прогресса формируются крупные производственные корпорации и расширяются масштабы мирового рынка. В результате указанных объективных процессов усиливается конкуренция на межгосударственном уровне.

Конкуренция в условиях глобализации может отвечать на вызовы последней лишь тогда, когда национальная экономика станет конкурентоспособной в острой борьбе с транснациональными корпорациями ведущих индустриальных держав мира. Так, по имеющимся данным, страны «семерки» владеют 90% высокотехнологичного производства и 83% мирового дохода. Появилась теория классификации стран по 3 группам. К первой группе относятся страны-новаторы, разрабатывающие инновации, ко второй группе – страны, использующие инновации в своих интересах, к третьей – страны, которые используют известные процессы инновации и технического прогресса [1].

Характер экономического развития в XXI веке наглядно демонстрирует рост важности инноваций как фактора развития, а перспективы развития мировой экономики связываются с формированием, так называемой инновационной экономики. Характерными чертами инновационной экономики являются:

- признание экономической ценности знаний;
- ориентированность на практическое применение знаний;
- наличие специальных финансовых институтов и инструментов;
- развитая инновационная инфраструктура;
- скоординированная система механизмов поддержки инновационной деятельности;
- взаимосвязь знаний с социальными проблемами развития общества [2, с.3, 6].

Очевидно, что формирование и развитие инновационной экономики требует соответствующего профессионального подхода к управлению как на макро-, так и на микроэкономическом уровне. Таким подходом является инновационный менеджмент.

Инновационный менеджмент – это одно из важных направлений стратегического управления, поскольку именно инновационная деятельность через разработку и внедрение новых продуктов, технологий, а также их усовершенствование способствует повышению конкурентоспособности отдельного предприятия или экономики в целом.

Одним из основоположников инновационной теории в экономике является австрийский ученый Йозеф Шумпетер, который в 30-е годы XX столетия ввел понятие инновации в экономическую науку. Шумпетер трактовал инновацию как экономическое воздействие технического изменения. В своей работе «Теория экономического развития» он писал: «Производственная функция описывает количественное изменение продукта с учетом изменений во всей совокупности воздействующих на него факторов. Если в сумме факторов мы изменим форму функции, то получим инновацию» [3, с. 6].

Для развития инновационной деятельности особенно на начальной стадии необходима всесторонняя поддержка государства. Сама по себе рыночная экономика еще не является гарантом развития инновационной экономики. По опыту таких зарубежных стран, как Сингапур, Корея, Китай, Израиль, активное государственное участие в инновационных

процессах обязательно. Также зарубежный опыт показывает, что необходимо проведение целенаправленной государственной политики с целью стимулирования инновационной деятельности.

Например, в развитых странах государственное вмешательство имеет место на самой ранней «посевной фазе - SEED». В США в рамках SBIR (Small Business Innovation Research) правительство безвозмездно финансирует начальные фазы коммерческих наукоемких разработок. В Финляндии действует Национальный фонд НИОКР (SILRA), который осуществляет финансирование компаний на начальной стадии коммерциализации инновации [4, с. 122].

Согласно международным стандартам инновация – это конечный результат инновационной деятельности, получивший воплощение в виде нового или усовершенствованного продукта, внедренного на рынке; нового или усовершенствованного технологического процесса, используемого в практической деятельности, либо в новом подходе к социальным услугам.

В статье 1 Закона РК «О государственной поддержке инновационной деятельности» под инновацией понимается результат научной и научно-технической деятельности, являющийся объектом интеллектуальной собственности, внедрение которого в различные сферы производства и управления обществом является экономически эффективным и (или) социально, экологически значимым [5].

Инновационный менеджмент в нашей стране начал более активно развиваться с принятием в 2003 году Стратегии индустриально-инновационного развития РК на 2003-2015 годы утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 17 мая 2003 года N 1096. и далее Государственной программе по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010 - 2014 годы [6]. Главной целью программы является достижение устойчивого развития страны путем диверсификации отраслей экономики, способствующей отходу от сырьевой направленности, подготовка условий для перехода в долгосрочном плане к сервисно-технологической экономике. При этом инновации определены как основной фактор, определяющий конкурентоспособность национальной экономики. Полноценное использование инноваций для дальнейшего динамичного развития экономики и общества возможно при проведении государством целенаправленной инновационной политики. Программа является событием огромного исторического значения для нашей страны, поскольку это решительный поворот от экстенсивного использования невозобновляемых природных «кладовых», от сырьевой направленности экономики к новой экономике, основанной на знаниях и интеллектуальном потенциале. Стержнем современной экономической политики служит стратегический курс преобразования экономики страны, изложенной в Стратегии «Казахстан - 2030», в котором определены генеральная линия, цели и социально-экономические пути развития государства до 2030 года [4, с. 10]. Для Казахстана в современных условиях ужесточения конкуренции на международных рынках и интенсивной разработки, внедрения передовых инновационных технологий на мировых рынках, а также приоритета проектно-ориентированной рыночной экономики значение эффективной реализации Государственной программы по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010 - 2014 годы усиливается [6]. Данная программа призвана не только активизировать инновационные процессы в республике, но и обеспечить переход к образованию нового подхода к управлению национальной экономикой как инновационной экономикой, экономикой, основанной на знаниях и новых технологиях.

Всего за 2006-2010 гг. в нашей стране совокупный объем произведенной инновационной продукции составил 644835,8 млн. тенге.

Кратко отметим, что за 2010 год лидерами по объемам инновационной продукции являются такие регионы, как Павлодарская область – 72, 592,6 млн. тенге, что составляет 51% от общего годового объема, Карагандинская область - 14,897 млн. тенге, что составляет

10% от общего годового объема, и Восточно-Казахстанская область – 13854,5 млн. те , что составляет 9,7% от общего годового объема.

Сегодня казахстанские ученые имеют множество интересных разработок, основанных на оригинальных идеях и результатах многолетних исследований. Но до сих пор проблемой остается внедрение их в производство. Между тем казахстанские научно-технические идеи в случае их успешной реализации, чему может способствовать проектный менеджмент, обходятся потребителям значительно дешевле зарубежных, т.к. в них учтены природно-климатические и социально-экономические особенности Казахстана.

Для частичного решения этой проблемы, а также в рамках реализации Государственной программе по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010 - 2014 годы в Казахстане периодически проводятся различные мероприятия, например республиканская акция «Инновационный Казахстан». Целью данной акции являлись активизация и привлечение отечественного инновационного потенциала, формирование базы данных изобретений, перспективных разработок и проектов с целью их внедрения в производство.

В заключение хотелось отметить, что в условиях рыночной экономики инновации играют важную роль: на микроэкономическом уровне, инновации служат фактором выживания и коммерческого успеха; на макроэкономическом уровне внедрение и эффективное использование инноваций способствуют обеспечению конкурентоспособности национальной экономики и экономическому развитию страны.

Таблица 1. Объем инновационной продукции в Республике Казахстан по областям, млн.тенге [7].

	2006	2007	2008	2009	2010
Республика Казахстан	156039,9	152500,6	111 531,1	82 597,4	142166,8
Акмолинская	31947,9	41235,6	4 316,9	1 039,0	6959,6
Актюбинская	6450,4	11680,0	14 056,9	4 428,3	9792,3
Алматинская	10370,2	8577,4	334,0	419,5	521,0
Атырауская	1940,1	186,9	1 598,4	55,3	126,1
Восточно-Казахстанская	13747,5	26015,4	5 118,2	6 939,5	13854,5
Жамбылская	1575,1	2241,6	6 286,1	2 190,4	723,8
Западно-Казахстанская	2327,9	2343,8	390,6	728,7	-
Карагандинская	59871,8	37986,5	16 473,8	14 412,4	14897,7
Костанайская	861,6	1344,8	4 084,0	1 848,3	1966,9
Кызылординская	2,0	8,0	30,3	66,7	-
Мангистауская	6639,6	7353,0	5 002,9	133,0	233,2
Павлодарская	1249,7	2002,7	38 060,2	35 420,1	72592,6
Северо-Казахстанская	2789,4	959,9	3 228,6	2 751,0	2880,6
Южно-Казахстанская	5522,4	2715,1	1 451,4	4 422,5	4859,9
г.Астана	2866,8	13,0	13,2	31,1	72,2
г.Алматы	7877,5	7836,9	11 085,6	7 711,5	12686,6

В связи с этим значение эффективного управления инновационным процессом в Казахстане усиливается, особенно учитывая процесс реализации Государственной программы по форсированному индустриально-инновационному развитию РК на 2010-2014 годы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аубакиров, Я.А. Конкуренция - закономерность рыночных отношений // Национальная конкурентоспособность Казахстана: теория, практика, перспективы:

материалы международной научно-практической конференции, посвященной 15-летию независимости Республики Казахстан. - Алматы: Қазақ университеті, 2006. - Ч. 2. - С. 9-10

2. Сабден, О. Инновационная экономика: монография. - Алматы: ИД «Эксклюзив», 2008. - 492 с.
3. Теория и практика менеджмента: учебник. - Изд. 2-е / под ред. К.Е. Кубаева. - Алматы: Қазақ университеті, 2008. - 486 с.
4. Муқанов, Д. Индустриально-инновационное развитие Казахстана: потенциал и механизм реализации. - Алматы: Дайк-Пресс, 2004. - 274 с.
5. Республика Казахстан. Закон № 135-III от 23 марта 2006 года. О государственной поддержке инновационной деятельности (с [изменениями](#) от 07.07.2006 г.) // Справочная правовая система «Юрист».
6. Государственная программа по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы. www.government.kz
7. Материалы официального сайта Агентства РК по статистике, www.stat.kz

ӘОҚ 336

Б.А. Сүлейменова, Қ.С. Сакибаева

Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ, Экономика және бизнес институты

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕС СУБЪЕКТІЛЕРІН НЕСИЕЛЕУ МЕХАНИЗМІ

В данной статье рассматривается механизм кредитования среднего и малого бизнеса в Казахстане, а также приводятся условия кредитования малого и среднего бизнеса в рамках иностранных кредитных линий.

In given article the mechanism of crediting of an average and small-scale business in Kazakhstan is considered, and also credit conditions of small and average business within the limits of foreign demand lines of credit are resulted.

Қазақстандық банктер үшін шағын және орта бизнесті несиелеу, олар өздері аяқтарына тік тұрмағанша, ұзақ уақыт бойы негізгі бағыт болмады. Олар негізінен бизнесті шетел несие желілері шегінде несиеледі. Мұндай тактика кейінгі 10 жыл бойы өте ыңғайлы болды. Осындай тактиканы қолдану банктер үшін өз тарапынан минималды тәуекел жағдайында шағын және орта бизнесті кеңейтуге мүмкіндік берді, ал бұл банктерге меншікті қаражаттарының жетіспеуі, айтарлықтай тәжірибе мен банктік технологиялардың болмауы жағдайында өте маңызды болды. Сол кезде қазақстандық банктер нарықтық жағдайларда жұмыс жасау тәжірибесін жинақтап, тәуекелдік несиелеудің алдыңғы қатарлы шетел техникасын игеріп жатқан болатын.

Жағдай кейінгі 2-3 жылда өзгерді, бұл елдер тәуекелінің спекулятивті деңгейден инвестициялық деңгейге дейін, нақты пайыз мөлшерлемелерінің өсімкорлық деңгейден өндірістің дамуы үшін ыңғайлы деңгейге дейін төмендеуімен байланысты. Әлемдік жағымды конъюнктура жағдайында өтімділіктің артылуы, ірі клиенттер санының шектеулігі және ірі шикізаттық кәсіпорындардың несиеге сұранысының төмендеуі банктерді бұрын жоғары тәуекел деңгейіне және жоғары үлестік шығындар үшін қызықтырмаған сегменттерді игеруге итермелейді. “Казкоммерцбанк”, “БТА” Банкі, Халық Банкі, Банк “Центркредит” сияқты еліміздің ең ірі және дамыған банктері тек шетел бағдарламалары шегінде ғана емес, сондай-ақ өздерінің несиелеу бағдарламаларын жүргізу арқылы шағын және орта бизнесті несиелеуге шешім қабылдағаны сол себептен де болар. Шағын және орта бизнесті несиелеу нарығына

жоғары тәуекелдер тән болғанына, ал оларға қызмет көрсетуге ірі бизнеспен салыстырғанда, үлкен шығындар кететіндігіне қарамастан, дұрыс банктік саясат және озық технологиялар арқылы бұл жоғары тәуекелдер мен шығындар жоғары табыстылық есебінен артығымен өтеледі. Аталған нарықтың жүзеге асырылмаған үлкен мөлшердегі әлеуеті банктерді қызықтырады. Тез қарқынмен өсіп келе жатқан шағын және орта кәсіпорындар уақыт өте келе ірі кәсіпорындарға айналуы мүмкін. Осы тұрғыдан, банктер үшін перспективалы шағын және орта кәсіпорындармен үнемі ұзақ мерзімді және сенімді қарым-қатынаста болу өте тиімді. Осылайша, банктер тұрақты өсу үшін жағдайлар жасай отырып, өздерінің болашағына жұмыс істейді[1].

Мысалы 5 ірі коммерциялық банктеріндегі шағын және орта бизнесті несиелеу жағдайлары талдайтын болсақ:

- “Казкоммерцбанк” (ККБ);
- “БТА” Банкі;
- “Халық Банкі” (ХБ);
- “Алматинский торгово-финансовый банк” (АТФ);
- Банк “ЦентрКредит” (ЦКБ).

Қазақстанның барлық жетекші банктері шетел несиелік желілер бойынша шетел қаражаттарын тарту есебінен шағын және орта бизнесті несиелеуді жүзеге асыруды жалғастыруда. Мұндай жағдай кейінгі жылдары ел ішіндегі нарыққа қарағанда, әлемдік қаржы нарықтарындағы ақшаның арзан болуымен түсіндіріледі. Ақшаның арзан болуы өз кезегінде Евроодақ елдеріндегі экономикалық өсу қарқынының баяулауымен, Америка Құрама Штаттарындағы өндірістің өсуінің баяулау қаупімен және Жапонияның тұрақсыз экономикалық өсуімен байланысты. Негізінен ірі қазақстандық банктер Әлемдік Банк (World Bank), Европалық Қайта құру және Даму банкі (ЕБРР), Азия Даму банкі (АБР), Қалпына келтіру бойынша неміс несиелік институты (KfW), Ислам Даму банкі (Islamic Development Bank) несиелік желілері шегінде несиелеуді жүзеге асырады. *Әлемдік Банк несиелік желісі (World Bank)* Әлемдік банктің “Ауыл шаруашылығын жекешелендіруден кейінгі қолдау” қарызының шегінде жобаларды несиелеуге екі ірі қазақстандық банк қатысады АТФ және ЦКБ. Бағдарламаның негізгі мақсаты – толық жеке меншіктегі ауыл шаруашылығы кәсіпорындарын қаржылық қолдау. Несие алу үшін кәсіпорындар міндетті түрде жермен, мал шаруашылығымен немесе басқа да аграрлық қызметпен (агро қайта өңдеу, агро қызметтер), ауылдық аудандарда фермерлік емес коммерциялық қызметпен (құрал-жабдықпен жабдықтау, кафе, ұсақ сауда, аптекалар ұстау) айналысуы керек. Әлемдік Банк қарызы шегінде Алматы облысы, Алматы, Ақмола облысы және Астана несиеленеді. Несиелеудің базалық шарттары:

- несие алуға 100%-дық жеке меншікпен құрылған, пайлық құрылыммен ашылған, қаржылық тұрақты, өтімді қамтамасыздығы бар отбасы шаруашылықтары немесе заңды тұлғалар (акционерлік қоғамдар, өндірістік кооперативтер немесе серіктестіктер) құқылы;
- несие берілу мерзімі – доллармен 5 жылға дейін;
- несие 80% құрал-жабдық пен қосалқы бөлшектер сатып алуға, 20% айналым капиталына жұмсалыуы керек;
- несие бүкіл сомасын айналым капиталын сатып алуға жұмсаған жағдайда, мерзім 5 жылдан 1,5 жылға дейін қысқартылады;
- кәсіпорынның жобаға жұмсалымы оның қайта құрылуы және модернизациясы жағдайында 10% кем болмау керек (ақшалай немесе натуралды), ал жаңа қызмет жағдайында – 25% кем болмау керек;
- несие жер сатып алуға немесе жалға алуға, құрылысқа немесе тұрғын ғимараттарды жөндеуге және қарыздарын қайта қаржыландыруға жұмсалмауы тиіс.

Сұраған несие сомасына байланысты жобалар келесідей топтарға бөлінеді:

- 150 мың долларға дейін – қарыз алушы жобаны жүзеге асыруға қатысатын банкке тікелей хабарласа алады;

- 150 мыңнан 350 мың долларға дейін – қарыз алушы шаруашылық субъектінің құқықтық статусы туралы қорытынды алу үшін “Алматы/Ақмола Ауылдық Консультациялық Орталығы” Қоғамдық қорына хабарласу керек;

- 350 мыңнан доллардан астам – жоба бойынша ұсынылған құжаттар “ААҚО” Қоғамдық қорының қарауынан кейін рұқсат алу үшін Әлемдік Банкке (Вашингтон) жіберіледі. Осы несиелік желі шегінде максималды несие сомасы мен пайыз мөлшерлемесі әртүрлі банктерде түрліше. Мысалы, АТФ-те несиенің максималды сомасы – 500 мың доллар, 12%дан 18%ға дейін, ал ЦҚБ-де – 750 мың доллар, пайыз мөлшерлемесі - 12-13%.[2]

ЕҚДБ (ЕБРР) несиелік желісі ЕҚДБ-мен ынтымақтастықта бұл несие желісі шегінде екі бағдарлама: Шағын және орта бизнесті қолдау бағдарламасы (ірі қазақстандық банк-мүшелер арасында – БТА, ХБ, АТФ, ЦҚБ) және Коммерциялық мүлкті несиелеу (ККБ) жұмыс жасайды. Шағын және орта бизнесті қолдау бағдарламасының мақсаты болып шағын бизнес секторынан тұрақты және төлем қабілетті қарыз алушыларды таңдау, сондай-ақ Қазақстан Республикасының шағын кәсіпорындары мен жеке кәсіпкерлерін қаржыландырудың тұрақты көзін қалыптастыру. Бағдарлама шегінде несиенің екі негізгі түрі берілуі мүмкін:

- шағын және орта бизнес үшін орта мерзімді шағын несиелер;
- қысқа мерзімді экспресс несиелер.

Халық жинақ банкі кепіл береді:

- несиені рәсімдеудің тез мерзіміне;
- кепілге деген икемді көзқарас;
- құжатты рәсімдеу кезінде ақыл-кеңес беруге және көмек көрсетуге.

Егер алғашқы жылдары Еуропалық Даму және Қайта Құру банкінің берген несиесі 14 жобаны несиелендірсе, алдыңғы жылдың төртінші кварталында кәсіпкерлерге 1502000 несие бөлінді.

Өкілетті банктер және олардың филиалдарының 2011 жылдың сәуірі мен желтоқсан айлары арасында шағын кәсіпкерлікті несиелеу бағдарламасы былайша көрініс алады: Казкоммерцбанк – 278 жоба, Банк Центр Кредит – 194, Халық банк – 185, АТФ банк – 60, ЦеснаБанк-21, Тұран Әлем банкі-26, барлығы-764. Берілген несиелердің орташа көлемі микрокредиттар бойынша 6004 АҚШ долларын, ал кіші несиелер бойынша 43613 АҚШ долларын құрады.

1- кесте

ЕҚДБ несиелік желісі шегінде шағын және орта бизнесті несиелеу шарттары

	ЕҚДБ несиелері				
	ККБ	БТА	ХБ	АТФ	ЦҚБ
Жылына номиналдық мөлшерлемелер					
доллармен,% жылдық	20,4	16,0	15,0	16,0	20,2
теңгемен,% жылдық	21,0	19,0	16,1	20,0	21,0
Жылына нақты пайыздық мөлшерлемелер					
доллармен,% жылдық	9,8	5,7	4,9	5,8	9,6
теңгемен,% жылдық	13,2	11,3	8,6	12,3	13,2
Ескерту – «Қазақстан Халық Банкінде» жинақталған несиелік досье мәліметтері негізінде жасалған					

2-кесте

Экспресс-несиелеу шарттары

	ЕҚДБ несиелері		
	БТА	ХБ	ЦҚБ
Жылына номиналдық мөлшерлеме			
Доллармен,% жылдық	25,0	23,0	28,1
Тенгемен,% жылдық	29,0	28,0	27,4
Жылына нақты мөлшерлеме			
Доллармен,% жылдық	13,9	12,2	16,8
Тенгемен,% жылдық	20,7	19,7	19,2
Ескерту – «Қазақстан Халық Банкінде» жинақталған несиелік досье мәліметтері негізінде жасалған			

3-кесте

«Қазақстанның Халық банкі» келесідей шарттары

Жеке кәсіпкерлерге	Занды тұлғаларға
Несие сомасы: 100-30000 АҚШ долларына дейін; несие мерзімі –12 айға дейін; проценттік ставка: валютамен – жылдық 24-30% тенгемен – жылдық 28-35%	Несие сомасы: 125000 АҚШ долларына дейін; несие мерзімі –24 айға дейін; проценттік ставка: валютамен – жылдық 18-24% тенгемен – жылдық 28-32%
Ескерту –банктің есеп беруі мәліметтері негізінде.	

Берілген мәліметтерден көріп отырғанымыздай қазіргі кездегі отандық жетекші банктер жеке кәсіпорындармен шағын кәсіпкерлікке несие беру тәжірибесін кеңінен игеріп келе жатыр. Екінші деңгейдегі коммерциялық банктермен шағын және орта бизнесті қаржыландыру бағдарламасы бойынша Азия Даму Банкі 50 млн. АҚШ долларын, Еуропалық Дамыту және Қайта Құру Банкімен шағын кәсіпкерлікті дамыту үшін 77,5 млн. АҚШ долларын аударды. Және де ауыл шаруашылығы үшін 2,5 млрд.тенге жұмсалуды керек. Яғни бұл схема бойынша несие қаражаттарының қайтарылуына және тәуекелдердің банктерге өтуімен сипатталады. Мысалы, Қазақстан Республикасындағы шағын және орта бизнесті дамыту үшін аз емес 77,5 млн. АҚШ долларын аударып отырған ЕДҚҚБ – шағын бизнесті несиелеу екінші деңгейдегі коммерциялық банктердің даму институтционалдығына сүйене отырып жасауда. Міне, сондықтан Азия Даму банкі мен Еуропалық Даму және Қайта Құру банкінің жүргізген бағдарламаларының мақсаты өкілетті банктердің шағын бизнесті несиелеуге қабілеттілігін институтционалды түрде дамыту болып табылады. Қазіргі кезде екінші деңгейдегі банктер аймақтық өтімді кепіл қорларын құру негізінде шағын бизнес субъектілерін несиелеуді ынталандыру бойынша қосымша шараларды қолдануда[3].

Қорыта келгенде, осы жоғарыда айтылғандардың барлығы шағын және орта бизнесті несиелеуді тез жандандыру мен оның экономиканы дамытудағы ролін кеңейтуде үлкен және тиімді жұмыстардың бастауы болса деймін. Банктер шағын бизнесті несиелеудің қазіргі заманға сай технологиясын толығымен игеруі керек, олар болашақта, күнделікті өмірде ыңғайлы орын алуы керек. Банктерден шағын бизнесті несиелеу схемасын тұрақты түрде жүзеге асуына қол жеткізу банктер арқылы

несиелерді беріп жіберу ғана емес, банктер тарапынан да қызығушылық болуы керек. Банктердің шағын бизнеске несие ұсынуының тиімділігін арттыру негізінде ынталылығын көтермелеу үшін, несиелердің қайтарылмау ықтималдығын, олардың жоғары тәуекелге баруын төмендету шараларын жасаған жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мақыш С.Б. Банк ісі. Оқулық. – Алматы: ИздатМаркет, 2007ж.
2. www.afn.kz
3. www.halykbank.kz Халық банкінің 2011 жылдағы рекорттық көрсеткіштері

ӘОҚ 332.1

Т.Т. Табеев

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ-сы,
talgattabei@mail.ru*

АЙМАҚТЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУ ПОЛЮСТЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

В статье рассмотрены теоретические основы полюсов регионального экономического роста и их значение в национальной экономике.

The paper considers the theoretical foundations of regional growth poles and their importance in the national economy.

Аймақтық өсу теориясын талдаудан бұрын өзара тығыз байланысты «өсу мен даму» категорияларының қатынастарына мән берсек, өсу мен дамуға байланысты жалпыға белгілі мемлекеттік реттеудің басты мақсаты жай ғана өсу емес, даму болып табылады. Мемлекеттің аймақтық саясат шараларын жүзеге асыруда да, алдымен экономикалық даму жайында емес, өсу туралы қарастырылады. Біріншіден, экономикалық өсу, дамуға қарағанда сандық бағалауға келеді, сондықтан да зерттеулерде, тәжірибеде қолдануға қолайлы. Екіншіден, бір елдің шеңберінде аймақаралық айырмашылықтарының экономикалық дамуы емес, экономикалық өсу қарқынымен өлшенетіні белгілі, сондықтан бұл тәсілді қолдану тиімді. Бұл жайында, П.Самуэльсон атап айтқандай, өндіріс тек қарапайым сандық өсуге бағытталмауы тиіс. Қоғамның барлық әлеуметтік-экономикалық құрылымының ішкі дамуын қамтамасыз етуі қажет. Қазіргі кезде көптеген ғалымдардың еңбектерінде сандық өсуі бүкіл адамзаттың өмір сүруіне қауіп-қатер туғызуы мүмкін экономикалық, энергетикалық, шикізаттың және басқа да жаһандық проблемалар жайында жиі айтылады.

Аймақтық экономикалық өсу жағдайдағы теориялық тұжырымдамаларға көңіл бөлетін болсақ, аймақтық экономиканың жекелеген мәселелерінің тұжырымдамалары ХУІІІ-ХІХ ғасырда пайда болғанымен, жалпы аймақтық экономика не бары 50 жылдың ішінде ғалымдар тарапынан мойындалып, ғылыми айналымға енген жас ілім. Аймақтық өсу теориялары дамушы батыс елдерінде мемлекеттің тәжірибесіндегі іс-әрекетпен тығыз байланысты болды және бар статистикалық көрсеткіштерге сүйенеді. Аймақтық өсу теориясын екі топқа бөлуге болады: - неокейнсиандық, институционалды және эконом-географиялық модельдердің синтезі болып табылатын, өндірістік функциясында және кумулятивті өсу теориясында негізделген неоклассикалық теория (анығы бірінші кумулятивті өсу моделін институционалистер ұсынды, эконом-географтар басты болып дамытты, ал оларға неокейнсиандықтар аймақтық саясат шарасын тәжірибеде іске асыруда сүйенеді).

Ертедегі неоклассиктер теориялары аймақтық ерекшеліктерін жеткіліксіз есептегені үшін сынға ұшырады. 1960-шы жылдары У.Айзард кеңістіктік құраушы зиянына динамикалық аспектілермен экономист-теоретиктердің көбеюі жайында жазды. Сол уақыттағы неоклассикалық экономикалық теорияның негізін қалаушы болып табылатын А.Маршалл аумақтық аспектілердің өте зор маңыздылығы бар екеніне сенімін білдіріп, математикалық есептеу олардың әсерінің күрделілігі үшін оны қарастыруды кейінгі кезеңгі қалдырды. Шынында да ол, тұрған орнының айрықша құны барлығын көрсете отырып, «сыртқы экономия» концепциясын өндірісті орналастыру факторларын түсіндіру үшін енгізді. Неоклассикалық мектеп соңғы онжылдықта көбінесе осы базада техникалық прогресті қоса әр түрлі өндірістік факторлардың ондағы мүмкін болатын есепке алу ролін, өндірістік функцияны және де пайдаланылатын жеке аймақтық өсу теориясын дамытты.

Неоклассикалық мектепке тиісті, алғашқы аймақтық қарқынды өсуде зерттеу айырмашылығы мұнда жалпы ұлттық экономикалық өсу теориясына негізделген. Алғашқы аталған қағиданы қолданған Дж.Борте. Мұндай амал 1960 жылдың ортасына дейін билік етті, бірақ ол қазіргі уақытта да пайдаланылады. Негізгі сүйеніші мұнда экономикалық жүйенің өндірістік әлеуетін көтеруші факторларды айтады. Осы тәсілге сәйкес аймақтық өсу көрсеткіштері табиғи ресурстардың сапасы немесе санына, еңбек ресурстарының квалификациясымен жалпы санына, капитал қорымен технология деңгейінде анықталады. Әрі, аймақтардың экономикалық даму деңгейін теңестіруге алып келетін өндіріс факторлары мен баға ырқы болжанады. Сонымен, аймақтық өсу теориясын екі топқа бөлуге болады. Неоклассикалық теория өндіріс қызметіне негізделген экономикалық жүйедегі өндірістің әлеуетін нығайтушы факторларға сүйенеді. Көптеген кейінгі неоклассикалық модельдеріндегі экономикалық өсу, әр түрлі деңгейдегі аймақ аралықты теңестіру үрдісін жоғары дамыған аудандардың капиталынан дамуы төмен аудандарға құю жайында талданады.

Өсу полюстері теориясының концепцияларына сәйкес әр түрлі нақты өндірістің дамуы барлық шаруашылық салаларында біркелкі бола бермейді – серпінді дамушы шаруашылықты әр уақытта анықтауға болады. Оны жандандырушы “серпін беруші” салалар деп атайды. Өндірісті концентрациялау үдерісінің нәтижесінде жандандырушы салалар белгілі бір жерге (облыс, аудан) шоғырланады “өсу ортасы” қалыптасады. Ол экономиканың дамуын ынталандырушы және даму полюстерін қамтамасыз етеді.

Өсу ортасын көрсететін ерекшеліктері:

- үшінші сектор салаларында мамандандырылған және төңірегіндегі ауылды жерлеріне қызмет ететін ұсақ және орта қалалар;
- шаруашылық құрылымы ырықталған, сыртқы әсердің есебінен дамушы орта көлемді өнеркәсіптік қалалар;
- шаруашылық құрылымы дамыған жандандырушы саласы бар, автономды өсуін қамтамасыз ететін ірі қала агломерация;
- бірнеше қала жүйесін қамтитын және кеңістік құрылымының эволюциясын анықтайтын интеграциялық полюстер.

Қазақстандық ғылыми экономикалық мектептерінің ғылыми-қолданбалы және тәжірибесіндегі зерттеу аясы осы уақыттағы мәселелерді шешуде, басты негіздеріне көңіл бөліп, астарлы экономикалық өсудің себеп-салдарына аз көңіл бөлінеді. Ұлттық экономика немесе жергілікті аймақтық экономиканың дамуын қамтамасыз етуде экономикалық-географиялық, әлеуметтік, технологиялық, ақпараттық және т.б. факторлар ықпалының әсері зор. Қазіргі кезде әлем елдерінің ішіндегі дамушы мемлекеттердің ортақ сипаты (мысалы БРИК) географиялық аумағы кең, табиғи қазба байлығы мол, адами ресурстарының жетістіктері және тағы басқа мүмкіншіліктері қарқынды дамуына екендігі белгілі. Ал, Қазақстан бүгінде әлемдегі минералды ресурстарға ең бай мемлекеттердің қатарына кіреді. Бұл қорлар, Bloomberg агенттілігінің жария етуі бойынша, елге жүз жылдан астам уақытқа жететіндігін атап өтті. Қазақстанның экономикалық өсуіне табиғи ресурстардың, оған

тартылып жатқан инвестициялардың есебінен іске асыру – тұрақты экономикалық дамуды қамтамасыз ету деген сөз емес. Тұрақты үдемелі экономикалық даму – бұл табиғи ресурстарды келешек ұрпақтың үлестерін сақтай отырып, экономикалық өсуді қамтамасыз ету болып табылады. Сондықтан, шикізаттың тәуелділіктен арылуы үшін өндірілетін өнімдердің сандық көрсеткіші маңызды емес, мақсат бәсекеге қабілетті өнім шығару қажет. Оның негізгі шарты - өнімділікті арттыру, яғни экономикалық тиімділікке қол жеткізу.

Аймақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуында елеулі айырмашылық орын алатын болса, кез келген мемлекеттің бір қалыпты дами алмайтынын әлемдік тәжірибе көрсетіп берді. Сондықтан да қандай да бір елдің бәсекеге төтеп бере алатын қабілеті оның аумақтық деңгейде мемлекеттік тұрғыдан ықпал етудің шаралар жүйесін, белгілі бір аумақтардың мүдделері мен өзіндік ерекшеліктерін экономикалық даму тұрғысынан нығайтудың деңгейіне байланысты.

Өсу полюстерін қамтамасыз ету үшін жергілікті қоғам мүддесі мен мемлекеттік-әкімшілік мүдде сәйкес келіп, нарық заңдылықтарын әділетті түрде іске асыру қажет. Жоғарыда аталған ғылыми концепциялар Қазақстан экономикасының қазіргі кездегі экономикалық стратегияны жүзеге асыруда аймақтық экономикалық саясаттың маңызды бір тетігі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гранберг А.Г. «Основы региональной экономики» - 3-е изд. -М, 2003г. ГУ ВШЕ, 495 стр.
2. Бутов В.И. и др. «Основы региональной экономики» Уч. М.: Юнити 2000г. -450 стр.
3. Ашимбаева А.Т. Структура экономики: закономерности формирования, тенденции и приоритеты развития. - Алматы, Дайк-пресс, 2000.
4. Сатубалдин С. «Приоритеты развития единого экономического пространства» - А.: Бис, 2004 г. 311 стр.

ӘОҚ 338.22.01

Г.Б. Төлешова, Н.Н. Ашкеева

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ-сы,
tuleshova_04@mail.ru
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ-сы*

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨНЕРКӘСІПТІК САЯСАТЫ: ДАМУ ТАРИХЫ

В статье рассмотрены особенности исторического развития промышленной политики Казахстана.

In the article the features of the historical development of industrial policy in Kazakhstan.

Қазақ елінің тәуелсіздік жылдарының мерзімі ұлғайған сайын оның әлеуметтік-экономикалық дамуының ғылыми теориясын жасау қажеттілігі де арта түсуде. Экономикалық тарих кез келген экономикалық шешім мен экономикалық ой-пікірге қоғамдық баға беруге мүмкіндік береді.

Ел тарихына көз жібертсек, өнеркәсіп пен сауда мәселелерін зерттеуде алғашқы еңбектердің бірі - қазақ ойшылы Шоқан Уалихановтың шығармалары. Оның өнеркәсіптік саясат туралы экономикалық ой-пікірі Солтүстік Батыс Қытай

аудандарына саяхат жасау кезінде осы аудандардың экономикалық дамуын сипаттайтын материалдар жинау кезінде қалыптасады. Ш.Уәлиханов Шығыс Түркістан өнеркәсібінің жағдайын зерттеп және оның көшпенді халықтар арасында дамымауының себептерін түсіндіре келе, өнеркәсіп дұрыс ұйымдастырған кезде ғана шаруашылықтың табысы мол және басты саласы болатындығын атап өтті. Түркістанның өнеркәсіптік дамуын әрбір өнеркәсіптік өнімді сипаттай отырып талдайды. Оның осы еңбегі арқылы аймақтың Ресеймен және басқа да Орта Азия елдерімен сауда қатынасының жағдайы мен болашағына толық экономикалық талдау жасалады.

Ғылым мен білімге, техника әлеміне талпынған, рухани өмірі мен қызметін тек өз халқына арнаған, жеке басқа табынушылық қалыптаса бастаған жылдардағы тұлғалардың бірі Смағұл Сәдуақасов туралы жаңаша ой түйудің реті де егемендік алған жылдарымыздан бастау алады. Оның ойынша, елімізді индустрияландыру мәселесі шет аймақтардағы кедей шаруашылықтарды көтеру, сол арқылы аймақтарды өнеркәсіпке тарту болды. Орыс буржуазиясы фабрикалар мен заводтарды өз іргесінен салып, шикізатты шет аймақтардан алып отырса, социалистік өнеркәсіптік шаруашылық мақсатына сәйкестік қағидасымен дамытылуға тиіс. Мешеу аймақтарды социалистік құрылысқа қосудың мәнісі осында, шет аймақтарға өндіріс салу арқылы совет үкіметін одан әрі нығайтуға мүмкіндік туады. Сонда республикада шығатын шикізаттарды алысқа апармай, нақ Қазақстанда өндірістер салып, оларға жергілікті халықтың өзінен жұмыскерлер, мамандар даярланады деген ұсыныс айтады. Яғни, С.Сәдуақасов бұл мәселені Қазақстан дәстүрінде қалыптасқан қоғамдасып өмір сүру әдісімен байланыстырып, оның ең тиімді жолын ұсынады. Сонымен қатар, ол Қазақстанның шикізат көзі ретіндегі сипатын жою үшін ұлттық өнеркәсіпті дамыту идеясын ұсынады. «Темір жолмен Қазақстаннан жуылған жүн, Ресейден осы жүннен тоқылған шұғаны кері тасығаннан гөрі, Қазақстаннан бірден дайын шұға шығару жөн емес пе?», - деген тұжырымдамасы қазіргі кезеңге, болашаққа маңызы өте зор терең экономикалық ой-пікір екенінде ешбір күмән жоқ. Өйткені, шикізат, мұнай-газ, металл т.б. сияқты ауыл шаруашылығының өнімдерін шетке арзан бағамен сату ел экономикасына тиімсіз екені аян.

Біздің ойымызша, С.Сәдуақасовтың экономикалық көзқарастарының жүйесі неміс экономисі Ф.Листің "өнеркәсіптік тәрбиелеу" концепциясымен үндестігі байқалады.

А.Байтұрсынов еңбектерінде кәсіпкерліктің дамуына, яғни өндіріс құралдарын дамыту, кәсіпті өркендету арқылы шеберлікті байланыстырып, біртұтас тарихи құбылыс есебінде құрастырып, эволюция баспалдақтарының (аңшылық, егіншілік, қолөнер) даму жолына үніледі. Сонымен қатар, капитализмге көшіп, өндірісті дамытуды өнерлі кәсіп деп атайды. Мануфактурадан суды, желді, буды, электр қуатын пайдалану арқылы өнерлі кәсіпке – фабрика, зауыттар жатқызады. Шаруашылық өнерлі кәсіп дәрежесіне жетсе, жер аздық қылмайды деп ойын түйіндейді. Оның “шаруашылық өзгеруіне сыбайластық, яки қатынасу, араласу неғұрлым көбірек болса, соғұрлым мәдениет жұғысы тезірек болады” деген ұлылық пайымдауы қазіргі рыноктық экономика дәуірінде де өз күшін жойған жоқ. Қазақ экономикасының тетігі табиғат жағдайы, ел жиілігі, шеберлік, мәдениет, мемлекеттік саясат” осылардың байланысып, шаруашылық өзгерісімен бірге, эволюциялық даму заңдылықтарына да байланысты деген үлкен ғылыми тұжырым айтады.

XVIII ғ. Қазақстанда Ресей ықпалымен өнеркәсіптің айтарлықтай тез дамыған саласы – тау-кен өнеркәсібі болды. Таулы Алтайда Риддер, Зыряновск - политметалл, мыс, қорғасын, күміс, көмір кендері табылып, алғаш алтын Семей, Ақмола облыстарында өндірілген. Алтын өндіру өнеркәсібі революцияға дейінгі кезеңде зерттеу жұмыстарының жүргізілмеуінен және алтын шектелген капитал болғандықтан

кең дамымады. Сонымен қатар, бұл өнеркәсіп саласы сол кезеңдердің өзінде шетел капиталистерінің көңіл бөлетін нысанына айналды. Шетел капиталының Қазақстанға енуіне патшалық үкімет қолдау жасап, көптеген шетел және аралас акционерлік қоғамдар құрыла бастады. Жеңіл пайда табу мақсатында шеттен келген қожайындар кенге бай орындарды ғана игерді, соның салдарынан еліміз көптеген түсті бағалы металдарды жоғалтты. Шетел капиталы тау-кен өңдеудің жай ережелерінің өзін бұзып, көптеген пайдалы қазбалы аудандарды жарамсыз жасады. Шетел капиталистері жер асты байлықтарын тұрақты пайдаланса да тау-кен өнеркәсібін құра алмады. Себебі, олар өлкенің экономикасына емес, тек өндірістен түсетін пайдаға көңіл бөлді.

1884 жылы Шымкент қаласында сантонин зауыты салынды, оның негізгі шикізаты дирмене (сантонин өндіруге қажетті өсімдік) дүниежүзінде шектелген көлемде өсірілетін өсімдік ретінде Оңтүстікте өсірілді. Кейін сантонинді шет мемлекеттерге жіберу тоқтатылғаннан кейін бұл зауыт ішкі құртын айдайтын дәрі өндіретін дүниежүзіндегі жалғыз кәсіпорын болған. Осы тұрғыда, Шымкент сантонин зауытын химия өнеркәсібінің бастамасы деуге болады. Кәсіпорын өзінің өнімін Англияға, Америкаға, Германияға, Үндістанға және Жапонияға экспортқа шығарып отырған.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап өнеркәсіп орындарының дамуы мен өркендеуі ондағы сатылатын тауарлардың да түрлерінің молаюына қолайлы жағдай жасады. Өнеркәсіптің дамуы - оның шетел рыноктарымен байланысы, Қазақстандағы шикізаттың бай көздерін пайдалануы, өткізу рыноктарының кеңеюі, банк филалдары мен несие жүйесін қалыптастырды.

XIX ғ. соңғы он жылында Қазақстанда 482 шақырым рельстік жол салынды. Қазақстанды Сібір мен Ресей империясының ішкі елдерімен байланыстыратын теміржолдар салынып, өнеркәсіп пен ішкі сауданың қарқынды дамуына жол ашылды. Қазақстанның болашақ экономикалық дамуы оның ішкі тауар айналысының артуы, сондай-ақ жекелеген аудандардан өзара жақындауы көлікті жақсартуға, ең алдымен темір жолдарды салуға байланысты дамытуға тәуелді екендігін айтады. Түркісіб магистралының үлкен экономикалық маңызы бар екендігін көрсетеді. Біріншіден, Орта Азияны арзан нанмен жабдықтайды, осы арқылы макта өсіруді дамытуға, демек мактаның импортын азайтуға жағдай тудырады. Ал, макта импортын азайту тек валютаны үнемдеу үшін ғана емес, сондай-ақ, ішкі тоқыма өнеркәсібінің және оның өнімінің бағасының дүние жүзілік рыноктағы макта бағасындағы өзгерістерге тәуелді болмауы үшін де қажет. Түркісіб магистралы сыртқы сауда магистралының белсенділігін күшейтті, темір жолға жақын орналасқан аудандардың шаруашылық дамуына жол ашты, ағаш, мал, ет т.б. өнімдерді тасымалдауды арзандатты, ауыл шаруашылығын дамытуға мүмкіндіктер берді.

Т.Рысқұлов Түркістан Республикасы ХКК төрағасы болып тағайындалған 1922 жылы не бәрі 28 жаста болатын. Ол басқарған үкіметтің алдында аса күрделі әлеуметтік-экономикалық және мәдени мәселелерді шешу міндеті тұрды. Кез келген мемлекеттің экономикалық қуатының негізі - өнеркәсіп екені белгілі. Өнеркәсіптің дамуы үшін шикізаттың орасан зор маңызы бар. Қазақстанда пайдалы қазба байлықтар мен өндіріс шикізатының орасан зор қоры бола тұрып, техникалық мүмкіндік пен қаржының, маман жұмысшылардың болмауынан байлықты халық игілігіне жарату қиын болды. Сондықтан да ол жергілікті кадр дайындауға орасан зор көңіл бөліп, кіші курстар, кәсіптік училищелер, техникумдар ашуға белсене араласты.

Қазақстан экономикасы Кеңес үкіметінің алғашқы 20-25 жылдары аралығында өндірістік қатынас бойынша РСФСР экономикасының құрамдас бөлігі ретінде дамыды. Бұл кезде Қазақстан әлі аграрлық Республика деп саналды. Жалпы өнімнің жартыдан астамын (54,1%) мал шаруашылығы, ширегін (27,6%) егіншілік, тек 13,6%-ын өнеркәсіп өнімі құрады. Қазақстан ауыл шаруашылығы шикізаты мен азық-түлік көзі ретінде саналды. Темір жол құрылысы осы жерде өндірілген отын мен шикізатты

Ресейдің индустриалдық орталарына жеткізуді жеңілдету үшін ғана іске асырылды. Революцияға дейін геологиялық зерттеу республиканың тек 6,4% аймағын игерді. Қазақстан 30-шы жылдардың орталарына қарай түсті металл қоры мен оны өндіру бойынша бірінші орынды, көмір өндіру бойынша Донбасс пен Кузбастан кейін үшінші орынды, ал мұнай өндіру бойынша екінші орынды иеленді.

Т.Рысқұлов шаруашылық жүргізу әдісін де сынға алды. Ауыл шаруашылық жұмыстары қаржыландырмағандықтан, халық қажетті ресурстарды болашақ өнімнің есебінен рынок бағасынан жоғары бағамен алуға мәжбүр болды, бұл шаруашылықтың тиімділігін төмендеуіне әкелді. Ауыл шаруашылығы экономикасына қаржы құйылмауынан, банктер әлі де аграрлық сфераға несие беруді кең түрде жүзеге асырмай отыр деп сынады.

XX ғ. соңғы ширегінде өрши түскен әлемдік дағдарыстың әлеуметтік-экономикалық салдары бұрынғы социалистік елдер үшін, соның ішінде Қазақстанға да ауыр тиді. ҚР дағдарыссыз дами алмайтын еді, себебі барлық елдерге ортақ экономиканың объективті заңдылықтары бар. Бұл жерде сөз қоғамдық ұдайы өндіру жүйесіндегі теңсіздіктер туралы болып отыр.

Кеңес Одағында күшті экономикалық потенциал - өндірістік және ғылыми-техникалық потенциал құрылды. Осыған сүйене отырып Кеңес Одағы әлеуметтік-экономикалық дамудың жоғары деңгейіне жетіп, өзінің экономикалық қуаты және өндіріс, ғылым және техникалық күрделі мәселелерін шешу мүмкіндігі бойынша екінші орынға шықты. Сонымен қатар, ол 70 жыл бойы өндірістік күштер дамуының бірнеше сатысынан өтті.

Соғыстан кейінгі екі бесжылдықтар арасында (1948-1960 жж.) негізгі макроэкономикалық көрсеткіштер ең жоғары қарқында өсті. 1960 ж. өндірістік ұлттық табыс 1950 жылғымен салыстырғанда 2,8 есе өсті, өнеркәсіптік өнім шығару 3,1 есе артты. Келесі бесжылдықта мұндай жоғары қарқынды ұстап тұру мүмкін болмады, экономикалық жағынан да қарқынды өсіру міндетін қою дұрыс емес еді. Өйткені, өндіріс көлемі өскен сайын оның динамикасы сәйкесінше әрбір процентті біріктіру есебінен төмендейді. Мұның себебі, өнеркәсіпті басқарудағы кемшіліктерге, кәсіпорындардағы еңбекке деген ынтаның азаюына, қолда бар өндірістік мүмкіндіктерді қолдануға формалды қатынастарға байланысты.

1970 жылдан кейін Қазақстанның дамуы бүкіл Одақтағы сияқты елеулі түрде баяулай бастады. Елді экономикалық күйреуден Түмен, Сібір, Қазақстан аудандарында ашылған мұнай мен алтын, газ көздері алып қалды.

Жоспарлы экономика рыноктық экономикамен салыстырғанда қызмет сфераларының әсіресе сауда, банк, қаржы және сақтандыру қызметінің жеткілікті түрде дамымауы есебінен шектен тыс индустрияланғандығы белгілі. Өндірістің төмендеуінің басты себебі – ресурстарды өнеркәсіптен қызмет көрсету аясына ығыстыру. Сондықтан да, әртүрлі посткеңестік елдердегі өндірістің төмендеуі ауқымындағы айырмашылық реформа қарсаңындағы салалық диспропорцияның көлеміне байланысты болуы қажет. Шаруашылық жүргізудің кеңестік моделінің позитивті нәтижелерін жоққа шығаруға болмайды. Осыған байланысты ғылым алдында елдің бастан өткізген өтпелі кезеңінің ерекшеліктерін теориялық экономика тұрғысынан зерттеу міндеті тұр.

Академик Я.Ә.Әубәкіров кеңестік даму кезеңін "теориялық формулаға сәйкес келеді" деп тұжырымдайды. Экономика тапшылықты күйінде қалды, елдегі техникалық прогресс әлемнің дамыған елдерінде қол жеткізілген деңгейден әлдеқайда артта қалды. Осылайша, социализмнің негізгі экономикалық заңы тек декларация күйінде қалып, нақты өмірде көрініс тапқан жоқ. Алайда, проблематикалық тұрғыда әлеуметтік жоспардағы, яғни білім беру, денсаулық сақтау, халықты әлеуметтік қорғау саласындағы кеңестік жүйенің жетістіктерін жоққа шығаруға болмайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Валиханов Ч. Собр. Соч.- Алматы: Казахстан.-Т.ХІІ, - Ч.1. - С.134
2. Сәдуақасов С. Шығармалар жинағы.- Алматы: ҚР білім және ғылым министрлігі, 2001.-Б.34
3. Рысқұлов Т. Собр. соч. - Алматы: Ғылым, 2001.-Т.1.- С.142-148
4. Дәуренбекова Ә.Н. Индустрияландыру үрдісінің кейбір тарихи-теориялық мәселелері туралы //Хабаршы, ҚазҰУ, экономика сериясы. - 2003.- №6. -С. 34-37
5. Аубакиров Я.А., Баймырзаева М.К. Проблемы переходной экономики в постсоветском пространстве (некоторые вопросы теории и практики) // Вестник КазГУ, серия экономическая. - 1998.- №6.- 96 с.
6. Елемесов Р.Е. Переходная экономика: проблемы методологии и теории.- Алматы: Казак университеті, 1998.-166 с.

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

УДК 628. 162

А.Е. Идрисова, А.С. Акмуллаева, А.М. Маусумбаева

Жетысуский государственный университет им.И.Жансугурова, г. Талдыкорган

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ОЧИСТКЕ ВОДЫ МЕТОДОМ АЭРАЦИИ

Мақалада табиғи сорбенттерін қолданып сүзу және аэрациялаумен табиғи суларды шаруашылық-ауыз сумен жабдықтауда қолдануды қамтамасыз ету үшін табиғи суларды деманганаациялау әдісін пайдалануы қарастырылады.

In the article examine development of natural water demanganation method by filtering and aeration applying local natural sorbents to provide use of the natural waters in drinking water supply.

В «Концепции экологической безопасности Республики Казахстан на 2004-2015 годы» большое внимание уделяется основам государственной политики в области охраны окружающей среды, предупреждению истощения и загрязнения водных ресурсов, внедрению новых технологий при строительстве и реконструкции сооружений по очистке природных вод.

В Программу действий Правительства Республики Казахстан внесено постановление о принятии мер по обеспечению населения доброкачественной питьевой

водой в нормативных объемах.

В результате антропогенного влияния на среду обитания, появления новых отраслей промышленности, совершенствования существующих технологий возрастают требования, предъявляемые к воде.

Вода содержит в своем составе целый ряд химических элементов и соединений, многие из которых препятствуют использованию воды в хозяйственно-питьевых и промышленных целях.

Длительное употребление питьевой воды с излишней концентрацией таких элементов, как свинец, железо, марганец приводит к различным заболеваниям человека, повышенное содержание металлов в воде отрицательно воздействует на растительный и животный мир.

Марганец является необходимым элементом в организме человека, но его повышенное содержание вредно для здоровья. В избыточных количествах марганцевые соединения действуют как яды, вызывая хронические отравления. Попадая в организм, марганец реагирует с рядом химических элементов, образуя соединения, которые депрессируют ферменты. В организм человека марганец попадает с водой и растительной пищей, он необходим для активации ряда ферментов, например, дегидрогеназы изолимонной и яблочной кислот, декарбоксилазы пировиноградной кислоты.

Повышенное содержание марганца в воде придает ей металлический или вяжущий привкус, при контакте с воздухом – окраску. Вода с излишней концентрацией загрязнений причиняет неудобства в быту, присутствие в воде марганца может способствовать развитию в трубах, теплообменных аппаратах, водораспределительных сетях, водоразборной арматуре марганцевых бактерий, продукты жизнедеятельности которых вызывают уменьшение сечения, а иногда их полную закупорку. Содержание марганца строго ограничено в воде, используемой в бумажной, текстильной, пищевой, химической и других отраслях промышленности, поэтому СанПиН РК-3.01.067-97 регламентирует безвредное содержание марганца в воде $0,1 \text{ мг/дм}^3$ [1].

Для хозяйственно-питьевого и промышленного водоснабжения г.Уральска в пределах месторождения подземных вод «Уральское» функционирует централизованный водозабор, обеспечивающий 54 % потребности в воде, остальные 46 % воды получают путем очистки воды поверхностного источника – реки Урал.

Водоотбор подземной воды производится из 22 скважин, глубина которых колеблется от 51 м до 146 м. Скважины оборудованы глубинными погружными электронасосами, в водоприемной части скважин установлены фильтровальные колонны.

Суммарная производительность скважин составляет 30 тыс. $\text{м}^3/\text{сут}$. Из скважин вода подается в резервуары чистой воды и затем после обеззараживания жидким хлором направляется по водоводам в разводящие сети города.

Контроль качества подаваемой потребителям воды осуществляется базовой лабораторией областного управления «Водоканал». Пробы воды отбираются и анализируются по бактериологическим и органолептическим показателям ежедневно, а по химическим показателям согласно графику Государственного санитарного надзора города.

Содержание марганца в природной воде по всем 22 скважинам Уральского подземного водозабора превышает предельно-допустимую концентрацию, равную $0,1 \text{ мг/дм}^3$. Значения содержания марганца находятся в интервале от $0,18 \text{ мг/дм}^3$ до $0,61 \text{ мг/дм}^3$, что дает превышение предельно-допустимой концентрации в $1,8 \div 6,1$ раза, поэтому важной и необходимой задачей является выбор оптимального метода, сооружений, технологической схемы деманганизации природной воды.

В г.Уральске были проведены исследования на опытно-экспериментальной установке по схеме одноступенчатого фильтрования [2].

В ходе исследований решались следующие задачи:

- изучение состава и свойств природных вод, содержащих марганец;
- анализ и обоснование современных методов и технологических схем деманганации природной воды;
- установление оптимальных режимов и условий работы фильтров очистки природной воды;
- разработка рациональной и оптимальной технологической схемы очистки природной воды от марганца фильтрованием и аэрацией;
- установление экономической эффективности очистки природной воды от марганца фильтрованием и аэрацией.

В проведенных сериях опытов установка по деманганации воды была смонтирована на насосной станции пятого подъема подземного водозабора, расположенной в непосредственной близости со скважинами № 3а и № 4. Деманганизацию проводили методами фильтрования и аэрации кислородом воздуха. Установка представляет собой зернистый фильтр, фильтрационная колонка которого загружена сорбентом.

Фильтровальная колонка загружалась сорбентом средней фракции, фильтрация проводилась путем пропуска воды сверху вниз, в колонку фильтра подавался кислород. Таким образом, в фильтре были совмещены процессы окисления и фильтрования.

Прирост потерь напора фиксировался с помощью пьезометров в течение всего фильтроцикла. Периодичность изменений потерь напора составила от 2 до 76 часов в зависимости от продолжительности фильтроциклов. Содержание марганца в фильтрате контролировалось 3 раза в течение фильтроцикла, при этом пробы отфильтрованной воды отбирались через специальные пробоотборники. В исходной воде, в фильтратах в течение всего периода экспериментов фиксировалось содержание марганца. Исходная вода подавалась из магистрального водовода после резервуара чистой воды (РЧВ). Отвод фильтрата осуществлялся через трубопровод в нижней части фильтра.

Работу фильтра контролировали определением содержания марганца в профильтрованной воде. Серию опытов прекращали после того, как результаты анализов показывали, что фильтр не очищает от марганца. Перед следующей серией опытов проводили промывку фильтра с интенсивностью подачи воды 5-6 л/с·м². Промывка фильтра осуществлялась исходной водой сверху вниз. Промывная вода после фильтра смывалась в отводящий трубопровод.

По результатам проведенных исследований рекомендованы следующие оптимальные параметры работы фильтра для удаления из воды марганца: рекомендуемая скорость фильтрования – 5,0 м/ч, продолжительность фильтроцикла – 60 часов.

ЛИТЕРАТУРА

1 СанПиН 3.01.067-97 «Питьевая вода. Гигиенические требования к качеству воды централизованных систем питьевого водоснабжения. Контроль качества».

2 Николадзе Г.И., Минц Д.М., Кастальский А.А. Подготовка воды для питьевого и промышленного водоснабжения. – М.: Высшая школа, 1984.– 368 с.

УДК 629.331

Э.М. Кадимова

Школа №16 г. Актобе

ЗАГРЯЗНЕНИЕ АВТОТРАНСПОРТОМ ВОЗДУШНОЙ СРЕДЫ Г. АКТОБЕ

В статье изложены результаты исследования загрязнения воздушной среды автотранспортов одного из крупных промышленных городов Казахстана. Для определения загрязнения воздушной среды использована методика, предложенная кафедрой экологического образования Санкт-Петербургского университета.

Бұл мақалада ірі өнеркәсіптік Қазақстан қалаларының бірі автокөліктердің әуе ортасының ластануының зерттеу нәтижелері айтылған. Әуе ортасының ластануының анықтаулары үшін Санкт-Петербург университеті экологиялық білімінің кафедра ұсынған әдістеме қолданы.

This article examines the results of research of automobile air pollution of one of the largest industrial cities of Kazakhstan. In order to determine the air pollution the methods offered by the chair of ecological education in St. Petersburg University were introduced.

Наблюдения за состоянием и загрязнением окружающей среды на урбанизированных территориях показывают, что основным источником загрязнения атмосферного воздуха становится автотранспорт. В городах Казахстана на долю передвижных источников загрязнения приходится более половины объема всех выбросов в атмосферу. В статье изложены результаты исследования загрязнения воздушной среды автотранспортов одного из крупных промышленных городов Казахстана. Для определения загрязнения воздушной среды использована методика, предложенная кафедрой экологического образования Санкт-Петербургского университета. Также в качестве определения уровня загрязнения воздушной среды и почвы был использован метод биоиндикации – оценки состояния окружающей среды по реакции живых организмов.

Воздух – основной компонент окружающей природной среды. Без пищи человек может обходиться пять недель, без воды пять дней, без воздуха пять минут. Но нормальная жизнедеятельность людей требует не только наличия воздуха, но и его определенной чистоты. От качества воздуха зависят здоровье людей, состояние растительного и животного мира, прочность и долговечность любых конструкций зданий, сооружений.

Атмосферный воздух – необходимый природный ресурс. Кислород, входящий в состав атмосферы, используется живыми организмами в процессе дыхания. Он применяется при сжигании любого топлива в различных производственных установках.

Основными источниками загрязнения атмосферного воздуха является сжигание ископаемого топлива для получения тепла и электричества, а также в двигателях автомобилей.

Токсичные компоненты вредных выбросов промышленных предприятий и автотранспорта непосредственно воздействуют на население, животных, растительность, находящиеся и в фоновой зоне.

В последнее время все большую роль в формировании загрязнения атмосферного воздуха играет автотранспорт. Город Актобе входит в число 10 городов с высоким уровнем загрязнения воздуха. Это такие города как Алматы, Шымкент, Темиртау, Караганда, Тараз, Риддер и Усть-Каменогорск [1].

Актобе располагается на западе Казахстана и является центром хромоперерабатывающей промышленности. В городе на площади 2,3 тыс. км проживает 306,6 тыс. человек. По данным Управления дорожной полиции ДВД

Актюбинской области, в г. Актобе зарегистрировано 95734 единицы автотранспорта. В том числе 80181 единица транспорта физических лиц (70531 легковой автомобиль, 4223 грузовых автомобиля, 1499 автобусов, 722 единицы мототранспорта, 3206 прицепов) и 15553 единицы транспорта юридических лиц (6382 легковых автомобиля, 5940 грузовых автомобилей, 1166 автобусов, 24 единицы мототранспорта, 2141 прицеп).

Автотранспорт является основным поставщиком атмосферы оксидами азота NO_x (смесью оксидов азота NO и NO_2) и угарным газом (оксидом углерода (II), CO). Доля транспортного загрязнения составляет 60% по CO и более 50% по NO_x от общего загрязнения атмосферы этими газами. Повышенное содержание CO и NO_x можно обнаружить в выхлопных газах неотрегулированного двигателя, а так же двигателя в режиме прогрева. Выбросы вредных веществ от автотранспорта характеризуются количеством основных загрязнителей воздуха, попадающих в атмосферу их выхлопных (отработанных) газов, за определенный промежуток времени.

К токсичным веществам относятся угарный газ (концентрация в выхлопных газах 0,3- 10 %), углеводороды – несгоревшее топливо (до 3 %) и оксиды азота (до 0,8 %), сажа [2].

Для определения загрязнения воздушной среды была использована методика, предложенная кафедрой экологического образования Санкт-Петербургского университета [3].

Методика предназначена для получения исходных данных, необходимых для расчетных оценок количества выбросов вредных веществ в воздух от автотранспорта. Количество выбросов вредных веществ, поступающих от автотранспорта в атмосферу, было оценено расчетным методом. Исходными данными для расчета количества выбросов являются количество единиц автотранспорта разных типов, проезжающих по выделенному участку автотрассы в единицу времени, нормы расхода топлива автотранспортом, значения эмпирических коэффициентов, определяющих выброс вредных веществ от автотранспорта в зависимости от вида горючего.

В таблице 1 приведены средние нормы расхода топлива автотранспортом при движении в условиях города [4].

Таблица 1

Тип автотранспорта	Средние нормы расхода топлива (л на 100 км)	Удельный расход топлива Y_i (л на 1 км)
Легковой автомобиль	11-13	0,11-0,13
Грузовой автомобиль	29-33	0,29-0,33
Автобус	41-44	0,41-0,44
Дизельный грузовой автомобиль	31-34	0,31-0,34

В таблице 2 представлены значения эмпирических коэффициентов, определяющих выброс вредных веществ от автотранспорта в зависимости от вида горючего [4].

Таблица 2

Вид топлива	Значение коэффициента (К)		
	Угарный газ	Углеводороды	Диоксид азота
Бензин	0,6	0,1	0,04
Дизельное топливо	0,1	0,03	0,04

Коэффициент K численно равен количеству вредных выбросов соответствующего компонента в литрах при сгорании в двигателе автомашины количества топлива (также в литрах), необходимого для проезда 1 км, то есть равного удельному расходу.

В ходе исследований были изучены структура и интенсивность автотранспортных потоков в городе Актобе, произведен расчет выбросов в атмосферу основных загрязняющих веществ - угарного газа, углеводородов, диоксида азота, диоксида серы.

В целях изучения сравнения уровня загрязненности воздушной среды были выбраны разные точки города:

- 1) парковые зоны – лесополосы 11- 12 микрорайонов;
- 2) улицы Тургенева, Чернышевского, Селиверстова, проспект Мира (вблизи крупных промышленных предприятий, таких как Актюбинский завод хромовых соединений (АЗХС), Актюбинский завод ферросплавов (АЗФ), ТЭЦ);
- 3) вдоль центральных автотрасс – проспект Абулхаир-хана, проспект А.Молдагуловой.

Анализ данных, полученных в результате проведенных исследований, показал, что загрязняющие вещества в наибольшей степени концентрируются вблизи источников загрязнений. Так, источник поступления вредных веществ на территории улиц Тургенева, Чернышевского, Селиверстова, Рыскулова и проспекта Мира – это АЗХС, АЗФ, ТЭЦ, а на проспекте А. Молдагуловой - автотранспорт.

Территория парковой зоны 11-12 микрорайонов получила оценку как зона с относительно благополучной экологической ситуацией.

Также в качестве определения уровня загрязнения воздушной среды и почвы был использован метод биоиндикации – оценки состояния окружающей среды по реакции живых организмов. Этим видом-индикатором была выбрана сосна, она росла на территории всех исследованных участков. Сосна - специфический биоиндикатор на увеличение концентрации диоксида серы в воздухе. И что интересно, сосны, растущие в районе проспекта Мира, имеют ярко выраженную окраску хвои.

По результатам проведенных исследований сделаны следующие выводы:

1. Воздушная среда в районе проспекта Абулхаир-хана и проспекта А.Молдагуловой загрязнена («тревога»). Здесь наблюдался 2 класс повреждения хвои – хвоинки с небольшим числом мелких пятен. 2 и 3 усыхания хвои – усох кончик 2-5 мм, 3 класс - усохла треть хвоинки.

2. Воздушная среда на территории улиц Тургенева, Чернышевского, Селиверстова, Рыскулова, проспекта Мира - грязная («опасно»). Здесь наблюдался 3 класс повреждения хвои – хвоинки с большим числом черных и желтых пятен, некоторые из них крупные - во всю ширину хвоинки, а также 3 и 4 классы усыхания хвои.

Такое состояние деревьев лишней раз свидетельствует о том, что район улиц, прилегающих к промышленной зоне, характеризуется как зона экологического бедствия по содержанию вредных веществ в атмосферном воздухе.

В связи с этим для снижения уровня поступления и содержания вредных веществ в атмосферном воздухе предлагается провести следующие мероприятия:

- все городские предприятия должны быть переведены на безотходные технологии или оснащены высокоэффективными очистными сооружениями;
- наиболее вредные из них перепрофилировать на производство менее вредной продукции или вывезти за городскую черту, что позволит полнее использовать способности природы к самоочищению;
- создать «спальные» районы, изолированные от крупных транспортных магистралей и промышленных предприятий;
- своевременно и качественно проводить ремонт автотранспорта, что в 2-3 раза сократит выброс вредных веществ;
- рациональная организация транспортных потоков, ведущая к снижению количества остановок транспорта у светофоров, во время которых и происходит основная масса вредных выбросов;

- способствовать расширению перевозок пассажиров с помощью троллейбусов, что несколько снизит поступление вредных веществ в воздушную среду;

- совершенствование конструкций автомобильных двигателей, перевод их на сжиженный газ, что существенно снизит токсичность отработавших газов, сведет к нулю выбросы свинца, сажи и копоти;

- засаживать широколиственными кустарниковыми породами территорию проезжающей части, так как на объемной листовой пластине собирается больше пыли от выхлопных газов автотранспорта;

- в летний период, после часа «пик», утром и вечером, производить полив улиц города.

Без автотранспорта сложно представить себе современный город. Сохранить чистый воздух в г. Актобе реально, главное – серьезно подойти к осуществлению снижения губительного влияния автотранспорта на качество воздушной среды, что, в конечном счете, приведет к улучшению экологической ситуации в городе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Информационный бюллетень о состоянии окружающей среды Республики Казахстан. Выпуск 1 (111), январь, 2009 г.
2. Безопасность жизнедеятельности. ВШП «Эдилет», 2000 г.
3. Практикум по экологии: учебное пособие под редакцией С.В. Алексеева, 1996 г.
4. Теплотехника. В.И. Луканин, М.Г. Шатров и др., Москва, 1999 г.

УДК 347

А.Б. Бушуков

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің магистранты
Талдықорған қаласы, e-mail: www.ali89.kz@mail.ru*

АТҚАРУШЫЛЫҚ ӨНДІРІС ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ

Толыққанды және тәуелсіз сот төрелігі жүйесін қалыптастырып алмай қоғамды басқарудағы шынайы демократияны және мемлекетті құқық нормаларына толық бағындыруды қамтамасыз ету қиын. Билік бөлінісі принципі осы процестің ажырамас бөлігі бола отырып, тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесі негізінде өзара іс-қимыл жасайтын заң шығарушы, атқарушы және сот биліктерінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етуді талап етеді. Сот билігі биліктің тең дәрежелі әрі дербес тармағы болып қана қоймай, заң шығарушы және атқарушы тармақтардың заңсыз әрекеттеріне қарсы тұра алатын, олардың арасындағы, мемлекеттік органдар мен жұртшылық арасындағы құқықтық тартыстарда белгілі бір тежегіш бастау, төреші ретінде әрекет етуге тиіс. Қазіргі таңда соттардың ерекше рөлі азаматтарды, олардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін толық қорғау қажеттігіне негізделіп отыр.

Сонымен бірге, адам құқықтары бұзылған жағдайда соттар шығарған әділетті де заңды шешімдер, оларды орындаудың тиімді тетігі жасалмай, көздеген мақсатына жете алмайды. Сот актілерінің толық әрі уақтылы орындалуы – тек сот жүйесінің ғана емес, тұтас Республиканың құқықтық дамуының маңызды міндеттерінің бірі. Қазақстан Президенті Н. Назарбаев судьялардың IV-съезіндегі сөзінде сот төрелігінің тиімді

болуы көбіне сот актілерінің орындалу мәселесіне тығыз байланысты болатынын атап өтті [1]. Президент бүгінгі күні әрбір үшінші сот актісінің орындалмай отырғанын баса көрсетіп, осы саладағы заңнаманы жетілдіру қажеттігіне назар аударды. Мемлекет басшысының пікірінше, осы бағыттағы басқа, неғұрлым шешуші шара – жекеше сот орындаушылары институтын енгізу болып табылады. Ол аталмыш институттың бірқатар шетел мемлекеттерде табысты жұмыс істеп отырғанын және осы тәжірибені зерттеу қажеттігін айтты.

Атқарушылық іс жүргізу проблемаларын зерттеу оларды жалпы теориялық тұрғыдан талдауды қажет етеді. Атқарушылық іс жүргізудің негізгі кырларын (белгілерін) анықтап, оны жүзеге асыру барысында қалыптасатын құқықтық қатынастардың мәнін, мазмұны мен сипатын ашу қажет. Атқарушылық іс жүргізу түрлерін ғылыми негізделген көзқарас тұрғысынан жіктеп, оның сатыларын дәл айқындап алу керек.

Атқарушылық іс жүргізудің құқықтық негіздерін зерттеу, оның Қазақстанның әртүрлі даму кезеңдеріндегі тарихы тұрғысынан да, қазіргі кездегі жағдайы жөнінен де өте маңызды. Атқарушылық іс жүргізу туралы құқық базаны жетілдіруге ҚР Президентінің 2002 жылғы 20 қыркүйектегі № 949 Жарлығымен мақұлданған, заңнаманың және құқық қолдану практикасының таяу жылдардағы негізгі даму басымдықтарын қамтитын Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат тұжырымдамасы елеулі әсерін тигізді [2].

Қазіргі таңда заңдар мен заңға тәуелді актілер, Жоғарғы Соттың және Конституциялық Кеңестің нормативтік қаулылары, сондай-ақ Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары осы саладағы құқықтық реттеудің дереккөздері қызметін атқарып отыр. Нормативтік материалға терең талдау жасай отырып, қолданыстағы заңнамада қарама-қайшылықтар мен құқықтық олқылықтар барын, жекелеген нормалардың бұлыңғыр сипатын, жекелеген атқарушылық әрекеттер жасау тетігінің қоғамдық сұранысқа толықтай сай келмейтінін, сот орындаушысы өкілеттіктерінің әлі де болса толыққанды еместігін және құқықтық реттеу тұрғысында да кемшіліктер кездесетінін байқадық. Сол себепті осы диссертацияда аталған мәселелерге кешенді зерттеу жүргізе келе, заң шығарушы жіберген қателіктерді анықтап, оларды жоюдың нақтылы жолдарын көрсететін боламыз.

Атқарушылық іс жүргізуге өндіріп алушы мен борышкерден бөлек, тараптардың заңды өкілдері, куәлар (айғақ адамдар), мамандар, аудармашылар (тілмаштар), сот орындаушылары және т.б. тұлғалар қатысады. Олар белгілі бір міндеттер бойынша өзара байланысып, тиісті құқықтар мен міндеттерге ие болады. Осыған байланысты олардың процессуалдық жағдайларын, атқарушылық іс жүргізу барысында туындайтын қарым-қатынастарын қарастырудың зор мәні бар және ол соттар мен басқа мемлекеттік органдар актілерін мәжбүрлеп орындатуға байланысты негізгі проблемаларды терең ұғынуға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, сот орындаушыларының құқықтық мәртебесіне заң жұртшылығы болып назар аударатын кез келді. Осы орайда бұл мәселеге сот орындаушысының өкілеттігін күшейту және оның материалдық-қаржылық жағдайын нығайту мақсатында біржақты прагматикалық көзқараспен қарамау керек. Әрине, біз бұл мәселелерді елеусіз қалдырып, олардың өзектілігін ескермейік деп отырғанымыз жоқ. Біздің ойымызша, сот орындаушысының мәртебесін ғылыми-теориялық тұрғыдан зерттеп, оның маңызды кырларын (белгілерін) ашу қажет, содан соң ғана осы лауазымды адамға анықтама беріп, оның өкілеттіктерінің ғылыми негізделген жіктемесін жасауға, мемлекеттік органдармен, лауазымды адамдармен, ұйымдармен, атқарушылық іс жүргізуге қатысушылармен өзара іс-қимылын зерделеуге ұмтылған жөн.

Сот орындаушысы тұлғасының салыстырмалы дербестігінің болуы оны сот ыңғайына бағындырмайды деген сөз емес. Себебі мәжбүрлеу тәртібімен орындалатын

актілердің басым көпшілігін сот актілері құрайды. Сондықтан да сот орындаушыларының әрекетін соттың бақылауын күшейту проблемасы да өзекті мәселе ретінде күн тәртібінен түспейді. Бұл ретте, мамандардың қисынды пікіріне құлақ түріп, қамауға салуды санкциялау құқығын сотқа беру туралы мәселе көтерген кезде, сот орындаушысының әрекетін санкциялау ісін де прокурор құзырында қалдырмай, сотқа беруді қарастырған жөн [3, 83 б.].

Қазіргі кезде, мемлекет қанша шара қолданса да, атқарушылық іс жүргізудің тиімділік деңгейі әлі де болса ақсап келеді. Осы тұрғыдан алғанда, атқарушылық іс жүргізуді ұйымдастырудың жаңа нысандарын іздестіру, осы саладағы шетелдік тәжірибені зерттеп, оларда пайдаланылып жүрген үлгілерді Қазақстанда байқап көру мәселелері өзекті бола түсуде. Бұл жерде атқарушылық іс жүргізудің жеке кәсіпкерлік қызмет түріндегі балама нысанын құру мәселесін де ескерте кеткіміз келіп отыр. Мұндай үлгілер Еуропаның көптеген елдерінде ойдағыдай жұмыс істеуде.

Екінші жағынан, мемлекеттік атқарушылық іс жүргізу жүйесін де жетілдіріп, оның неғұрлым қолайлы және қазіргі өмір талаптары мен сұранысына сай келетін ұйымдық нысанын қалыптастыру қажет. Осы айтылған проблемалар диссертациялық зерттеу тақырыбының барынша өзектілігі мен маңыздылығын көрсетеді.

Атқарушылық өндірістің мәні мен заңдық табиғатын анықтауда осы саланы реттейтін нормалардың мәнін және оның құқық пен заңнама жүйесіндегі орнын анықтап алудың маңызы зор. Атқарушылық іс жүргізу құқығы азаматтық іс жүргізу құқығының құқықтық институты ма әлде өз алдына дербес құқық саласы болып табыла ма? Бұл мәселені де нақты айқындап алған жөн. Осы тұрғыда құқыққа және оның құрылымдық бөліктеріне қатысты жалпы теориялық ережелерге тоқталып өтейік.

Жалпы құқық теориясында құқық жүйесі деп оның ішкі құрылысын сипаттайтын құқық нысаны қарастырылады. Құқық жүйесінің құрылымдық элементтеріне, әдетте, құқық нормасы, құқықтық институт пен құқық саласы жатқызылады. Кейбір зерттеушілер құқықтың кіші салалары мен қосалқы институттарын да бөліп көрсетеді.

Құқық саласы құқық жүйесінің барынша ірі құрылымдық бөлімшесі болып табылады. Ол – қоғамдық қатынастардың белгілі бір тегін (саласын) реттейтін заң нормаларының реттелген жиынтығы.

Құқықтық институт ретінде, әдетте, нысаналық-функциональдық белгілері бойынша өзара сабақтас және қоғамдық қатынастардың белгілі бір (біртекті) түрін реттейтін және тиісті құқық саласы шеңберінде салыстырмалы дербес топ құрайтын құқық нормаларының жиынтығы түсініледі [4, 389 б.].

Қоғамдық қатынастарға құқықтық әсер ету амалдарының, тәсілдері мен құралдарының жиынтығы [5, 4 б.; 6, 3 б.], сондай-ақ «мемлекеттің қоғамдық қатынастар қатысушыларының ерік-жігеріне қажетті бағытта дамыту тұрғысынан әсер етуіне көмектесетін заң құралдары» [4, 392 б.] ретінде түсінілетін құқықтық реттеу әдісі қосымша (заңдық) өлшем болып табылады. Әдіс құқықтың біртекті қоғамдық қатынастар шеңберін қалай реттейтінін, осы орайда қандай спецификалық заң құралдарын пайдаланатынын көрсетеді. С.В.Поленина оның «сынамалық әрекет» екендігін, құқықтық реттеу бірлігі принципі бойынша іріктелген құқықтық институттардың бір құқық саласына кіретінін не кірмейтінін сол арқылы тексеруге болатын» атап көрсетеді [4, 391 б.]. Атқарушылық іс жүргізуді сот актілерін орындаумен бірдей негізде қарастыруға болмайды, өйткені сот орындаушылары ұлттық соттардың ғана емес, басқа мемлекеттік органдардың да шешімдерін, сондай-ақ шетелдік және халықаралық соттар мен төреліктердің шешімдерін орындауға тиіс. Көптеген авторлар атқарушылық іс жүргізудің тіпті азаматтық процестің шеңберінде де салыстырмалы дербестігі барын көрсете отырып, бұл жөнінде ескертеді

1 Доверие к суду – гарантия реформ // Материалы IV съезда союза судей Республики Казахстан. - Астана, 2005. – 4 июня.

2 Қазақстан Республикасының Президенті Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат тұжырымдамасы: Президенттің 2002 жылғы 20 қыркүйектегі № 949 Жарлығы // Законодательство құқықтық анықтамалығы. – 2002. – 26-29 бб.

3 Турганбаев Б.М. Проблемные аспекты исполнительного производства // Исполнительное производство: проблемы и перспективы, 14-17 июня 2005 г.: Учебный семинар. - Астана, 2005. – С. 80-88.

4 Теория государства и права: Учебник / Под ред. В.К. Бабаева. – М.: Юристъ, 1999. – 592 с.

УДК 349:556.18

А.А. Кожахметова

ТарГУ имени М.Х. Дулати, ст. преп., магистр права

ПРАВОВЫЕ ФОРМЫ УЧАСТИЯ БАССЕЙНОВОГО СОВЕТА В РЕШЕНИИ ВОДНЫХ ВОПРОСОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В данной статье рассматриваются правовые формы участия бассейнового совета в рассмотрении актуальных вопросов в области использования и охраны водного фонда. А также вносятся предложения на изменение правовых норм отдельных статей В одного кодекса Республики Казахстан.

Қолданудың төңірегіндегі және су қорының қорғауының көкейкесті сұрақтарының қарастыруындағы бассейн кеңесі қатысуының заңға сүйенген формаларын осы мақалада қаралады. Сонымен бірге Қазақстан республикасының кодексінің жеке Су-шы баптарының заңға сүйенген нормаларының өзгерісіне ұсыныстарды енгізледі.

This article deals with legal forms of participation of the basin council in considering actual issues in the field of utilizing and protection of water fund. As well as it offers that are implemented for the purpose of amending the legal forms of definite articles of Water Codex of the Republic of Kazakhstan.

Правовым проблемам водных отношений в юридической литературе уделялось немало внимания. Им были посвящены фундаментальные труды С.Б. Байсалова. В его монографии «Водное право Казахской ССР» были освещены концептуальные вопросы водно-правовой науки, исследование которых дало толчок для развития эколого-правовой науки Казахстана [1]. Они были исследованы применительно к условиям исключительной государственной собственности на воды и социалистической формы водного хозяйствования.

Значительная часть научных результатов и выводов исследований ученых юристов советского времени и поныне сохраняет свою актуальность.

В условиях становления и развития рынка в содержании водных правоотношений произошли кардинальные изменения, которые коснулись, прежде всего, системы управления водного хозяйства.

Вопросы организации управления в области водных отношений являются чрезвычайно актуальными для современного развития Республики Казахстан.

В настоящее время система управления водным хозяйством страны, созданная в условиях централизованной экономики, в определенной степени сохраняет старые экономические отношения, основанные на административно-командных принципах. В

результате с трудом идет процесс ее адаптации к новым рыночным условиям хозяйствования. По этой причине система остается трудно управляемой, у водопользователей нет кровной заинтересованности в рациональном использовании воды, ухудшается техническое состояние водохозяйственной и гидромелиоративной систем, выходят из хозяйственного оборота огромные площади орошаемых земель.

В истории суверенного Казахстана было принято два основных водных документа, это, прежде всего, Водный кодекс Республики Казахстан от 1993 года [2].

Он отражал социально-экономическую, экологическую, правовую обстановку страны на начало реформирования государственного устройства.

В Концепции развития водного сектора экономики и водохозяйственной политики Республики Казахстан до 2010 года, в отраслевой программе «Питьевая вода» на 2002-2010 годы, утвержденной постановлением Правительства РК были подведены итоги развития водных отношений за период 1993 по 2002 годы [3]. Кардинальные преобразования в экономике и социальной сфере, изменение общественного отношения к экологической обстановке обусловили необходимость существенной корректировки водного законодательства страны, в результате чего было принят новый Водный кодекс. Его разработка осуществлялась путем совершенствования основных положений действующего кодекса с учетом изменившихся социально-экономических, правовых и других условий, а также дополнения новыми нормами, возникшими в связи с указанными условиями и отсутствующими в существующем кодексе [4].

Изучение содержания современного водного законодательства показывает, что многие научные разработки ученых-юристов легли в его основу. Это касается, таких понятий, как водные отношения, объект водных отношений, принципы водного законодательства и т.д.

К примеру, действующий ВК РК, к водным относит отношения в области использования и охраны водного фонда, управления водным фондом и водохозяйственными сооружениями, а также и иные отношения.

Понятие объекта водных отношений расширено, к ним отнесены водные объекты, водохозяйственные сооружения и земли водного фонда.

В действующем ВК РК структура управления в области использования и охраны водного фонда подразделена на четыре уровня, а именно на межгосударственный; государственный; бассейновый; территориальный. Данная классификация приведена с учетом комплексности и соподчиненности. В основе государственного управления в области использования и охраны водного фонда лежат такие принципы, как государственного регулирования и контроля в области использования и охраны водного фонда, водоснабжения и водоотведения; устойчивого водопользования; создания оптимальных условий водопользования, сохранения экологической устойчивости окружающей среды и санитарно-эпидемиологической безопасности населения; бассейнового управления; разделения функций государственного контроля и управления в области использования и охраны водного фонда и функций хозяйственного использования водных ресурсов.

Одним из важных принципов управления в области использования и охраны водного фонда бассейновый принцип управления. Под ним подразумевается управление водным фондом по гидрографическим признакам, реализуемое при распределении водных ресурсов в пределах бассейнов рек, озер и других водных объектов между административно-территориальными единицами;

В целях реализации бассейнового управления в области водных отношений в Казахстане были созданы бассейновые водохозяйственные управления (далее БВУ). Они являются региональными органами Комитета водных ресурсов Республики Казахстан. БВУ имеют отделы в областях, основной задачей которых является

осуществление государственного управления в области использования и охраны водного фонда на территории соответствующего бассейна.

БВУ осуществляют комплексное управление водными ресурсами гидрографического бассейна на основе бассейнового принципа; координируют деятельность субъектов водных отношений по использованию водных ресурсов с целью достижения положительного экономического эффекта, разумного, справедливого и экологически устойчивого водопользования; готовят и реализуют бассейновые соглашения о восстановлении и охране водных объектов на основе перспективных планов и программ развития в пределах соответствующего бассейна; осуществление государственной контроль за использованием и охраной водного фонда, соблюдением физическими и юридическими лицами водного законодательства Республики Казахстан; ведут государственный учет, государственный водный кадастр и государственный мониторинга водных объектов по бассейнам совместно с уполномоченным государственным органом в области охраны окружающей среды, уполномоченным органом по изучению и использованию недр; выдают, приостанавливают действие разрешения на специальное водопользование в порядке, установленном законодательством Республики Казахстан; организуют работу бассейнового совета, проводят консультации с членами бассейнового совета по вопросам использования и охраны водного фонда на территории бассейна, анализируют их рекомендации, доводят рекомендаций бассейнового совета до заинтересованных государственных органов и водопользователей и др.

Возможность привлечения граждан и общественные объединения в решении водных вопросов законодательно предусмотрена в п.3 ст. 33 ВК РК. Но в то же время данная норма не обязывает государственные органы обеспечить обязательное участие общественности в данной сфере.

Одной из правовых форм участия общественности в решении водных вопросов является деятельность бассейнового совета, который является консультативно-совещательным органом, создаваемым в пределах соответствующего бассейна.

В состав бассейнового совета входят руководители местных представительных и исполнительных органов областей (города республиканского значения, столицы), руководители территориальных органов, представителей водопользователей. Согласно п. 2 ст. 43 ВК РК в их состав могут также входить представители общественных объединений и их ассоциаций. Как видим, данная норма также не обязывает обеспечить участие общественности в работе бассейновых советов. На наш взгляд, наличие «не обязывающих ни к чему» правовых норм, влекут за собой бездейственность и безответственность государственных органов, неверие населения действенность закона.

Бассейновый совет рассматривает актуальные вопросы в области использования и охраны водного фонда, водоснабжения и водоотведения, вносит предложения и рекомендации для участников бассейновых соглашений, которые заключаются между бассейновыми управлениями, местными исполнительными органами областей (города республиканского значения, столицы) и другими субъектами, расположенными в пределах бассейна водного объекта, в целях объединения и координации их деятельности, а также реализации мероприятий по восстановлению и охране водных объектов. В данном документе содержатся обязательства сторон по кооперации сил и средств, необходимых для реализации конкретных водоохранных мероприятий, с указанием сроков их исполнения. В рамках бассейновых соглашений физические и юридические лица могут создавать фонды, средства которых предназначены для осуществления мероприятий по восстановлению и охране водных объектов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Байсалов С.Б. Водное право Казахской ССР. - Алма-Ата: Наука, 1966. – 398 с.
2. Республика Казахстан. Водный кодекс от 31 марта 1993 года. – Отд. изд. – Алматы - 32 с.
3. Правительство Республики Казахстан. Об одобрении Концепции развития водного сектора экономики и водохозяйственной политики Республики Казахстан до 2010 года: постановление от 21 января 2002 года № 71; Правительство Республики Казахстан. Об отраслевой программе «Питьевая вода» на 2002-2010 годы: постановление от 23 января 2002 года № 93 – Параграф. 2012
4. Республика Казахстан. Водный кодекс от 9 июля 2003 года. – Отд. изд. – Алматы: Юрист., 2011.- 40 с.

ӘОҚ 300-399

І.С. Нұрбол

І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ-сы, iliyas.nurbol@mail.ru.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕ МЕНШІК ӘРІПТЕСТІКТІҢ МЕХАНИЗМІ – КОНЦЕССИЯНЫҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ

В статье рассматриваются сущность и формы государственно-частного партнерства в Казахстане. Делается обзор развития концессионных соглашений, показаны некоторые примеры и положительные стороны концессионных проектов в Казахстане на практике.

The article discusses the nature and form of public-private partnership in Kazakhstan. An overview of the development of concession agreements, and shows some examples of the positive aspects of concession projects in Kazakhstan in practice.

Соңғы жылдары бүкіл әлемде электр энергетикасы, автожол, теміржол, коммуналдық шаруашылықтар, магистралды құбыр өткізу көлігі, порттар, әуежайлар салаларында біршама институционалды өзгерістер болуда, олар бұрын әрқашан мемлекеттік меншікте және мемлекет басқаруында болған. Оның мәні елдің үкіметі өзіне олардың қызметін реттеу және бақылау құқығын қалдыра отырып, осы салалардың объектілерін уақытша ұзақ мерзімге және орта мерзімге пайдалануға бизнесті беретінінде. Бір жағынан, инфрақұрылымдық салалардың кәсіпорындары стратегиялық, экономикалық және әлеуметтік-саяси маңызы бар инфрақұрылым объектілері түрінде жекешелендірілмейді. Бірақ, басқа жағынан алғанда, мемлекеттік бюджетте олардың қазіргі заманға сай дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін жеткілікті қаражаты жоқ. Осы қарама-қайшылықты шешу үшін қазіргі заманғы әлемде мемлекеттік-жеке меншік әріптестік тұжырымдамасы (МЖӘ немесе PPP - Public-Private Partnership) кеңінен қолданылады. Бүкіл әлемде мемлекет пен бизнес-қауымдастық қатынастарының осы нысаны стратегиялық маңызы бар өмірлік маңызды мемлекеттік меншік объектілерін баламалы түрде жекешелендіру болды.

МЖӘ – бұл ұлттық, ауқымды, жергілікті, бірақ әрқашан әлеуметтік маңызы бар жобаларды іске асыру мақсатында мемлекет пен бизнес арасындағы одақ. Мемлекеттік-жеке меншік әріптестік әртүрлі нысандардың кең ауқымы бар – бұл мемлекеттік жеке компанияларға жалдау (лизингтік) қатынастар, өнімді бөлу туралы келісім, әсіресе жер қойнауын пайдалануда қолданылатын әртүрлі байланыстар. Ең соңында, концессия – бұл жүйе мемлекет пен жеке заңды немесе жеке тұлғалардың (концессионердің) қарым-қатынастары. Оның мәні мемлекет концессионерге шарт бойынша ақы төлеуге және

қайтарымды негізде, бірақ кейбір қызмет түрлерін жүзеге асыруға эксклюзивті құқығы бар мемлекеттік меншікті пайдалану құқығын беретіндігі.

Қазақстандық «Концессиялар туралы» Бірінші Заңы 1991 жылы 23 желтоқсанда қабылданған болатын және 1993 жылы күшін жойды, Заң Қазақстан Республикасы территориясындағы объектілерді тек шетелдік инвесторларға концессияға берудің ұйымдық, экономикалық және құқықтық шарттарын реттеді.

2006 жылы «Концессиялар туралы» (бұдан әрі – Заң) Қазақстан Республикасының жаңа Заңы қабылданғаннан кейін мемлекеттік меншіктің объектілерін құру құқығын шетел инвесторларына ғана емес, сондай-ақ, заңды тұлғаларға (Қазақстан Республикасының азаматтарына) беруге мүмкіндік берді. Бұдан басқа, Заң концессияның құқықтық шарттарын, концессионердің мемлекеттік жәрдем түрлерін және концессия шарттарын жасау, орындау және тоқтату процесінде пайда болатын қоғамдық қатынастарды реттеуді анықтады.

Концессия тетігін қолдану бюджеттік қаражаттардың шектеулі шарттарында мемлекетке қоғамдық маңызды жобалардың іске асырылуы бойынша мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Мысалы, концессионер республикалық бюджет қаражатынан қаржыландыруды қоспағанда, объект құрылысын толығымен өз (несие) қаражатынан жүзеге асырады, ал мемлекет оны қаржыландыруға шығынсыз дайын объектіні алып, объектіні пайдалану кезінде концессионермен есептесе алады, инвестициялық шығындарды компенсациялау сияқты мемлекеттік жәрдем шараларын қолдану арқылы. Сонымен бірге, мемлекет тарифтік саясат пен тұтынушыларға қызмет көрсету сапасының стратегиялық сұрақтарын өзіне қалдырады. Сол уақытта концессионерге объектіні пайдаланудан табыс алу пайда болып табылады.

Концессия саласындағы Заңнама оң халықаралық тәжірибені ескеру арқылы жетілдірілуде. Осылай 2008 және 2010 жылдары объектілерді концессияға беру процедурасының мәселелері бойынша мемлекеттік жәрдем шараларын кеңейту және концессиялық жобалардың қызықтырғыштығын жоғарлату, инфрақұрылымдық облигацияларды шығару міндеттілігін жою концессия туралы заңнамаға бірнеше түзетулер енгізілді. Сонымен қатар, осы түзетулер Салық кодексі, Жер кодексі, Бюджет кодексі, ҚР «Табиғи монополиялар туралы» Заңына, ҚР «Автомобиль жолдары туралы» Заңына, ҚР «Бағалы қағаздар нарығы туралы» Заңына, ҚР «Электр энергетикасы туралы» Заңына, ҚР «Концессиялар туралы» Заңы сияқты нормативтік құқықтық актілерге өзгертулер мен қосымшаларды енгізу қозғалды.

Концессия туралы заңмен сәйкес қолданылып отырған контрактінің моделі – «құру – беру – пайдалану» (Build – Transfer – Operate), концессияның ең ұзақ мерзімі – 30 жыл. Бұл ретте, жеке сектор салады, пайдалануға енгізеді және мемлекеттің меншігіне береді, кейін басқару құқығысыз, оның бұдан әрі пайдалануы үшін иелену мен пайдалану құқығындағы объектіні алады.

Нақты мемлекетте МЖӘ-нің дамуы, халықаралық тәжірибеге сәйкес, үш кезеңді айқындайды: дайындық, енгізу, жетілдіру. Дайындық кезеңінде мемлекеттер халықаралық тәжірибені зерттейді, қолданыстағы заңнаманы талдайды, МЖӘ саласындағы жалпы мемлекеттік саясатты айқындайды және кейде пилоттық жобаларды іске асыруды бастайды. Енгізу кезеңі мыналар сияқты бірқатар іс-шараларды көздейді: заңнаманы қалыптастыру, әдістемелік ережелер мен нұсқаулықтар әзірлеу, МЖӘ мамандандырылған органын құру, МЖӘ қолдану салаларын кеңейту және т.б.

Жетілдіру кезеңі МЖӘ саласындағы белсенділіктің артуымен және жобалар күрделілігі деңгейінің артуымен сипатталады. Бұл кезең заңнаманы, сондай-ақ МЖӘ жобаларын іске асыру үлгілерін одан әрі жетілдіруді көздейді.

Қазіргі таңда, Қазақстанда дайындық кезеңі өтіп, МЖӘ енгізу процесі («Концессия туралы» Заң қабылданды, концессия мәселелері бойынша мамандандырылған ұйым

құрылды, концессиялық жобаларды іске асыруға дайындық жүргізілуде) жүріп жатыр деп айтуға болады.

МЖӘ Орталығының негізгі қызметі: концессиялық жобалардың барлық кезеңдерінде экономикалық сараптамасын жүргізу, концессиялық ұсыныстарды, техникалық-экономикалық негіздемені, конкурстық құжаттаманы, концессиялық өтінім мен шарт жобасын, сондай-ақ мемлекеттік-жеке меншік әріптестік саласындағы әдіснамалық базаны жетілдіру жөнінде уәкілетті орган мен мүдделі мемлекеттік органдарға арналған ұсынымдарды дайындау болып табылады.

Қазіргі кезде, Қазақстанда көліктік және энергетикалық салаларында 5 концессиялық жобалар іске асырылу кезеңінде. Олар:

- «Шар – Өскемен станциясы» теміржол желісін салу және пайдалану;
- Ақтау қаласының халықаралық әуежайы жолаушы терминалының салу және пайдалану;
- «Солтүстік Қазақстан – Ақтөбе облысы» өңіраралық электр тасымалдау желісін салу және пайдалану;
- Ақтөбе облысы Қандыағаш қаласындағы газтрубинді электр станциясын салу және пайдалану;
- «Ералы–Құрық» жаңа теміржол желісін салу және пайдалану.

Осы концессиялық объектілерді салуға болжамалы инвестициялардың жалпы саны 74 млрд. теңгені құрайды.

Концессия схемасы бойынша жоспарлау кезеңінде көліктік және әлеуметтік салаларда 15-тен аса жобалар бар.

Бірінші концессиялық жобалардың тәжірибесі МЖӘ тетіктерін қолданудың келесі жағымды әсерін көрсетті:

- ✓ Мемлекеттік маңызы бар объектілердің инвестициялануы үшін мемлекеттік емес қаржыландыруды тарту;
- ✓ Жобаны іске асыру бойынша қауіпті мемлекет пен жеке инвестор арасында бөлу;
- ✓ Басқару функцияларын жеке инвесторға беру жолымен жобаның іске асырылуы арқылы экономикалық тиімді басқаруды қамтамасыз ету;
- ✓ Инфрақұрылымды дамытуға қазіргі заманға сай, тиімділігі жоғары технологияларды тарту.

Сонымен бірге, бірнеше сұрақтарды бір жағынан инвестициялық қызығушылықты жоғарылататын, екінші жағынан, орталық және жергілікті атқарушы органдармен концессиялық жобаларды дайындау мен жоспарлаудың сапасы: мемлекеттік жәрдемнің шараларын дамыту, концессияға берілмейтін объектілер тізімін қайта қарау; тарифтерді құруды және ережелерін қайта қарау, дұрыс анықтаманы, концессия шарттарында қауіп ерді бөлу және есептесуді қамтамасыз ету.

2010 жылғы 29 қаңтардағы Қазақстан Республикасы Президентінің «Жаңа онжылдық – Жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» жолдауын іске асыру шеңберінде, МЖӘ тетіктерін қолданудың оң халықаралық тәжірибесі мен Қазақстан Республикасында бірінші концессиялық жобаларды іске асыру тәжірибесі негізінде 2011-2015 жылдарға арналған МЖӘ дамыту бағдарламасының жобасы жетілдірілген.

Бағдарламаның жобасында МЖӘ қолданудың салаларын кеңейту мүмкіндігі бойынша мәселелерді пысықтау, мемлекеттік жәрдем шараларын дамыту, келісім-шарттардың жаңа түрлерін енгізу, бюджеттік инвестицияларды жоспарлауды өзгерту, жоспарлау процедуралары мен жобаларды іске асыруды жетілдіру мақсаттары қойылған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының 2006 жылғы «Концессиялар туралы» Заңы

2. «2010-2014 жылдарға арналған Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік-жеке меншік әріптестіктің даму Концепциясы», 2009.
3. «2011-2015 жылдарға арналған Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік-жеке меншік әріптестікті дамыту Бағдарламасы», 2011.
4. Қазақстан Республикасы Экономикалық даму және сауда министрлігінің ресми сайты: <http://ppp-center.kz/kaz/gchpkaz/razvitiekaz/>

УДК 340.662

Г.Қ. Шуланбекова

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Заң факультетінің кедендік, қаржылық және экологиялық құқық кафедрасының аға оқытушысы

САҚТАНДЫРУ ҚЫЗМЕТІ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ФАКТОР РЕТІНДЕ

В этой статье автор рассматривает страховую деятельность как институт закономерной защиты от рисков, который возникает в хозяйственной деятельности и формирование страховой системы как социально-правовой сферы национальной экономики. В работе изучены природа и содержание деятельности отечественных страховых компаний, их основные функции и направления продвижения социально-правовой стратегии.

Conceptual assumptions concerning the nature and maintenances of insurance activity of the companies which basic function is, granting of insurance products as the specific form of public services, are presented by the author as the basic direction of promotion of social and economic strategy, the basic purpose is connecting competitive countries of the world.

Қазақстанның сақтандыру жүйесі тарихи тұрғыдан алғанда дамыған индустриалды елдермен салыстырғанда кейінірек қалыптасты. Әсіресе бұл алшақтық 1918-1988 жылдардағы мемлекеттік сақтандыру монополиясы кезеңінде ұлғая түсті. Сақтандыру - қоғамның әлеуметтік тұрақтылығын қамтамасыз ету мақсатында заңнамалық әдістермен құқықтық басқарудың негізгі құралы болып табылады. Еліміздегі тұрақтылық жағдайын тиімді басқарудың негізгі әдісі сақтандыру қызметі болып табылады. Сақтандыру механизмдерінің ерекшелігі тек қана кәсіпорындар мен азаматтардың мүлкін сақтау ғана емес, сонымен қатар мемлекеттің құқықтық мәселелерін шешу секілді қызметтерді атқару болып табылады. Сондықтан, көп мемлекеттерде сақтандыру әлеуметтік-құқықтық мәселелерді шешудегі заңды стратегиялық секторы болып отыр.

Қазақстанда жеке меншіктің дамуымен бірге сақтандырудың да рөлі өсуде, алайда отандық сақтандыру қызметінің халыққа және кәсіпкерлерге көрсетіп отырған сақтандыру қызметтерінің көлемі тар, тиімділігі аз болып отыр. Сақтандыру нарығындағы компаниялардың тұрақты дамуына қарамастан, отандық сақтандыру жүйесінің дамуы төменгі деңгейде калуда. Оған дәлел сақтандыру сыйлықақыларының республикалық үлесі 2010 жылы 0,9% құрап отыр. Дамыған мемлекеттерде бұл көрсеткіш 8-12% құрайды. Сол себепті апаттардың алдын алуға, халыққа әлеуметтік жәрдем көрсету бойынша елеулі мемлекеттік шығындар жұмсауға тура келуде.

1993 жылы Қазақстан Республикасының «Сақтандыру туралы» заңының қабылдануымен мемлекеттік сақтандыру заңнамаларының негізі қаланғанда, сақтандыру ұйымдарының саны 900-ге жетті, өкінішке орай олардың көбісін сақтандырумен тек атауы байланыстырушы еді.

Заңмен қойылған талаптарды тек 13 сақтандырушы орындай алды. Сол жылы 38 сақтандыру компанияларының бастамасымен Қазақстанның Сақтандырушылар Одағы құрылды. Қазақстан Республикасы Президентінің «Сақтандыру нарығын құру және дамыту жөніндегі ұйымдастырушылық-құқықтық шаралар туралы» 1994 жылғы 19 сәуірдегі жарлығы сақтандыру қызметіне мемлекеттік реттеу жүйесін енгізуге құқық берді.

1994–1998 жылдар аралығында «Сақтандыру туралы» жаңа Заң қабылданды және көлік құралдарының иелерінің азаматтық-құқықтық жауапкершілігін міндетті сақтандыру енгізілді. Республиканың сақтандыру нарығын дамытудың алғашқы тұжырымдамасы жарық көрді. Осы кезеңде сақтандыру компанияларының саны 70–150 аралығында ауытқып тұрды.

Сақтандыру қызметінің өзіндік ерекшелігі бар. Қазіргі әлеуметтік-құқықтық жағдай халықаралық стандарттарға сай және қарқынды дамыған сақтандыру қызметін дамытуды қамтамасыз ететін біртұтас сақтандыру жүйесін құруды талап етеді. Сақтандыру секторы қалыпты дамымай мемлекеттің тұрақты дамуы туралы айту қиын.

Сақтандыру қызметінің жеткіліксіз дамуы сақтандыру компанияларына келетін қордың аздығынан болып отыр, ол өз кезегінде сақтандыруға деген ынталандырудың жетіспеушілігінен, соның ішінде өмірді сақтандыруға, халықтың отандық қаржы ұйымдарына деген сенімділігінің төмендігі, әсіресе ұзақ мерзімді салымдар жасауға көп халықтың сенбеуінде болып отыр. Сақтандыру әрекеті дамымай қалғандығын және оның Қазақстандағы институционалдық аяқталмағандығы мемлекеттік мәселе болып отыр, егер осы мәселені мемлекет шешсе сақтандыру қызметі құқықтық өсудің маңызды тұрақты факторы болар еді.

Отандық сақтандыру қызметі дамуын тежеп отырған негізгі себептер тек сақтандыру қызметін ұсыну тәжірибесінің жеткіліксіздігінде ғана емес, сонымен бірге халықтың өмір сүру деңгейінің төмендігі мен төлемқабілеті бар кәсіпорындардың санының аздығында болып отыр. Осы себептер сақтандыру қызметінің потенциалын анықтап және құру механизмдерін жетілдіруге бағытталған және болашақтағы тенденцияларын қорытындылайтын зерттеулердің жоқтығынан болып отыр.

Сақтандыруда өндіріс, айналым, материалдық игіліктерді айырбастау және тұтыну процестерде адамдар арасында қалыптасатын белгілі құқықтық қатынастар іске асады. Ол барлық шаруашылық жүргізуші субъектілер мен қоғам мүшелеріне шығындарын өтеуде кепілдік береді, яғни көптеген тұлғалар арасында бөлу арқылы заңды немесе жеке тұлғаның мойнына алған шығындарын өтеу әдісі ретінде көрініс береді.

Сақтандыру құқықтық тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатында тұлғалардың дәстүрлі мәміле аясында сақтандыру оқиғаларының туындауы себебінен болған зияндарды қайтару жағдайында жасалатыны белгілі. Құқықтық категория ретінде сақтандыру сақтандырушы мен сақтанушы арасындағы құқықтық қатынастардың жиынтығы.

Сақтандыру қызметіндегі ұдайы өндіріс процесінің бірінші сатысы азаматтардың, кәсіпорындардың, мемлекеттік институттардың ерікті және міндетті сақтандыру тізбесі бойынша сақтандыру қорғанысы қызметін сатып ала отырып, нетто-табыстан сақтандырушыларға төлейтін сақтандыру сыйлықақыларының есебінен, сақтандыру қорларын құру арқылы сақтандыру қорғанысын қамтамасыз етеді. Бұл сақтандыру қызметін сатып алу- сату сатысы.

Сақтандыру қызметіндегі ұдайы өндіріс процесінің екінші сатысы -сақтандыру қорларын құру және тарату. Бұл сатыда сақтандырушылар біруақытта сақтандыру қорларын құра отырып, оларды сақтандыру тарифтерінде, бизнес-жоспарда көрсетілген бағыттар бойынша, мемлекеттік нормативтерге (мысалы, сақтандыру қорларын құру және орналастыру ережесіне сәйкес) сай таратады.

Сақтандыру қызметіндегі ұдайы өндіріс процесінің үшінші сатысы - сақтандыру төлемдерін жүзеге асыру жолымен, нақты зардап шеккен сақтанушыларға жоғалтуларын өтеп беру үшін сақтандыру қорын пайдалану арқылы сақтандыру қорғанысының жекелей жүзеге асуымен байланысты.

Сақтандыру қызметіндегі ұдайы өндіріс процесінің төртінші сатысы -сақтандыру төлемдерінің сақтанушылардың ие болу, басқару, қолдануымен байланысты мүлктік қызығушылығын, олардың үшінші тұлға алдындағы жауапкершілігін қанағаттандыруды қамтамасыз етуімен байланысты.

Бұдан сақтандыру саласына байланысты үш тұжырымды көреміз.

- Қатысушылар арасында туындайтын құқықтық қызығушылықтарды қорғау тәсілі.
- Сақтандыру қызметі - қоғамдық қатынастар жүйесінің ажырамас бөлшегі.
- Сақтандыру қызметі - бизнес түрі болып табылады.

Қазақстандағы мемлекеттік сақтандыруды қадағалау жүйесі әрекет етуші заңдарға сүйенеді, оған жалпы құқықтық актілер, арнайы сақтандыру заңнамалары және ведомстволық нормативтік құжаттар кіреді.

Сақтандыру қызметін мемлекеттік реттеу ұлттық сақтандыру жүйесінің дамуын және экономиканың сақтандыру секторын әсерлі бақылауды қамтамасыз етеді.

Қазіргі кезде Қазақстанда сақтандыру қызметі саласын реттеуші сақтандыру заңы бар. Алайда, бұл сала халықаралық стандарттар мен қағидаларды қолдана отырып, табысты жетілдіруді қажет етеді. Осы орайда, отандық сақтандыру заңнамаларын тиімді, тұрақты сақтандыру қызметін дамытуға көмек көрсету әрекеттері мен қолдауға, сондай-ақ әртүрлі мемлекеттердің қадағалау органдарымен келешектегі ынтымақтастықты дамытуға бағытталған халықаралық талаптарға сәйкестендіруді қамтамасыз ету қажет.

Сақтандыру ұйымдарының қызметін қадағалау және реттеу жүйесін жетілдіру мақсатында компанияның тәуекелдерін анықтауға мүмкіндік беретін реттеу механизмдері мен жаңа тәсілдерін әзірлеу қажет. Шетелдерде сақтандыру институты әлеуметтік-құқықтық жүйенің негізгі құрамдасы ретінде өте жақсы дамыған, ал біздің елдегі осы саланың жағдайы қарқынды дамытуды талап етеді. Осыған орай сақтандыру жүйесін қарқынды дамытудың жолы сақтандырушылар мен сақтандыру ұйымдарының салық салу жүйесін жетілдіру болып табылады.

Сақтандыру компанияларының қызметі белгісіздікке негізделетінін назарға ала отырып, сақтандыру компаниясына оның ағымдағы және күтілетін болашақ қаржылық жағдайын көрсететін мүмкін болатын жағдайларды ескеру керек. Осыған орай бүгінгі күні сақтандыру ұйымдарының тәуекелділікті басқару жүйесін құру мәселесі өзекті болып табылады.

Отандық сақтандыру компанияларының қалыптасу жағдайы әлі де толықтай қалыптасып болған жоқ. Оны сақтандыру ұйымдарының санының динамикасынан байқауға болады: 1998ж. - 71, 2000ж. - 42, 2001ж. - 39, 2002ж. - 33, 2003ж. - 32, 2004ж. - 36, 2005ж. - 37, 2006ж. - 38, 2007ж. - 40, 2008ж. - 42, 2009ж. - 44. 1998, 2010 ж. – 46, 2011 ж. – 47.

Сақтандырудың қарқынды дамуы мен жағымды тенденциялары елдегі қолайлы құқықтық жағдайлардан және қарастырылып отырған саладағы тиімді заңнамалық іс-әрекеттен туындаған. Сақтандыру рыногы біздің елде қарқынмен өсіп келеді. Сақтандыру компаниясын таңдаған кезде қала тұрғындары көбіне бағалау критерийлеріне жүгінеді, яғни мұнда таңдау алдыңғы жылдарда халыққа адал қызмет көрсетумен танылған сақтандыру компаниясының пайдасына жасалады.

Осыған байланысты сақтандыру компаниялары қызметінің негізгі міндеті тұтынушыларға маңызды сипаттар бойынша өзін таныту және жайғастыруды қалыптастыру болуы керек. Көп жағдайда сақтанушылар сақтандыру жүйесіне және жеке сақтандыру компанияларына сенбей жатады, осы жерде сақтандыру оқиғасы пайда болған кезде оның сапасы мен қызметтің сезілгіштігі маңызды рөл ойнайды.

Сақтандыру компаниясы өз қызметінің сезімталдығын көтеру үшін потенциалды тұтынушылармен тек сақтандыру кезеңінде ғана емес, тіпті сақтандыру шартының әрекет ету мерзімінде де қатынасты үзбегені дұрыс. Сақтандыру компаниясын сақтандырудың барлық кезеңінде әйгілендіретін осындай шаралар тұрақты, берік, сенімге ие болған компанияның имиджін құруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, міндетті сақтандыруды және

оның қажеттілігі туралы түсіндіру жұмыстарын жүргізу қажет. Статистикаға жүгінетін болсақ, республикадағы барлық тұрғындардың небәрі 27%-ы ғана сақтандыру компанияларының қызметін тұтынады немесе тұтынуды көздейді екен. Бұл халық арасында сақтандыру қызметі туралы көп түсіндіру шараларын өткізу қажет екенін көрсетеді.

Енді сақтандыру қызметін тұтынушы жеке тұлғалардың әлеуметтік-демографиялық жағдайын талдап қарайтын болсақ, республика бойынша сақтандыру қызметін жиі тұтынушылардың ішінде әйелдерге қарағанда жастары 45-55 жас аралығындағы ер адамдардың басым екенін көрсетеді. Олардың бәрі жоғары білімді, отбасын құрған, жоғары табысы бар азаматтар. Сақтандыру қызметінің өте үлкен потенциалы соңғы уақыттарда еліміздің бас қаласы - Астанада орын алып отыр. Астана тұрғындарының арасында сақтандыру қызметін тұтынушылардың жас шамасы 33-47 аралығында.

Біздің елде сақтандыру қызметінің дамуы көптеген себептерге байланысты болып келеді. Атап айтар болсақ, ол елдің әлеуметтік-құқықтық дамуы, сақтанушы-тұтынушылардың төлемқабілеттілігі, сақтандыру заңнамаларының жай-күйі, мемлекеттік реттеу құралдары мен оның сақтандырушылар үшін тиімділігі. Сондай-ақ, сақтандыру компанияларын тиімді дамытудың қажетті факторы сот жүйесінің төмен тиімділігінде. Заңды орындамау, сақтандыру компаниялары және жеке тұлғалар тарапынан сақтандыру оқиғасы туындаған жағдайда өз құқықтарын қорғау механизмдерінің жоқтығы біздің елдегі сақтандыру саласының дамуына кері әсерін тигізуде.

Сондай-ақ, сақтандыру қызметінің дамуына тек ішкі факторлар емес, сонымен қатар, сыртқы факторларда әсер етеді, оларға: БСҰ-ға кіру шарты, ТМД және Шығыс Еуропа елдерінің сақтандыру рыноктарының дамуы секілді факторлар жатады.

Сақтандыру қызметі өркениетті қоғамның ажырамас бөлігі болып табылады. Осыған орай, оның даму стратегиясы республиканың жалпықұқықтық дамуының стратегиялық міндеттерімен тығыз байланыста болуы шарт. Сақтандыру жүйесін реттеуді ұйымдастырудың жетілдірілмегендігі, осы сектор дамуының мемлекеттік бағдарламаларын жүзеге асыру механизмдерінің жоқтығы - осы аталғандар сақтандыру қызметін дамыту қиыншылықтарының көзі болып табылады.

2006 жылдың ақпан айында Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне (негізгі бөлім) және Қазақстан Республикасының келесі Заңдарына: «Сақтандыру қызметі туралы», «Көлік құралдарының азаматтық-құқықтық жауапкершілігін міндетті сақтандыру туралы», «Тасымалдаушының жолаушылар алдындағы азаматтық-құқықтық жауапкершілігін міндетті сақтандыру туралы», «Сақтандыру төлемдеріне кепілдік беру қоры туралы» және басқа да заңдарға өзгерістер мен толықтырулар енгізуді қарастыратын «Сақтандыру мәселелері бойынша кейбір заңнамалық актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңы қабылданды. Көрсетілген заңдарды қабылдау сақтандыру қызметі субъектілерінің іс-әрекетін реттеу және қадағалау бойынша талаптарды ЕО нормаларына сәйкес жасауға мүмкіндік берді. Көп жағдайда реттеу қызметі мемлекетаралық деңгейге ауыстырылады. Сақтандыру қызметінің халықаралық рыногына кіру кезеңінде еліміз сақтандыру ісін және оны реттеудің халықаралық стандарттарын енгізудің қажеттілігі болып отыр.

Сақтандыру ұғымы жалпы өте ертеректе пайда болған категориялардың бірі дегенмен, сақтандыру қызметі құқықтық маңызы жағынан бірақ кеңінен қаралмаған саласы болып отыр. Ол кездейсоқ қауіптерден сақтық қорғаудағы адамның әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталады. Сақтандыру қызметінде өндіріс, айналым, материалдық игіліктерді айырбастау және тұтыну процестерінде адамдар арасында қалыптасатын белгілі құқықтық қатынастар іске асады. Ол барлық шаруашылық жүргізуші субъектілер мен қоғам мүшелеріне шығындарын өтеуде кепілдік береді, яғни көптеген тұлғалар арасында бөлу арқылы заңды немесе жеке тұлғаның мойнына алған шығындарын өтеу әдісі ретінде көрініс береді. Сақтандыру қызметін құқықтық реттеу әлемнің елу бәсекеге қабілетті елдер қатарына қосылу үрдісіне жағымды түрде ықпал етпек.

Осыған орай, ұлттық сақтандыру қызметін дамыту стратегиясын әзірлеу барысында объективті және субъективті түрде жасалатын жұмыстар баршылық. Мысалы, сақтандыру қызметі дамуының ұйымдық тұжырымдамасын әзірлеу, бағалаудың сапалық және сандық өлшемдерінің жүйесін анықтау және даму бағыттарын таңдау мен негіздеу, әлемдік стандарттарға сай келетін сақтандыру қызметінің даму процестерін реттеудегі механизмдердің құқықтық жүйесін жасау.

Ол үшін өз еліміздегі сақтандыру қызметін басқару тәжірибесіне енгізу үшін қолайлы жағдай туғызу қажет. Бұл үшін сақтандыру компанияларының автоматтандырылған басқару жүйесін енгізу, жоғарғы білікті мамандар дайындау, сақтандыру қызметін дамытудың жана қағидаларына көшу қажет деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 2006 ж., N 14, 84-құжат; «Егемен Қазақстан» 2006 жылғы 18 шілде N 166-168
2. Акежанов Д.К. Сақтандыру қызметінің қазіргі жағдайы мен даму ерекшеліктеріне талдау // Ізденіс. - 2009. - № 2 (2). - 18-23 бб.
3. Положение об обязательном страховании гражданско-правовой ответственности владельцев автотранспортных средств. – Алматы, 1996 г.
4. Гвозденко А.А. Основы страхования. – М.: Финансы и статистика, 1998 г. – 304с.
5. Жуйриков К.К. Страхование в Казахстане – пути дальнейшего развития. – Алматы: Жибек жолы, 1994 г. – 278с.

ӘОҚ 541.124

Ж.Ш. Таубалдиева, Ә.Қ. Түменбаева, Б.Б. Абішева

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы,
№25 орта мектебі*

МУЗЫКАЛЫҚ АСПАПТАРДЫ ОЙНАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ОНЫ ІРІКТЕУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛДЕРІ

В этой статье рассматриваются методические подходы к отбору содержания и организации игры на музыкальных инструментах.

This article is about methodological approaches to the selection of the content and organization of a game on musical instruments.

Жалпы білім беретін оқу орындарындағы музыкалық сабақтар мазмұнына музыкалық аспаптарда ойнауды енгізу саны көп алуан түрлі әдістемелердің арасынан осы заманғы педагогикалық тәжірибеде кеңінен тараған бірқатар көзқарастарды ғана қарастырумен шектелмейді

Педагог-композитор М.И.Ройтерштейнмен мен оқушылардың мұғалім жетекшілігімен қарапайым аспаптарда өз бетінше музыка ойнауына арналған жүйеленген музыкалық материал ұсынылған. Оған мыналар кіргізілген:

- оқушылардың мұғалім мен бірге бірлесе орындауына арналған шағын пьесалар;

- әндік-аспаптық балалар шығармашылығының үлгілері;
- тыңдауға арналған туындыларға қарапайым ырғақтық партитура.

Осылардың үлгілері бойынша оқушылар немесе мұғалімдердің өздері олардың көмегімен (нақты білімдік міндеттерге байланысты) «өзінің» жаңа әндер мен шағын пьесалар жазып, өңдейді және құрастыралады.

Берілген әрбір миниатюраға оқытылған кезде мақсатты бағыттағы даму жүзеге асырылатын танымдық материал ретінде қарау ұсынылады:

- барынша қарапайым музыкалық аспаптарда ойнаудың бастапқы дағдылары мен ептіліктері;

- қарапайым әндік-техникалық дағдылар мен ептіліктер;
- ұйқастық ырғақтық сезімдер мен музыкалық формалар сезімі;
- әуенге қарапайым сүйемелдеуші бола алатын, әуезділігі туындының сипатын барынша ашық бере алатын қолайлы аспапты тандау туралы; пьеса немесе әнге әуендік немесе даңғырлатылатын шығармалардың принциптері туралы, өзіндік шығармашылықтың үлгілері туралы түсініктер.

Сондықтан сабақтарда сол бір баяғы әндік – аспаптық миниатюраларды жұмыстың түрлі формаларында пайдалану ұсынылады:

- әндетуге арналған жаттығу ретінде;
- әуендік-аспаптық этюд ретінде;
- ұйқастық бөлікке немесе нақты ырғақтық суретке тән бөлініп алынған игеруге арналған материал ретінде;
- өзіндік шығармашылыққа арналған өзіндік үлгі ретінде.

Ұсынылған үлгілерді балалардың шығармашылығы мен ойындарында музыкалық синтаксис туралы түсініктердің дамуы мен импровизациялыққа, түрлендіруге, қиыстыруға арналған материал тұрғысында табысты түрде пайдалануға болады.[1].

Кеңінен танымал «Жаңғырық» ойыны балаларды ұсынылған материалмен жұмыс істеуге дайындау формаларының бірі бола алады. Оның мақсаты – ырғақтық сезім мен ұйқастық белсенділікті және аспаптардан (оларды баптау принциптерін есепке ала отырып) дыбыс бөліп алумен байланысты қарапайым дағдылар жайында, дауыс ырғақтық ептіліктер, әндік-техникалық жайындағы түсініктерді қалыптастыру болып табылады.

Оқу материалында ұсынылған әндер мен пьесалар арасында партитураларының құрылымы бойынша және ырғақтық айналымдары мен ұйқастықтары жөнінен өзара ұқсас туындылар да кездеседі. Бұл М.И.Ройтерштейнмен студенттерге өздері жұмыс жүргізген балалар аудиториясының қабілеттерін ескере отырып, материал таңдауына мүмкіндік беру мақсатындағы ғана емес, бір-біріне бір жағынан жақындықтары, сонымен бірге, көңіл-күйлерінде қарама-қарсылықтары да бар екі үлгіні салыстыруға да мүмкіндік жасау үшін істелген. Осындай мысалдар арқасында оқушыларға ұйқастың (немесе ырғақтық ұзақтықтың) сол баяғы бір сатыларының үйлестірілуінің түрлі музыкалық бейнелер жасауға жол ашатындығын, ал, музыканың жалпы сипаты музыкалық мәнерліктердің: ырғақ, шапшандық, динамика, дыбысты алып жүруді және тағы басқалардың жиынтығына байланысты. [2].

Осынау маңызды түсініктерді орнықтыру үшін шығармашылық тапсырмаларды, мысалға, алдын ала берілген сатыларда бесік жыры мен шеруге

арналған әуендерді жазу ұсынылады. Осы тұрғыдағы аспаптық тапсырмалар әсіресе дауысы мен есту қабілеті нашар үйлескен балаларға барынша пайдалы.

Оқушыларды музыкалық аспаптарда ойнауға оқыту проблемалары музыкалық-педагогикалық ортада осы саладағы көптеген жобалардың авторы ретінде кеңінен танымал И.Г.Лаптевтің жұмыстарында әдістемелік тұрғыда егжей-тегжейлі түрде ашылған.

Автор жалпы білім мазмұнына аспапта музыка ойнауды енгізуді бірінші кезекте балалардың музыкалық, сондай-ақ, музыкалық шығармашылық қабілеттерін дамытатын ықпалды құрал ретінде қарастырады.

Оның әдістемесіне тірек ретінде алынған негізгі ережелер санатына мыналар жатқызылуы мүмкін:

- оқушылардың іс-әрекеттің осы түріне қызығушылықтарын оятуға және өзіне барынша ұнаған аспапты тандап алу мүмкіндігіне қол жеткізуі үшін сабақтардың ең басында қолда бар аспаптардың әрқайсысына табиғи түрде айқын түсінік беру қажеттігі;

- оқушыларды музыкалық аспаптарда ойнауға оқытудың алғашқы кезеңінде-ақ балалардың қиялдау, елестету сынды шығармашылық қабілеттерін дамытатын, олардың еркін ойнап-ойнап табуларымен өрістейтін мен ептіліктерін біртіндеп игеруді қамтамасыз ететін, әдістемелік тұрғыда ойластырылған тапсырмаларды орындаумен байланыстыру;

- музыкалық аспаптарда ойнауға оқыту үрдісінде оқушылардың ырғақтық сезімдерін дамыту, сондай-ақ, олармен музыкалық форма мен ұйқасты сезіну, жоғары дыбыстық суреттің қисынын түсінуі мақсатында қарапайым музыкалық сауаттылықты оқытуға баса назар аудару;

- оқушылардың мақсатты бағыттағы музыкалық дамуы, сондай-ақ, музыкалық аспаптарда ойнау дағдылары мен ептіліктерін игеру үрдісінде міндетті түрде музыкалық – бейнелік материалды қабылдауына және әншілік іс-әрекеті мен байланысын жүзеге асыру;

- оқушылардың шығармашылық әлеуеті мен қызығушылығының, назарының дамуына жол ашатын мысалға алғанда, музыкант-педагог пен оқушылардың іс-әрекеттеріне, сонымен бірге оқушының мұғаліммен міндеттелген сипатты, көңіл күйі мен формаларды (жазуға дейінгі әуендік суреттер, ырғақтық импровизациялар және басқалар) сақтай отырып, «сауал (мұғалім) – жауап (оқушы)» сынды өзіндік формаларына жол ашатын тәсілдерді кеңінен қолдану;

- негізінде сол немесе басқа бір аспаптың дыбысталуындағы белгілі бір ырғақты әуендік және әуездік сипаттың орындалатын музыканың сипатына сәйкестігі жататын әртүрлі инструменттар мен импровизацияларды жасау кезінде музыкалық аспаптардың ойластырылған іріктеулері;

- сабаққа күрделі емес ұжымдық импровизацияларды – оқушылардың сүйемелдеу «үлгісін» өздерінің тандауына мүмкіндік бере отырып, түрлі қарапайым музыкалық аспаптарды (триоларды, металлофондарды, кастаньеттарды, румбаларды, маракастарды, дабылдарды және басқаларды) біртіндеп қосуды енгізу;

- іс-әрекеттің аталған түрін ұйымдастырудағы жас деңгейіне байланысты шектеулердің болмауы;

- осы бағыттағы сыныптық және сыныптан тыс жұмыстардың байланысын осы екі формадағы жұмыстардың бірін-бірі байытатын нақты бір қайталанбалы үрдісі ретінде қарастыру.

И.Г.Лаптевтің пікірі бойынша аспаптарды сабақтарда осылайша пайдалану «оқушылардың мүмкіндіктерін «жақындатады» және сонымен бір уақытта оқушылардың жеке музыкалық – шығармашылық қабілеттерінің дамуы мен көрініс

беруіне жол аша отырып, белгілі бір кезеңде сыныпты бірлігі мықты музыкалық ұжымға айналдырады». [3].

А.А.Бороздинов музыка ойнайтын аспаптарды музыка сабағы мен мектеп оркестрі сабақтарына енгізуден бірінші кезекте оқушыларды орыс халық музыкасына үйретудің жолын көреді. Мұндай көзқарас мыналардан көрініс табады:

- негізінен халықтық-әндік материалға сүйенуінен;
- балалардың қазақ халықтық музыкасына тән ыңылдау, ұйқастық ырғақтық айналымдарды мақсатты түрде оқуынан;
- оқушылардың қазақтың халықтық көпдауыстылығын: жартыдауыстықты, дауыстардың еркін қозғалысын, олардың қиылысуларын, «қосалқылығы» әуендердің түрленулерінің ерекшеліктерін игеруінен;
- музыкалық материалдардың біртіндеп күрделене түсуінен: гетерофонды көпдауысты туындыларды оқудан негізінде жартыдауысты – полифониялық фактура жатқан туындылар түріне өтуден;
- сабақтарда аспаптық ансамбльдерде музыканы ұжымдық ойнау дағдыларының даму деңгейінің мөлшері бойынша бір тектілерден бастай отырып, соңынан араласқан және осы негізде тұтас оркестрге көшуден;
- балаларды оркестрлік фактураның түрлі функцияларын түрлендіру мен жазу, ойдан шығару, есту қабілеті бойынша ойнауға оқыту;
- музыкалық аспаптарда ойнауды оқытуда әрбір бала музыкалық үлгіні жаттау кезінде мән мәтінінде біртіндеп болса да музыкалық туындыда оркестрлік партияның барлығын орындауды үйренетіп, халықтық педагогиканың қойнауында қалыптасқан тәсілдерді пайдаланудан. Оның үстіне олардың алдына қойылған орындаушылық міндеттер біртіндеп оқушының бурдон партиясынан жартыдауыстылыққа одан ары қосалқы партияны орындауға өту желісі бойынша жалғасады;
- балалар оркестрін оқытудың мазмұнына әр оқушының оған кіретін барлық музыкалық аспаптармен танысуын және біртіндеп оларды ойнауды игеруін енгізуден;
- оркестрдің ересек әрі тәжірибелі қатынасушыларының өз жолдастарымен бірлесе отырып, орындау міндеті тұрған оркестрлік партияларды жаттауынан.

Мұндай оқытушылар барысында бала қазақтың халықтық музыкасына тән дауыс ырғақтарын, халықтық принциптерін игереді, туындының барлық көпдауыстықтық арқауын тындауға дағдыланады түрлі музыкалық аспаптар партияларындағы оркестрлік міндеттерді ажыратады, жалпы дыбысталудан өзін және әріптестерін естиді, өз аспабының дыбысталуын тұтас ансамбльдегі аспаптардың дыбысталуына бағындыра алады. Орындаушылық ептіліктерін меңгеруіне қарай оқушы бір партияны орындаудан екіншісіне еркін қосыла алады дирижерсіз ойнау тәсілдерін игереді.

Осылайша бастауыш сынып оқушыларында есту қабілетін бақылау және ұжымдық аспаптық музыка ойнауда орындаушылық ансамблін қалыптастыру үшін тиімді жағдайлар жасалады. Бұған сонымен бірге сабақ мазмұнына магнитофон жазбасы арқылы өз орындауын тындап, сонынан талдау жасау тәсілін қосу да ықпал етеді.

Музыка мұғалімдерінің музыкалық білім мазмұнына аспаптық музыкада ойнаудың мына бір түрін – мұғалім мен оқушының фортепианада бірлескен ансамбльдік ойнауын қосу бойынша жинаған тәжірибесі қомақты бағдарламалық - әдістемелік әдебиетте ол «ойнақты төртқолдылық» деген шартты атауға ие болады. Алайда, істің мәні «ойнаушы қолдардың» санына байланысты емес. Олардың саны оқу бір қолмен ойнаса (тіпті бір саусақпен) аз немесе егер оқушының ойнауына онымен бір

мезетте бір емес, екі оқушы қосылса көп болуы да мүмкін. Ең бастысы – мұғалім мен оқушының фортепианада бірлесіп ойнауында. Бұл үрдісте міндеттегі негізгі салмақ (ойнау кезіндегі бірлескен іс-әрекетке жетекшілік жасау, негізгі музыкалық материалды орындау) мұғалімге жүктелген.

Аталған жағдайдағы бірлескен орындаушылық іс-әрекет мұғалім – «жетектеуші», оқушы – «ілесуші» принципі бойынша жүзеге асырылады. Оқушының партиясы ол үшін күрделірек болуы керек, соған сай мұғалім оны музыкалық материал бойынша барынша қарапайымдандыруға ұмтылады. Бұл ұзақ тұрған бір немесе қайталанатын дыбыс; әуендік және ырғақтық қатынаста еске жақсы сақталатын музыкалық айналым және осыған ұқсас тағы басқаларды көрсететін бірнеше дыбыстар болуы мүмкін.

Тіпті осындай музыкалық материалдың өзі балалар тарапынан зор қызығушылық тудырады өйткені, балалардың көбінің үйінде фортепиано жоқ, сондықтан олар оған қол тигізіп көруге, бұрындары қолдары жетпей келген аспапта дыбыстың қалай «туатындығын» сезінуге ынталанады. Оқушы мұғаліммен бірге ойнайтындықтан және фортепианалық туындының дыбысталуын өзінің орындауы арқылы ести алатындықтан ол музыкамен өзіне бұрын беймәлім болып келген қатынас тәжірибесін алады жалпы фортепианалық дыбысталудың сұлулығы өзіне де байланысты екендігіне деген сенімі артады. [4].

Мұндай төртқолдылық фортепианамен ансамбльдік ойнау және тағы басқа музыкалық аспаптарда ойнауды біріктіретін оркестрлік орындаудың құрамдас бөлігіне қосыла алады.

Оқушылардың музыкалық аспаптарда ойнауына, сонымен бірге әндерге музыкалық сүйемелдеулерге арналған туындылар жазылған партитуралардың көптеген санын қосымша бітім жүйесінде жұмыс істейтін педагогтер мен музыка мұғалімдеріне арналған оқу-әдістемелік әдебиетінен табуға болады. Сонымен бірге мұғалімнің өзі немесе оқушыларымен бірге ұжымдық аспаптық орындауға арналған сол немесе басқа бір музыкалық туындыны оркестрлеуін немесе көркемдеуіне болады

Партитура жасау кезінде өзінің орындаушылық ойын жүзеге асыру үшін қолында бар аспаптар арасынан музыкалық аспаптарды дұрыс таңдаудың маңызы зор. Осыны ойластырғанда, мұғалім жатталатын музыкалық туындының еркешеліктеріне сүйене отырып, оқушылар алдына қойылатын көркемдік-бейнелік музыкалық-орындаушылық міндеттерді, шешілуіне осылар әсер ететін педагогикалық міндеттерді ескереді. Сондықтан нақты бір музыкалық аспаптың жасалатын музыкалық-орындаушылық бейнесіне сәйкестігімен бірге оқушылардың сол немесе басқа бір музыкалық аспапта ойнау үрдісінде алған орындаушылық тәжірибесіне де баса назар аударылады. Сол бір баяғы туындыны орындау үшін түрлі сыныптардағы оқушыларға оркестрлік хаттардың күрделілігі және музыкалық аспаптарының құрамы бойынша түрлі оркестровкалардың ұсынылуының мәні де міне осында.

Аспаптарды таңдауда олардың дыбысталу сапасына мұқият қараған жөн. Мәселен, балаларға арналған роялдар, пианино, баяндар, аккордеондар, сыбызғалар көп жағдайда сапалы дыбыстарға ие болады. Осыларды оқыту-білім беру үрдісіне енгізу балалардың музыкалық дамуына әсер етіп қана қоймайды, олардың есту қабілеттерін дұрыс шықпаған дыбыстарды тап басуға үйретеді.

Туындыны оркестрлеу кезінде бірнеше аспаптарды бірегей дыбысталуға біріктіру мәселесіне арнайы назар аударылады. Балалармен жұмыс барысында жапы оркестрлік дыбысталуға әрбір аспаптың дыбысталуының жақсы естілетіндей және басқаларының дыбысталуының көлеңкесінде қалып қоймайтындай жағдай жасау аса маңызды. Бұл міндет аса күрделі, әсіресе, көптеген мұғалімдер әуендік аспаптарда ойнаудың қиындығына байланысты, «шулы оркестрлер» деп аталатындарға

артықшылық беру керек деп есептейтін ойнауға үйретудің бастапқы кезеңінде тіптен күрделене түседі.

Шулы аспаптардың табиғи күшінің өзінен-ақ олардың дыбысталуы әуендік аспаптардың дыбысталуымен салыстырғанда аз бедерлі болып келетінін байқаймыз. Осыған орай, оркестрлік партиялардың ырғақтық өзара толығы мен олардың әуендік-динамикалық арақатынасы мәселелері шешуші маңызға ие болады.

Партияны жазу үшін таңдалған аспаптар мен оқушылардың олардың кез келген біреуінде ойнауға дайындық деңгейіне байланысты жазудың жалпы қабылданған жүйесі немесе осы үшін арнайы жасалған қарапайым шартты белгілер қолданылады.

Аспаптық партияларды жазуға арнайы жасалған тәсілдердің ішінен негізінде ұрмалы аспаптар партиялары жазылатын дәстүрлі музыкалық жазбалар көмегіне жақын шартты белгілер жатқан жүйелер әлемде кең қолданысқа ие болды. Бұл - әуеннің ырғақтық суреті жазылатын көлденең желі. Әрбір аспаптың партиясы өзінің желісі бойынша жазылатындықтан партитурадағы мұндай желілердің саны аспаптық партиялардың жалпы санымен аныкталады.

Шартты түрде «жіп» деп аталатындағы жазба түрлі ноталар мен партиялардың саны барынша жіктелу болған жағдайда, әуендік аспаптар үшін де пайдаланалуы мүмкін. Бұлай бола қалған жағдайда жазбаның графикалық тәсілі желілерінің саны түрлі жоғарылықтағы дыбыстар санымен тең болып қалатын нота алып жүрушіні еске түсіреді.

Жазудың бұл тәсілі әсіресе әуен түрлі биіктіктердегі екі – үш дыбыстарға құрылатын әуендік аспаптарда ойнауды игерудің бастапқы кезеңінде тым қолайлы болады. Дыбыстардың әрқайсысы өз желісіне жазылатындықтан олардың арасындағы ара қатынас көрнекі түрде байқалады. Сонымен бірге бұл жағдайда оқушылардың металлофондар мен ксилофондарда ойнаудың дағдылары мен ептіліктерін бастапқы менгеру үрдісін жеңілдету үшін музыка мұғалімі толық жинақтағы пластинкалар қатарынан балалар жаттап жатқан партияларды ғана қалдырып, басқаларын алып тасатуға жиі жүгінеді.

Егер, музыкалық аспаптар партиялары кез келген бір немесе бірнеше ырғақтық фигураларды көп мәрте қайталауға негізделсе бірқатар партитураларды жаттау мүмкін. Мұндай тәсіл жаттауды жеделдетеді. Партиялардың аса көп санын біріктіру кезінде мұндай тәсілдің жағымсыз салдарларға әкеліп соқтыруы ғажап емес, өйткені, оқушылардың басты назары жалпы дыбысталуға емес, өздерінің партияларына ауып кетеді. Егер, балалар үшін есту қабілеті арқылы жаттау ереже болып табылса, онда жалпы дыбысқа бейімділіктің болмауы оларда ұжымдық аспаптық орындаушылық дағдылары мен ептіліктердің қалыптасуын қиындата түседі.

Бастауыш мектептің сабақтары мазмұнына балалардың музыкалық аспаптарда ойнауын енгізудің түрлі әдістемелік шешімдерінің нақты мысалдарымен У.Жамьян, Н.Братанова, Д.Молдағалиева, А.Вьюновалармен өткізілген музыка сабақтарын қарау барысында танысуға болады.

У. Жамьянның Моңғолия елшілігіндегі мектеп оқушыларымен жүргізген сабағы музыкалық іс-әрекеттің осы түрі мен тұңғыш рет қатынасқа түскен балалармен музыкалық аспаптарда ойнауды енгізу көзқарасымен көрінеді. Оқушылардың кез келген бір музыкалық аспапта ұжымдық ойнау тәжірибесі әлі жоқ болғандықтан, оларға ұсынылатын тапсырмалар барынша қарапайым болуға тиісті. Мұғалім аталған үзіндіні аспаптық орындаушылық, балалардың музыка мұғалімімен бірлесе отырып жасаған музыкалық туындының көркемдік бейнесінің импровизациялық бастауын күшейту бағытында құрастырған. Оқушылар танысқан туындының негізінде моңғол халқы нышандарының бірі – «Қара жылқы» бейнесі жатқандықтан сүйемелдеу партиясы ат тұяғының дүбірін елестететін ырғақтарға құрылған.

Аталған сабақ үзіндісін талдау кезінде шамшат таяқшалармен ырғақтық суретті орындау сияқты барынша қарапайым тапсырманың музыкалық-педагогикалық міндеттердің тұтас қатарының шешілуіне жол ашатындығы назар аудартады.

Д. Молдағалиева мен Н.Братановалардың өткізген музыка сабақтарындағы музыкалық аспаптарда ойнауға кіріспе басқа мақсатты нұсқамалардан бастау алған. Ол – Москвадағы мектептер оқушыларды басқа елдердің музыкалық мәдениеттерімен таныстыруға бағытталған. Сондай-ақ, мұнда мұғалімдер оқушыларға сол немесе басқа бір аспаптарда ойнауды ұсына отырып, көп жағдайда түрлі міндеттерді шешкен.

Н.Братанованың сабағында оқушылар болгар музыкасымен танысады. Музыкалық аспаптар балалардың осы музыканың өздеріне жаңа болып келетін ырғақтық құрылымын сезінуі үшін енгізілген, сондықтан да, мұғалім әндердің бәрін оларға аспаптық сүйемелдеумен орындауды ұсынады. Аспаптар құрамы ретінде түрлі елдерге әстүрлі болып келетін бірнеше музыкалық аспаптар жиынтығы пайдаланылған.

Мұғалім балаларға тек музыкалық материал ғана жаңа болып көрінуі үшін, оларға бұрыннан таныс аспаптарды ғана қолданады. Бұл оқушылардың назарын осылардың төңірегіне тоқайластыруға, орындалатын музыкаға белсенді түрде кіруге мүмкіндік береді.

Сабақтың аталған үзіндісін талдау барысында мұғаліммен қандай аспаптар таңдалып алынды, олардың дыбысталуының қалай болуына; аспаптық ансамбльде олардың қалайша бірін-бірі толықтырғанына; қарапайым музыкалық аспаптардың дыбысталулары мұғаліммен фортепианада орындалған партиямен байланысуына; туындыны орындауға мұғалімнің қай тұрғыда қатысқанына байланысты орындаушылық үрдісті басқару құралының қалай өзгергеніне назар аударуға болады.

Д. Молдағалиева аспаптық ойнауға кіріспеде москвалық оқушыларды қазақ халқының музыкалық мәдениетімен таныстыру мақсатында мүлде басқа әдістемелік шешімді пайдаланады. Ол сабақ мазмұнына қазақ музыкасын енгізіп қана қоймай, балаларға қазақтың қарапайым халықтық музыкалық аспаптарында ойнауды да ұсынады. Бұған қол жеткізу мұғалімнің осының алдындағы сабақта аталған әнді жаттатуды бастағаны және сондықтан оны қайталаған соң оған күрделі міндет жүктеу; оқушыларға мүлде жаңа музыкалық аспаптарды ойнаумен бір мезетте әндету арқасында мүмкін болады.

Мұғаліммен таңдалған аспаптар қатары негізінен ұрмалы аспаптар тобынан тұрғандығына қарамастан, ол дыбысталуы бойынша сантүрлілігімен ерекшеленеді. Сонымен бірге балаларға ұсынылған аспаптарда ойнау орындаушылық тұрғыда соншалықты жеңіл болған және ұжымдық аспаптық іс-әрекет үрдісіндегі оқушылар әрекетін күрделі үйлестіруді қажетсінбейді. Ал аспаптардың өздері оқушылар үшін барынша тартымды болғандықтан олардың тарапынан үлкен қызығушылық туғызады.

Аталған сабақ үзіндісін талдау оқушыларға ұсынылған аспаптардың дыбысталуы мен сыртқы бейнесін, балалардың сол немесе басқа бір аспапқа деген қатынасын; мұғалімнің аталған аспаптарды оқушыларға таныстыру және олармен жатталған әнге ырғақтық қосылуды орындауы үшін қолданған әдістемелік тәсілдерін көз алдымызға келтіруге көмектеседі.

А. Вьюнованың сабағы оқушыларды музыкалық аспаптарда ойнауда оқыту бойынша олармен алдын ала жүргізілген жұмыстардың нәтижелерін көрсету жобасымен көрнекі. Бұл жағдайда аспаптық музыкалық ойнау туындының көркемдік бейнесін сахналық жүзеге асыру құралы ретінде көрінеді.

Осы сабақтың үзіндісін мысалға ала отырып, таңдалып алынған музыкалық аспаптардың барынша шектеулілігіне қарамастан (осы аспаптың екі түрінен тұратын қасықтар жиынтығы), мұғаліммен партитура құрастырылып, сахналық жоба жасалған. Сонымен бірге бұл жағдайда мұғалім және оқушылармен орындалатын партиялар өзара бірін бірі толықтырады және күрделілік санаттары бойынша ұқсамайды.

И.Г. Лаптев, А.А. Бороздинов және тағы басқа педагог-музыканттардың жұмыстарында келтірілетін әдістемелік ұсыныстардың негізінен бастауыш мектеп жасындағы оқушыларға бейімделетінін ескерген жөн. Сонымен бірге Москва қаласындағы бірқатар мектептерде жас өспірімдермен жүргізілген сұхбаттар және сауалнамалар оқытудың ең жоғары сатыларындағы оқушылардың өздерінің де музыкалық аспаптарда ойнағысы келетіндігін көрсетеді.

Негізгі мектептегі музыкалық сабақтардың мазмұнына музыкалық аспаптарда ойнауды енгізу тәжірибесі әлемнің түрлі елдерінде бар. Сонымен бірге мұндай жағдайда олардың басым бөлігінде, атап айтқанда, халықтық музыка аспаптарында ойнауды оқытуға айырықша маңыз беріледі.

Мұндай тәжірибемен, мәселен, видеокассетадар жүргізілетін сабақтың үзінділерінің бірін көру кезінде танысуға болады. Осы үзіндімен танысу кезінде Москвадағы литва тілінде оқытатын мектептерінің біріндегі жасөспірімдердің литвалық халық аспабы – скудучайда керемет қызығушылықпен ойнап отырғандығына куә боласың. Аталған аспап өзінің құрылымының қарапайымдығына қарамастан, үлкен мүмкіндіктерге ие. Аталған жағдайда осынау күрделі емес аспапта ойнау оқушыларға өздерінің орманның «жағдайы», оның «дыбыстары» туралы түсінігін, өздерінің ормандағы алған әсерлері мен естіген «орман дыбыстарын» елестету арқылы жеткізуге көмектеседі.

Осы тектес тапсырмалар ауқымы аса үлкен болуы мүмкін. Олардың ең бастысы – аспаптық құралдар арқылы оқушылармен шығарылған немесе жатталған сол бір немесе басқа музыкалық бейнеге сәйкес музыкалық суреттерді жасау. Видеокассетадағы осының алдындағы сабақтарда оның өзі жүзеге асырған осындай жұмыстардың нәтижелері ғана көрсетілген.

Сондықтан да аталған үзіндіні сараптау мына төмендегі музыкалық сипаттамалар туралы түсініктер береді: аталған нақты аспаптың әуезделік, ырғақтық және әуендік ерекшеліктері; осы сынды аспаптар құрамына арналған аспаптық партитура жасау кезінде міндетті түрде ескерілуге тиісті жалпы «оркестрлік» дыбысталуындағы бірнеше аспаптардың мүмкін болатын байланыс принциптері.

Мұндай сараптау басқа, оларға жақын аспаптар, мәселен, бұған дейін жоғарыда еске алынған орыстың халықтық ысқырықтары мен сыбызғылары және тағы басқа да аспаптарына арналған партитуралар жасаудың тәсілдерін де көрсетуге көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абдуллин Э.Б., Николаева Е.В. Музыкалық білім теориясы: Жоғарғы педагогикалық оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық. – М., 2004.
2. Алиев Ю.Б. Мектеп мұғалімі – музыкантының үстел үстіндегі кітабы. – М., 2000.
3. Алиев Ю.Б. Музыка сабақтарындағы ән салу: сабақтар конспектілері, репертуар, әдістеме. – М., 2005.
4. Апраксина О.А. Мектептегі музыкалық тәрбие әдістемесі. Оқу құралы. – М., 1983.

БІЗДІҢ УНИВЕРСИТЕТ ӨМІРІНДЕГІ АТАУЛЫ ОҚИҒАЛАР

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінде **16-17 наурыз, 2012 жылы** ҚР Білім және ғылым министрлігінің қолдауымен жоғары оқу орындары студенттік ғылыми қоғамдарының «Жаңа әлемдегі жастар және ғылым» атты республикалық форумы өтті.

Форум мақсаты - жоо студенттік ғылыми қоғамдар жұмысының тиімділігін арттыру, тәжірибе алмасу. Білімгерлерді ғылымға тарту, олардың ізденушілігіне бағыт-бағдар беру. Форум аясында «Студенттік ғылыми қоғам: қазіргі жағдайы және даму перспективасы» тақырыбында дөңгелек үстел және дәстүрлі өткізіліп тұратын республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті. Онда Президент Н.Ә.Назарбаевтың биылғы Жолдауында білім мен ғылымға қатысты айтылған басымдықтар, экономика, ақпараттық технология, жаратылыстану, техникалық, гуманитарлық және әлеуметтік ғылым жайында өзекті мәселелер талқыланды.

Форум жұмысына ҚРБҒМ вице министрі М.Сарыбеков, Алматы облысы әкімінің орынбасары С.Мұқанов, қала әкімі Е. Алпысов, қала әкімінің орынбасары Ғ.Сарыбаев, Алматы облысы жастар саясаты орталығының директоры Р. Алпысов қатысты. Форумды университет ректоры, з.ғ.д., профессор Ә.Е.Бектұрғанов ашты.

Дөңгелек үстелде Қ.Сәтпаев атындағы ҚҰТУ, А.Букетов атындағы ҚарМУ, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, С.Аманжолов атындағы ШҚМУ, Х.Дулати атындағы ТарМУ, Қорқыт ата атындағы Қызылорда МУ, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай МУ, Т.Рысқұлов атындағы ҚазЭУ студенттері баяндама жасап презентацияларын көрсетті. Дөңгелек үстел барысында білімгерлерді ғылыммен айналысуға тарту, білім беру ошақтарында жастардың ғылыми бірлестіктерін құруда кездесетін қиындықтар мәселесі талқыланды.

Ғылыми-тәжірибелік конференция барысында төмендегідей секциялар жұмыс жасады:

- Студенттік ғылыми қоғам: қазіргі жағдайы және даму перспективасы
- Жаратылыстану ғылымы
- Физика-математикалық және техника ғылымы
- Құқық, әлеуметтану және саясаттану
- Экономика және бизнес
- Филология және тарих
- Педагогика және психология
- Мәдениет және өнер
- Бастапқы әскери дайындық, дене тәрбиесі және спорт

Республикалық жоғары оқу орындары студенттік ғылыми қоғамдарының «Жаңа әлемдегі жастар және ғылым» форумында төмендегідей нұсқаулықтар қабылданды:

1. Қазақстандық жоо студенттік ғылыми қоғамдарының ғылыми қызметін, олардың идеясын жүзеге асыруы үшін қаржыландыратын арнайы қор құрылса;
2. Еуразиялық Университеттердің Ассоциациясы негізінде Жас ғалымдардың еуразиялық Клубы құрылса;
3. Қазақстандық жоо студенттік ғылыми қоғамдарының қызметін үйлестіретін Республикалық комитет құрылса;
4. Студенттік ғылыми қоғамдарының республикалық бірыңғай сайты құрылса;
5. Ғылыми-зерттеу жұмыстарымен белсенді айналысып жүрген білімгерлерді ынталандыру;
6. Республикадағы ғылыми орталықтарға ғылыми жетекшілердің қатысуымен экскурсия ұйымдастырылса;
7. ҚР жоо сайтында интернет бет ашылса, онда студенттік қоғамдардың қызметі жайлы ақпараттар енгізілсе;
8. Алматы облысы мен Алматы қаласында студенттік ғылыми қоғамдардың Ассоциациясы құрылса студенттердің өзара қарым-қатынас жасауына мүмкіндік туар еді;
9. Студенттік ғылыми қоғамдарына, топтарына, кружоктарына жабдықталған аудитория берілсе;
10. Республикалық және халықаралық ынтымақтастықты дамыту үшін алыс және жақын шетелдік жоғары оқу орындарының студенттік ғылыми қоғамдарымен байланыс орнатылса.

Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияға 35 қазақстандық жоо білімгерлерінен 385 баяндама келіп түсті. Конференцияға қатысушылардың еңбектері 3 бөлімнен тұратын жинақ болып басылып шықты.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ

МАТЕМАТИКА, ФИЗИКА, ИНФОРМАТИКА

Д.Н. Нургабыл, Б.Б. Артыкбаев АСИМПТОТИЧЕСКИЕ ОЦЕНКИ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧИ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ДЛЯ СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННЫХ УРАВНЕНИЙ ВТОРОГО ПОРЯДКА	4
К.Б. Бопаев, М.Д. Буланов УСТОЙЧИВОСТИ РАЗНОСТНЫХ ДИНАМИЧЕСКИХ СИСТЕМ (РДС) В СЛУЧАЯХ БЛИЗКИХ К КРИТИЧЕСКИМ.....	10
Е.Д. Нургабылов, Д. Бектегенқызы ПОСТРОЕНИЕ АСИМПТОТИЧЕСКОГО РАЗЛОЖЕНИЯ РЕШЕНИЯ СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННОЙ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ.....	14
Д.Н. Нургабыл, Г.Б. Молдакулова АСИМПТОТИЧЕСКОЕ РАЗЛОЖЕНИЕ РЕШЕНИЯ СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННОЙ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ СИСТЕМЫ ЛИНЕЙНЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ.....	24
Р.Б. Тасболатова, Р.Е. Байжуманова МАТЕМАТИКАЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ КЕЗІНДЕ КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАҢУ МҰМКІНДІКТЕРІ.....	30

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ

Ш.Т. Ақбергенова, З.М. Исабаева, Г.Қ. Жумадилова ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНЕ ТАРИХИ ШОЛУ.....	37
Ү. Қалиева ӨЗІН-ӨЗІ ТӘРБИЕЛЕУ ҮРДІСІНДЕ ЗЕЙІН ҚАСИЕТТЕРІН ДАМЫТУ.....	41
Н.А. Митина, Т.Т. Нуржанова ОРГАНИЗАЦИЯ ДОСУГА СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВУЗА.....	44
Х.Т. Наубаева, Г.Б. Баримбекова БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІНДЕ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	48
Х.Т. Наубаева, Д. Сабитов ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАРИХЫНДАҒЫ ПАТРИОТИЗМ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖАЙЛЫ.....	54
І.М. Розакова, Г.К. Тлеуова	

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ПӘНДЕРДЕ ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ.....	58
---	----

М.А. Сыдыкбекова ОПЫТ РАБОТЫ МОЛОДЕЖНЫХ ЦЕНТРОВ ЗДОРОВЬЯ В КАЗАХСТАНЕ	61
--	----

ИСТОРИЯ, ЭТНОЛОГИЯ, АРХЕОЛОГИЯ

Б.Ш. Шаяхметов, М.С. Қанғалаков ҚАЗАҚТЫҢ ӘСКЕРИ ӨНЕРІ.....	67
--	----

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

А. Абрахманова ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙДЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ШЕШІМДЕР ҚАБЫЛДАУ.....	73
---	----

С.У. Абдибеков, Оразбаева А.С. БАНК ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ТӘУЕКЕЛ-МЕНЕДЖМЕНТТІҢ ТИІМДІЛІГІН ЖОҒАРЫЛАТУ.....	78
---	----

Ж.Ж. Жайық АДАМ КАПИТАЛЫ – ИНДУСТРИАЛДЫ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ.....	82
---	----

Жұмағұлова Аяулым ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ.....	84
--	----

С.А. Идрисова, Т.Т. Мухамедьярова ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СТРАХОВОГО РЫНКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	86
---	----

М. Кантуреев ПРОБЛЕМЫ КРЕДИТОВАНИЯ АПК В КАЗАХСТАНЕ.....	91
--	----

Ж.Е. Нурпазиев КӘСІПОРЫННЫҢ СЫРТҚЫ САУДА ҚЫЗМЕТІНІҢ ДАМУЫНДАҒЫ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІНІҢ РӨЛІ.....	95
---	----

Л. Ж. Оразбаева СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ИННОВАЦИОННОГО МЕНЕДЖМЕНТА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	98
---	----

Б.А. Сүлейменова, Қ.С. Сакибаева ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕС СУБЪЕКТІЛЕРІН НЕСИЕЛЕУ МЕХАНИЗМІ	102
---	-----

Т.Т. Табеев АЙМАҚТЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУ ПОЛЮСТЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	106
---	-----

Г.Б. Төлешова, Н.Н. Ашкеева ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨНЕРКӘСІПТІК САЯСАТЫ: ДАМУ ТАРИХЫ	109
--	-----

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

А.Е. Идрисова, А.С. Акмуллаева, А.М. Маусумбаева ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ОЧИСТКЕ ВОДЫ МЕТОДОМ АЭРАЦИИ.....	114
---	-----

Э.М. Кадимова ЗАГРЯЗНЕНИЕ АВТОТРАНСПОРТОМ ВОЗДУШНОЙ СРЕДЫ Г. АКТОБЕ.....	116
---	-----

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

А.Б. Бушуков АТҚАРУШЫЛЫҚ ӨНДІРІС ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ.....	121
--	-----

А.А. Кожрахметова ПРАВОВЫЕ ФОРМЫ УЧАСТИЯ БАССЕЙНОВОГО СОВЕТА В РЕШЕНИИ ВОДНЫХ ВОПРОСОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	123
---	-----

І.С. Нұрбол ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕ МЕНШІК ӘРІПТЕСТІКТІҢ МЕХАНИЗМІ – КОНЦЕССИЯНЫҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ.....	126
---	-----

Г.Қ. Шуланбекова САҚТАНДЫРУ ҚЫЗМЕТІ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ФАКТОР РЕТІНДЕ.....	129
--	-----

МУЗЫКАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Ж.Ш. Таубалдиева, Ә.Қ. Түменбаева, Абішева Б.Б. МУЗЫКАЛЫҚ АСПАПТАРДЫ ОЙНАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ОНЫ ІРІКТЕУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛДЕРІ.....	135
--	-----

<p>ЖМУ ХАБАРШЫСЫ Ғылыми журнал 1997 жылы шыға бастады. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім Министрлігінде жанадан тіркеліп, 2003 ж.12 қыркүйегінде № 4188-Ж куәлігі берілген.</p>	<p>ВЕСТНИК ЖГУ Научный журнал Издается с 1997 г. Перерегистрирован Министерством информации и общественного согласия Республики Казахстан. Свидетельство №4188-Ж от 12 сентября 2003 г. Международный центр ISSN в Париже зарегистрировал журнал «Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің хабаршысы» под номером ISSN 1813-1123</p>
<p>ВНИМАНИЮ АВТОРОВ!</p>	
<p>Журнал "Вестник" Жетісуского государственного университета" принимает к публикации материалы, содержащие результаты оригинальных исследований, оформленных в виде полных статей.</p> <p>Для публикации статьи авторам необходимо представить следующие материалы и документы:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Текст статьи с УДК, подписанный всеми авторами; 2) Резюме на казахском, русском, английском языках должно кратко излагать предмет статьи и основные содержащиеся в ней результаты (3-5 предложений). 3) ключевые слова (5-10); 4) файлы всех представляемых материалов на электронном носителе; 5) на отдельном листе сведения об авторах должность, ученое звание, ученую степень, место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта), телефоны и адреса электронной почты. <p>Материалы для публикации, поступившие в редакцию, направляются на научную экспертизу. Решение экспертной комиссии оформляется протоколом и при положительном отзыве статья публикуется в ближайшем номере Вестника ЖГУ. Статьи магистрантов должны сопровождаться отзывом научного руководителя с пометкой о рекомендации к публикации.</p> <p>Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует правильность всех сведений о себе, отсутствие плагиата и других форм неправомерного заимствования в рукописи произведения, надлежащее оформление всех заимствований текста, таблиц, схем, иллюстраций. Авторы опубликованных материалов несут ответственность за подбор и точность приведенных фактов, цитат, статистических данных и прочих сведений.</p> <p><i>Плагиатом считается умышленное присвоение авторства чужого произведения науки или мысли или искусства или изобретения (или их части). Плагиат может быть нарушением авторско-правового законодательства и патентного законодательства и в качестве таковых может повлечь за собой юридическую ответственность Автора.</i></p> <p>Требования к оформлению</p> <p>Текст статьи должен быть представлен на бумажном и электронном носителе в редакторе Microsoft Word 6.0/95 или в редакторах совместимых с ним). Гарнитура - Times New Roman, кегль 12, одинарный интервал, для текстов на казахском языке шрифт - KZ Times New Roman. Поля со всех сторон 2 см, абзац – 1,25. Общий объем статьи должен составлять не менее 5 страниц.</p> <p>Статья должна быть тщательно отредактирована и аккуратно оформлена.</p> <p>Библиографические ссылки в тексте статьи следует давать в квадратных скобках в соответствии с нумерацией в списке литературы.</p> <p>Список литературы должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.0.</p> <p>Список литературы для статьи не менее 5 наименований.</p> <p>Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками.</p> <p>Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные в рисунках, необходимо пояснить в основном подписуночном тексте;</p> <p>Все сокращения и условные величины должны быть расшифрованы в тексте. Размерности физических величин следует давать в системе СИ.</p> <p>Рукописи статей, не соответствующие требованиям, не рассматриваются Присланные рукописи обратно не возвращаются авторам</p>	
<p>Корректоры: М.К. Бисенкулов, Г. Сырлыбаева</p> <p>Компьютерная верстка, изготовление оригинал-макета С.Д. Шудабаевой</p>	<p>Подписано в печать 11.05. 2012 г. Гарнитура Таймс. Формат 200x280. Бумага офсетная. Печать офсетная. Тираж 550 экз. Усл.п.л. 9.0. Отпечатано в издательском центре ЖГУ им.И.Жансугурова Заказ № 00611</p> <p>040009. Талдықорған, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Жансүгіров көшесі, 187а.</p>